

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ»

Ба ҳукми дастнавис

Воҳидова Нодира Абдусатторовна

Хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологӣ дар
забонҳои гуногунсохт
(дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология
аз рӯйи ихтисоси 10.02.00 – Забоншиносӣ (10.02.20 – Забоншиносии
муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқобилавӣ)

Роҳбарони илмӣ:

Ҳасанзода А.А. - доктори илмҳои
филология, профессор
Азимова М. Н. - доктори илмҳои
филология, профессор

ХУҶАНД-2022

МУНДАРИЧА

Номгӯи ихтисораҳо ва аломатҳои шартӣ	3
Муқаддима	4
Боби I. Аз таърихи ташаккули фразеографияи забонҳои гуногунсохт.....	15
1.1. Фразеография дар масири фарҳангшиносии тоҷикӣ	17
1.2. Аз таърихи ташаккули фразеографияи русӣ ва нақши он дар тадвини луғатҳои русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ	31
1.3. Фразеографияи англисӣ дар масири таърих ва нақши он дар тадвини луғатҳои англисӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-англисӣ.....	45
Хулосаи боби 1	55
Боби II. Нақши фразеография дар рушди фразеологияи забонҳои гуногунсохт	59
2.1. Масоили фразеология дар фразеографияи тоҷикӣ	59
2.2. Масоили фразеология дар фразеографияи русӣ	77
2.3. Масоили фразеология дар фразеографияи англисӣ	93
Хулосаи боби 2	107
Боби III. Усулҳои шарҳи ВФ дар фарҳангҳои фразеологии забонҳои гуногунсохт	110
3.1. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологии тоҷик.....	110
3.2. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологии русӣ	121
3.3. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологии англисӣ	136
Хулосаи боби 3	149
Хулосаҳо. I.Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия	154
II.Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот	159
Рӯйхати адабиёт	161
Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия.....	177

НОМГҶИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

БА - «Баҳори Аҷам»

ВФ – воҳидҳои фразеологӣ

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

гуфт. – гуфтугӯӣ

ғ. – ғайра

инҷ. – инҷунин

кит. – китобӣ

кухн. – кухнашуда

[М]- муаллиф

МД – мазмуни денотативӣ

м. инҳо – монанди инҳо

муқ. – муқоиса намо

ниг. – нигар

ФЗМАТФ – «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ»

ФЗТ – «Фарҳанги забони тоҷикӣ»

ФИРЗҶТ - «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик»

ФТЗТ – «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»

ФФ – фарҳанги фразеологӣ

ЧҶ – «Чароғи ҳидоят»

ҶГ – ҷанбаи грамматикӣ

ҶЛ – ҷанбаи лексикӣ

ҶУ – ҷанбаи услубӣ

ҶФ – ҷанбаи фонетикӣ

ҶШ – ҷанбаи шоҳидӣ

ҶЭ – ҷанбаи экстралингвистӣ (этимологӣ)

Аломатҳои шартии ҳиссаҳои нутқ дар фарҳангҳои англисӣ

N. – исм

V. – феъл

Num. – шумора

Adj. – сифат

Prep. – пешоянд

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Даҳсолаҳои охири асри XX ва ибтидои асри XXI-ро давраи пурмаҳсули таҳқиқи шоҳаи типологии забонҳо шуморидан мумкин аст. Ин андешаро таҳқиқоти бисёре, ки ба муқоисаи типологии забони тоҷикӣ бо забонҳои англисӣ, русӣ, олмонӣ, ўзбекӣ ва ғ. бахшида шудаанд, собит менамоянд. Аксар чунин асарҳо дар намуди рисолаҳои илмӣ таълиф ва дифоъ гардида, ба омӯзиши муқоисавии категорияҳои луғавию грамматикӣ нигаронида шудаанд, ки, бешубҳа, дар муайян кардани хусусиятҳои умумӣ ва хосаи забонҳои гуногунсохт аҳамият доранд.

Дар бораи аҳамияти муқоисавии забонҳои гуногун фарҳангшиноси тоҷик А. Мамадназаров чунин менависад: «Мусаллам аст, ки луғатҳои забонҳои гуногун дар қоркарди мавод умумият ва тафовутҳо доранд. Хосияти умумӣ, аз афтош, на танҳо ба вусъат, балки ба самарабахшии принципҳо далolat доранд. Барои созмони назарияи лексикография таҳлили муқоисавии таҷрибаи таърихӣ ҳар як забон, хосатан чунин забонҳои аз лиҳози лексикография ғаноманд чун англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ муфид аст» [45, с.7].

Чунин раванди илми забоншиносӣ аз даҳсолаҳои нахустини асри XXI сар карда фаъолона идома пайдо кард, ки аз омӯзиши типологӣ-муқоисавии се забони гуногун иборат буда, дар шакли диссертатсияҳо таълиф ва дифоъ гардиданд [7; 34; 39; 51; 67; 77; 88].

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки дар масъалаи таҳқиқи муқоисавӣ-типологии ду забон бо яке аз забонҳои хориҷӣ дар забоншиносии тоҷик як андоза таҷриба андӯхта шудааст, аммо усули сезабонаи таҳқиқ ангуштшумор аст, дар ҳоле ки муқоисаи типологии забони тоҷикӣ дар як вақт бо ду забони гуногунсохт дар муайян кардани тафовут ва умумияти ин забон ва забонҳои қиёсшаванда бештар аҳамият пайдо намуда, дар муайян кардани меъёрҳои ташаккули сохторӣ, маъноӣ ва истеъмолии ВФ мусоидат дорад.

Аз ин нуқтаи назар омӯзиши муқоисавӣ-типологии хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ муҳим аст, зеро:

1. Фразеологияи забонҳо аз соҳаи нави забоншиносӣ ба шумор рафта, ханӯз дар фаҳмиши моҳияти ВФ, хел ва категорияҳои он андешаҳои забоншиносон мухталиф аст ва ба сабаби хеле бисёр будани асарҳо доир ба фразеология ва сершумории мутахассисони ин соҳа муайян кардани ҳақиқати ҳол мушкил аст.

Таҷриба нишон медиҳад, ки то моҳият, хел ва хусусиятҳои фразеологизмҳо аниқ карда нашавад, имкони тадвини фарҳанг пайдо намегардад. Дар навбати худ, фарҳанг дар муайян кардани воҳидҳои забон, аз ҷумла, фразеологизмҳо (бо истилоҳи тоҷикӣ «таъбирҳо») муътамадтарин маводи илмӣ меъёрии аз ҷониби мутахассисон пазируфташуда ба шумор меравад.

2. Дар таҳқиқ забони тоҷикиро бо забонҳои маъруф – русӣ ва англисӣ қиёс намудан аз он лиҳоз айни муддаост, ки мутахассисони ин забонҳо доир ба фразеология бештар комёб ҳастанд.

Ҳар яки ин забонҳо афзалияти ба худ хос дошта, ба ҳамдигар таъсири муфид мерасонанд. Чунончи, забони англисӣ – бонуфузтарин забони байналхалқӣ, забони русӣ – забони муоширати доираи васеи миллатҳост, ки дар замони шӯравӣ ба ин мақом ноил гаштааст, забони миллии тоҷикӣ – забони маҷозҳост ва маҷоз муҳимтарин омили ташаккули ВФ, аз масоили мураккаби фарҳангшиносӣ ба шумор меравад.

Дар замони муосир ҳамаи миллатҳо, аз ҷумла, тоҷикон ба фарҳангҳои фразеологӣ русӣ ва англисӣ эҳтиёҷ доранд, зеро зарурати ба таври мукамал на танҳо чун воситаи муошират, балки чун забони илм ва тамаддуни ҷаҳонӣ омӯхтани забонҳои мазкур ба миён омадааст. Бинобар он фарҳангҳои фразеологӣ забонҳо набояд аз ҳамдигар тафовутҳои ҷиддӣ дошта бошанд, ба ифодаи дигар, дар раванди ҷаҳонишавӣ ҳамчун муҳимтарин падидаи тамаддунсоз майл ба коркарди принципҳои ягонаи луғатҳои фразеологӣ тақозои фразеография ба шумор меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. ВФ бо номҳои гуногун зиёда се аср инҷониб диққати суҳанварон ва суҳаншиносонро ба худ ҷалб карда меояд. Аз

лиҳози хронологияи тадвин фарҳангҳои фразеологӣ дар забоншиносии тоҷик афзалият дорад. Дар таърихи забони адабии тоҷик нахустин фарҳангҳои фразеологӣ, амсоли «Чароғи ҳидоят», «Баҳори Аҷам», «Мусталаҳот-уш-шуаро» ба асри XVIII тааллуқ доранд.

Бино ба маълумоти манбаъҳои илмӣ, ибтидои луғатнигории русӣ низ ба хамин давраи таърихи забон рост меояд, вале саромади луғатнигории англисӣ асосан ба қарни XIX мансуб аст.

Маълумоти нахустини лексикографӣ ба таври хеле одиву мухтасар дар сарсухани фарҳангҳо зикр ёфтаанд. Ибтидои фразеографияи илмӣ- таҳқиқотӣ ба солҳои 60-уми асри XX рост меояд. Дар таърихи забоншиносии тоҷик аввалин луғати соҳавӣ «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ)» дар ду ҷилд (мураттиб М.Фозилов) дар солҳои 1963, 1964 [157] ба таъъ расидааст. Асари дигари фарҳангшиноси мазкур бо номи «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» дар се ҷилд солҳои 1975, 1977, 2014 [158] интишор ёфтааст. Қисмати илмии ин асарҳо ба ҷуз фарҳангномаи пурарзиш будан боз аз рӯи он муайян мешавад, ки дар муқаддимаи онҳо дар бораи асосҳои илмию методологии интиҳоби моддаҳои фразеологӣ ва роҳу усулҳои шарҳи маънои онҳо, паҳлуҳои мухталифи фразеографияи тоҷик маълумоти муфассал дода шудааст [157:1; 158:1].

Лексикографияи муосири тоҷик аз қисматҳои ғаноманди забоншиносӣ маҳсуб меёбад. Дар бораи фарҳангҳои тафсирии форсӣ-тоҷикӣ зиёда аз 15 номгӯй рисолаи илмӣ таълиф ва дифоъ гардидаанд, ки муҳаққиқонаш А.В. Капранов, Ҳ. Раупов, Ҳ. Аҳадов, А. Мамадназаров, А. Воҳидов, А. Насриддинов, А. Сангинов, Г.Б. Баракаева, Д. Баҳриддин, З.М. Шарипова, М. Назирова, Т. Болтубоев, Ҳ. Аҳмадов, С. Саидов, М. Ёрунова, М. Сатторова, Ф.Н. Ғиёсова, Р.Д. Каримхочаева, М. Тиллоҳӯчаева ва дигарон мебошанд.

Олимони Эрон, аз ҷумла, Саид Нафисӣ, Раҳим Афифӣ, Дизфулиён Козимӣ, Шаҳриёри Нақавӣ, Дабир Сиёқӣ дар таҳқиқи фарҳангҳои форсӣ саҳми шоиста доранд.

Лексикографияи тоҷик хеле рушд карда бошад ҳам, роҷеъ ба фарҳангшиносии фразеологӣ асарҳои муфассал кам ба назар мерасанд. Дар ин росто метавонем танҳо рисолаҳои А. Сангинов «Хусусиятҳои лексикографияи фарҳанги «Баҳори Аҷам» [70] ва Д. Баҳриддин «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ» [17], И. Болтубоев «Муносибатҳои лексикӣ ва фразеологӣ «Мусталаҳоту-ш-шуаро»-и Вораста ба лаҳҷаи Хучанд ва атрофи он» [22]-ро номбар намоем, ки далел аз зарурати таҳқиқ аст.

Аз қатори асарҳои пурмухтавои таҳқиқотӣ бояд монографияи А. Мамадназаров «Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв.» («Ташаккул ва рушди лексикографияи тарҷумавии тоҷикӣ дар асри XX ва ибтидои асри XXI»)-ро [45] ном бурд, ки он дар таҳқиқи таҳаввули фарҳангшиносии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дар заминаи фарҳангҳои тарҷумавӣ нақши муҳим дорад. Аз ҷумла, дар китоб дар бандҳои алоҳида дар бораи фарҳангҳои тоҷикӣ-русӣ, англисӣ-русӣ, тоҷикӣ-англисӣ, фарҳангҳои фразеологӣ (боби дуюм) ва сохтори фарҳангномаҳои тарҷумавӣ (боби чорум) маълумот дода шудааст. Асар ба таҳқиқи ҳамҷонибаи лексикографияи тарҷумавии тоҷикӣ дар ҳамгирӣ бо забонҳои русӣ ва англисӣ ихтисос дорад. Дар «Замима» дар низоми хронологӣ навъҳои асосии фарҳангномаҳои тоҷикӣ ва дар ҷадвали «Таърихи лексикографияи тоҷику форс» дар панҷ банд номгӯӣ фарҳангҳо аз асри X то замони мо давра ба давра нишон дода шудаанд [45, с.376-412], ки ба рисолаи мо ҳамчун манбаи арзишманд хидмат кард.

Ташаккули фразеологияи рус низ ба солҳои 60-уми асри XX рост меояд. Сухан аз «Фразеологический словарь русского языка» («Фарҳанги фразеологӣ забони русӣ») таҳти назари А.И. Молотков (нашри аввал соли 1967) меравад, ки дар муқаддимаи он дар бораи масъалаҳои муҳими фразеология маълумоти пурарзиш дода шудааст. То он замон «Набудани чунин луғатнома на танҳо ба коркарди баъзе масъалаҳои назарияи фразеология монев мешуд, балки ба ҳалли як қатор масъалаҳои амалӣ: баланд бардоштани маданияти нутқ, омӯзиши забони русӣ аз ҷониби халқҳои

гайрирус, танзими луғатҳои фразеологӣи дузабона халал мерасонад» [159, с.5]. Аз ин гуфтаҳо хулосае низ бармеояд, ки луғати мазкур ҳамчун асари арзишманд ҳамин монетаҳо бартараф кард.

Дар солҳои минбаъда фразеографияи рус рушд ёфта, зиёда аз даҳ луғатномаи фразеологӣи якзабона, дузабона ва ҳатто сезабона ба вуҷуд омаданд, ки дар заминаи забонҳои англисӣ, русӣ ва яке аз забонҳои халқиятҳои маскунӣ собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ таълиф ёфтаанд [11].

Фразеографияи англис дар нимаи дуҷуми асри XX ва ду даҳсолаи асри XXI аз ҷиҳати қорҳои амалӣ вусъат гирифт: луғатҳои зиёди якзабона ва дузабона таълиф ёфтаанд, ки дар ин қомбӯи омили пешбаранда мақоми баланди забони англисӣ дар миқёси байналхалқӣ маҳсуб меёбад, ки бо он тамаддуни муосир алоқаманд аст.

Яке аз омилҳои рушди амалии фразеографияи англис заҳматҳои олимони кишварҳои дигар аст. Аз ин ҷиҳат хидмати забоншиносии рус А.В. Кунин нотақор аст, зеро нахустин луғатномаи фразеологӣи ӯ дар ибтидои солҳои 30-юми асри сипаришуда ба таъб расида, аз нашр ба нашр то замони мо чун мукамалтарин фарҳанги фразеологӣи забони англисӣ пазируфта шуд [126]. Ҳамчунин дар ду даҳсолаи асри XXI бо забони англисӣ зиёда аз даҳ луғатномаи як ва дузабонаи фразеологӣи рӯи чопро диданд.

Матлаби рисолаи мо таҳлили доираи васеи луғатномаҳо нест, балки дар асоси маводи назариявӣ амалии луғатномаҳои маъруф ФИРЗҲТ, ФЗМАТФ-и М. Фозилов [157; 158], «Фразеологический словарь русского языка» нашри 4-уми зери таҳрири А.И. Молотков [161] ва нашрҳои 3-4-уми «Англо-русский фразеологический словарь»-и А.В. Кунин [125; 126] бо истифода аз як қатор манбаҳои дигар муайян кардани роҳи усулҳои самарабахши тадвини фарҳангҳои фразеологист, ки на танҳо барои забонҳои мавриди назар, балки ба забонҳои дигар ҳам манфиат дорад. Инҳо асарҳои илмии Д. Баракаева, А. Мамадназаров, А. Воҳидов, Баҳриддин, Г.Б. А.И. Федоров, В.П. Жуков, Н.Н. Амосова, В.М. Мокиенко, А.М. Мелерович ва

дигарон мебошанд, ки ба масъалаҳои назариявӣ ва амалии фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бахшида шудаанд.

Асаре, ки бевосита ба муқоисаи хусусиятҳои фарҳангшиносии се забони гуногунсоخت бахшида шудааст, рисолаи доктории муҳаққиқи тотор Р.А. Аюпова бо номи «Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков) («Муаммоҳои шарҳи лексикографии воҳидҳои фразеологӣ (дар асоси маводи забонҳои англисӣ, русӣ ва тоторӣ)» [11] мебошад.

Аз таҳлили маводи назариявӣ амалӣ бармеояд, ки рисолаи мазкур пурра ба омӯзиши принсипҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ нигаронида шудааст, он як анъанаи методологии фразеографҳои қаблро нигоҳ доштааст: то ташаккули фразеология, яке аз қисматҳои муҳимми он – фразеографияи ВФ бо номҳои гуногун дар ҳаёти лексикология омӯхта мешуд, аз ин рӯ, аз ҷониби луғатшиносон фарҳангҳои фразеологӣ ба лексикография мансуб доништа мешаванд. Аз ин боис дар номи рисолаи Р.А. Аюпова ифодаи «шарҳи лексикографӣ» (на «шарҳи фразеографӣ») ба кор бурда шудааст.

Алҳол рисолаи Р.А. Аюпова ягона таҳқиқоти монографист, ки ба муқоисаи типологии се забони гуногунсоخت бахшида шуда, он дар гузориш ва ҳалли як қатор масъалаҳои фразеография мусоидат дорад. Татбиқи назарияи фарҳангшиносии фразеологии бисёрзабона бо иштироки ҳамин муҳаққиқ рӯйи кор омадааст: таълифи луғати фразеологии панҷзабона аз ҷониби мурағибони шинохта Е.Ф. Арсентева ва Р.А. Аюпова сурат гирифтааст [104].

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқот бо барномаҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба амалисозии сиёсати забон дар мамлакат дар марҳалаи ҳозира робитаи мустақим дорад, ки дар асоси «Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030» (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 ноябри соли 2020, № 647) ва «Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» (қарори Ҳукумати

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2019, № 438) дар амал татбиқ мегардад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот иборат аз нишон додани роҳи таҳаввули фразеологияи се забони муқоисашаванда, нақши фарҳангҳои фразеологӣ дар ташаккули илми фразеология ва дар муқоисаи типологӣ нишон додани умумияту тафовутҳои фарҳангҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мебошад.

Матлаби ниҳой аз таҳқиқ дар асоси таҷрибаи то айёми мо ҳосилгардида пайдо кардани усули беҳтарини тадвини фарҳанги фразеологии забонҳост. Яке аз вазифаҳои муҳимми диссертатсия бо назардошти таҷрибаи пешқадам, ки то рӯзҳои мо муяссар гаштааст, умумият бахшидан ба принципҳои тадвини ФФ мебошад, ки роҳи таҳқиқ ва таълими фразеологияи забонҳоро равшан, усули корро бо фарҳангҳо қулай ва осон мегардонад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба ҳадаф дар назди рисола ҳалли чунин вазифаҳо меистанд:

- нишон додани заминаҳои пайдоиш ва вусъати фразеография дар раванди ташаккули фарҳангшиносии забонҳои муқоисашаванда;
- нишон додани нақши ФФ дар омӯзиши масъалаҳои фразеологияи забонҳо дар асоси сарсухан ва мақолаҳои илмӣ-методологии дохили фарҳангҳо;
- муайян кардани принципҳои тадвини ФФ дар забонҳои гуногунсохт дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- нишон додани умумият ва фарқи усулҳои зикри моддаҳои фразеологӣ дар ФФ-и забонҳои гуногунсохт;
- нишон додани роҳу усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ тавассути ишораҳои маъноӣ ва услубии фразеографӣ;
- шарҳи мафҳумҳо ва истилоҳоти хоси фразеографияи забонҳои муқоисашаванда;
- пешниҳод оид ба умумият бахшидан ба принципҳои асосии фарҳангшиносии фразеологии забонҳои гуногунсохт.

Объекти таҳқиқот мансуб ба омӯзиши роҳи вусъати фразеография ва таҳлили принципҳои ФФ дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ҳамчун забонҳои гуногунсохт аст.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот «Хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологӣ дар забонҳои гуногунсохт (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)» унвон гирифта, дар он хусусиятҳои фразеографии забонҳои гуногунсохт – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ҳамчун забонҳои роиҷи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявӣ методологии рисола ба дастовардҳои олимони тоҷик, рус ва хориҷи дур В.А. Капранов, Ҳ. Рауфов, М. Фозилов, А. Нуоров, П. Ҷамшедов, А. Мамадназаров, А.В. Кунин, А.М. Мелерович, А.И. Молотков, Ю.П. Апросян, Э. Бруэр, Р.Л. Коллисон, Б.Л.К. Хендерсон ва дигарон таъя дорад. Аз фарҳангҳои дузабона (тарҷумавӣ) ва сезабонаи таҳқиқӣ асарҳои А.В. Кунин, И.А. Александров, В.А. Капранов, Е.Ф. Арсентева, Р.А. Аюпова, П. Ҷамшедов, А. Мамадназаров, Г.Б. Баракаева ва дигарон ба қор бурда шудаанд.

Шарҳи асосҳои назариявӣ методологии рисола аз мушоҳида, таҳлил, усулҳои синхронӣ ва диахронӣ категориалии моддаҳои луғавӣ ва шарҳи маъноӣ, услубӣ ва системаи ишораи фразеографӣ, ки ба муайян кардани умумият ва тафовутҳои фарҳангҳои забонҳои гуногунсохт нигаронида шудааст, бармеояд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқот. Аз маводи ҷамъоварда аён гардид, ки доир ба забонҳои муқоисашаванда зиёда аз 20 фарҳанги фразеологӣ таълиф гаштаанд, ки теъдоди зиёди онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ тааллуқ дорад. Табиист, ки дар доираи як рисолаи номзадӣ ба таҳлил фаро гирифтани онҳо имкон надорад ва ҳамин зарурат аз ҳадафҳои асосии диссертатсия барнамеояд. Аз ин рӯ, дар қисмати фразеографияи тоҷикӣ асосан ба фарҳангҳои М. Фозилов [157;158], аз фразеографияи русӣ ва англисӣ бо назардошти манбаъҳои дигар ба фарҳангҳои якзабона ва дузабона аз ҷониби олимони ҳамчун луғатҳои муқаммал пазируфташуда таъя қардем.

Инҳо нашри 4-уми «Фразеологический словарь русского языка» («Фарҳанги фразеологии забони русӣ») зери таҳрири А.И. Молотков [161] ва нашрҳои 3-юму 4-уми «Англо-русский фразеологический словарь» («Фарҳанги фразеологии англисӣ-русӣ») и А.И. Кунин [125; 126] мебошанд. Афзалияти фарҳангҳои мазкур дар он аст, ки, аз як тараф, таҷрибаи чандинсолаи фарҳангшиносӣ ба қор бурда шудааст, аз ҷониби дигар, онҳо дорои мақолаҳои муфассали илмӣ-фразеографӣ буда, доир ба масъалаҳои умдаи фразеология ва фразеография ақидаҳои олимонаро низ дар бар гирифтаанд. Иловадан бо ин манбаъҳо дар мавридҳои зарурӣ аз сарчашмаҳои дигари назариявӣ ва амалии соҳаи луғатшиносии забонҳои муқоисасаванда, аз ҷумла, асарҳои илмӣ ва луғатномаҳои тафсирий, лаҳҷавӣ, тарҷумавӣ, фарҳангҳои осори адибон ва ғ. ба қор бурда шуд.

Пойгоҳи таҳқиқотро раванди таълим ва илм дар Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров», конференсияҳои илмию амалии сатҳҳои гуногун ва маҳфилҳои илмӣ-методии донишгоҳӣ ташкил менамояд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Дар таърихи забоншиносӣ бори аввал роҳу усулҳои истифодаи маводи фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ аз нуқтаи назари муқоисаи типологӣ дар се забони гуногунсохт (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) мавриди таҳқиқи монографӣ қарор дорад. Хулосае, ки аз муқоисаи маводи фразеографияи забонҳо бармеоянд, бо зикри пешниҳодҳои онҳо ба умумият бахшидан ба принципҳои тадвини фарҳангҳои фразеологии забонҳои гуногунсохт нигаронида шудаанд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- Фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дорои хусусиятҳои умумӣ ва вижагӣ мебошад, ки асосан аз се ҷиҳат муайян мегардад: а) давраи пайдоиш, таҳаввул ва ташаккул; б) ҳамчун сарчашмаи назариявӣ ва амалии масоили фразеологияи забонҳои муқоисасаванда; в) роҳу усулҳои интихоб, ҷойгузинӣ ва шарҳҳои фразеографӣ.

- Фразеографияи тоҷикӣ таърихи қадима дорад. Намунаҳои ВФ аз фарҳангҳои қадимтарини тафсири оғоз ёфта, минбаъд торафт вусъат пайдо карда, то ба фарҳангҳои хоси фразеологӣ омада расидаанд.
- Фразеографияи муосири тоҷик аз ҷаҳолияти луғатнигории устод Айнӣ шурӯъ гардида, минбаъд ба фарҳангҳои хосаи фразеологӣ расидааст.
- Дар фразеографияи русӣ ВФ ба нахустин луғатномаҳои тафсирии асрҳои XVII-XVIII мансубанд. Давраи баъдиинқилобии луғатнигории русӣ ба солҳои 30-юми асри XX (солҳои 1935-1940) рост меояд.
- Фразеографияи русӣ дорои системаи мукамалтарини шарҳи луғавӣ дар байни забонҳо мебошад.
- Пайдоиши луғатнигории англисӣ вобаста ба даврабандии қадимаи забоншиносӣ алоқаманд аст. Марҳалаи аввали он бо номи «глоссарий» маъруф буда, луғатномаҳои англисиро низ дар бар мегирад. Рушди фразеографияи англис бештар ба луғатҳои тарҷумавӣ алоқаманд аст.
- Фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба принсипҳои ягонаи танзим асос ёфтааст. Масъалаҳои интихоби ҷойгиркунии ВФ, системаи шарҳ, мисолҳои шохид, ишораҳо ба ҳар се забони хос мебошанд. Дар баробари ин ба ин забонҳо вижагиҳои методологӣ хосанд.
- Дар диссертатсия оид ба тақмили луғатнигории фразеологӣ ва истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот тавсияҳо пешниҳод мегарданд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар тақмили асосҳои илмӣ ва методологии фразеология, коркарди равишҳои илмӣ дар самти таҳқиқи фразеологияи забонҳои омӯхташаванда бо мақсади ба вучуд овардани заминаи муқоисавии фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, тақмили асосҳои методологии тадвини ВФ, принсипҳои умумии интихоб, ҷойгузинӣ, ташреҳоти маъноӣ услубии фразеологизмҳо, қорбасти ишораҳои фразеографӣ, ҳамчунин коркард ва татбиқи усули комплекси шарҳи моддаи фразеологӣ ва пешниҳоди тавсияҳои илмӣ оид ба тақмили фразеографияи хусусӣ ва умумӣ зоҳир мегардад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот вобаста ба татбиқи он муайян мешавад, аз ҷумла:

- дар тадвин ва такмили фарҳангҳои хусусӣ ва муқоисавии фразеологӣ;
- корбурди маводи рисола дар таълими фразеология, курсҳои махсус, семинар ва машғулиятҳои амалӣ ва корҳои мустақилонаи донишҷӯён доир ба фразеология, фразеография, типологияи забонҳо, назария ва амалияи тарҷума, услубшиносӣ ва таҳлили матни бадеӣ.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»: дар маҷлиси васеи кафедраи фонетика ва лексикологияи забони англисии факултети забонҳои хориҷӣ (протоколи № 8, аз 17.01.2022), сексияи забоншиносии Шӯрои дифои БД.КOA – 037 (протоколи №1, аз 20.02.2022) ва Шӯрои васеи олимони факултети забонҳои хориҷӣ (протоколи № 9, аз 30.04.2022) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни диссертатсия ба ихтисоси 10.02.00 – Забоншиносӣ (10.02.20 - Забоншиносии муқоисавӣ–таърихӣ, қиёсӣ ва муқобилавӣ) мутобиқ аст.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Муайян кардани сохтор, бандубаст, ҷамъоварии мавод, муқоиса, таҳлил, хулоса – таълифи диссертатсия ба доктараби дараҷаи илмӣ мансуб аст.

Тасвиб ба амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуктаҳои диссертатсия дар конференсияҳои байналмилалӣ (2020), ҷумҳуриявӣ (2019, 2021), минтақавӣ (2019), конференсия ва семинарҳои илмию методии донишгоҳӣ (2017-2022) ироа гардидаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Аз рӯйи маводи диссертатсия 13 мақолаи илмӣ (аз ҷумла, 5 мақола дар маҷаллаҳои эътирофшудаи КOA-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон) ба доираи васеи хонандагон манзур шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима се боб, хулоса, рӯйхати адабиёт фарогири 179 саҳифаи ҷопи компютерӣ иборат аст.

БОБИ 1. АЗ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ФРАЗЕОГРАФИЯИ ЗАБОНҲОИ ГУНОГУНСОХТ

Лексикография дар марҳалаи ҳозираи рушд ба шоҳаҳои мухталиф ҷудо шудааст, ки ҳар яке ба аҳамияти назариявӣ амалӣ молик аст. Яке аз ҳамин гуна шоҳаҳои муҳимми лексикография фарҳангшиносии фразеологӣ мебошад, ки ба ҷамъоварӣ, танзим, роҳи усулҳои маънидод ва шарҳи тавзеҳи ВФ-и забонҳо нигаронида шуда, дар забоншиносии муосир бо истилоҳи «фразеография» маъруф гашт. «Фразеография» дар системаи илми забоншиносӣ ба мисли «фразеология», «фразема», «фразеологизм», «воҳидҳои фразеологӣ» истилоҳи нав аст. Дар баъзе сарчашмаҳои илмӣ ҳанӯз ба ҷойи «фразеография» аз рӯи анъана истилоҳи «лексикография»-ро ба кор мебаранд, ё вожаи сифатии «фразеологӣ»-ро ҳамчун муайянкунандаи «лексикография» истифода мекунанд. Чунинчун, дар «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» истилоҳи «лексикографияи фразеологӣ» [157, с.V] ба кор бурда шудааст. Ҳамин гуна мисолҳо дар манбаъҳои забонҳои русию хоричӣ низ ба назар мерасанд, аз ҷумла, муаллифи «Словарь-справочник по русской фразеологии» («Луғат-маълумотнома оид ба фразеологияи русӣ») Р.И. Ярантсев асари худро «лексикографияи фразеологияи русӣ» [172, с.3] номидааст.

Ҳамчунин муҳаққиқи тотор Р.А. Аюпова ба рисолаи доктории худ, ки ба фразеологияи забонҳои англисӣ, русӣ, тоторӣ бахшида шудааст, «Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц» («Проблемаҳои шарҳи воҳидҳои фразеологӣ») унвон ниҳода, дар мавриди зикри масъалаи асосии таҳқиқ ибораи «проблемаҳои шарҳи лексикографиии ҷанбаи услубӣ»-и ВФ-ро қорбасти намудааст [11, с.178]. Ҳамин тавр, ба мушоҳида меояд, ки истилоҳи «лексикография» алҳол ба ду маъно – васеъ ва танг фаҳмида мешавад: бо маънои васеъ ҳамаи навъҳои луғатҳо, аз ҷумла, луғатҳои фразеологиро дар бар мегирад; ба маънои танг ба лексикография фарҳангномаҳое мансубанд, ки асоси онро вокабула (лот. Vocabulum –

калима) воҳиди луғавӣ, лексика (лот. *lexicos* – калимагӣ, луғавӣ) ташкил менамояд.

Аз рӯйи риояи мантиқи баён дар мавриди ба сифати вокабула – (калима) нақш надоштани моддаи луғавӣ барои рӯшаниии мазмун маҳфуми «луғат» тавассути муайянкунандаи нисбӣ саҳеҳ карда мешавад, амсоли «Луғати калима ва ибораҳои хориҷӣ» («Словарь иностранных слов и выражений»), луғати идеографӣ, луғати идиоматикӣ, луғати истилоҳотӣ («Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ») ва ғ. Дар ин қатор истилоҳи «луғати фразеологӣ»-ро ҳам ном бурдан мумкин аст, ки он ба як соҳаи алоҳидаи илми забоншиносӣ табдил ёфта, чун як шоҳаи илмию амалӣ аз чорчӯбаи лексикология берун рафтааст ва онро бо истилоҳи хос – «фразеография» (дар қолаби «лексикография») ифода кардан лозим аст.

Дар ҳаёти илми фразеология фразеографияи муосир инкишоф ёфта, аз лексикография хеле дур рафтааст. Он дорои хусусиятҳои мебошад, ки ба лексикография хос нест ва ё камтар ба он қаробат дорад. Масалан, дар ФФ яке аз қисматҳои таркибии муҳимро маълумот дар бораи ВФ, зикри ҳел, аломат ва хусусиятҳои онҳо, интихоб ва қорбасти принципҳои ташреҳи моддаҳои фразеологӣ ташкил менамояд.

Ногуфта намонад, ки мо дар рисола дар қатори модда (моддаҳо)-и фразеологӣ ба маънои хоси истилоҳии *вокабула* ибораи «моддаи луғавӣ»-ро низ ба қор бурдем, ки ба ин табиати забони тоҷикӣ имкон медиҳад, яъне дар забони тоҷикӣ вожаи «луғат» ба ду маънои омонимӣ далолат мекунад: калима ва фарҳангнома. Дар мавриди қорбурди истилоҳи «моддаи луғавӣ» маънои дуоми калимаи «луғат», яъне «моддаи фарҳангӣ (вокабула – воҳиди шарҳёбандаи фарҳанги фразеологӣ)» дар назар аст [154:1, с.809].

Зарурати ба сохтори фарҳангҳои фразеологӣ ворид намудани маълумот дар бораи ВФ, аломат ва хусусиятҳои онҳо марбут ба он аст, ки фразеология ҳамчун соҳаи нисбат ба қисматҳои дигари забоншиносӣ нав дар раванди рушд ва ташаккул қарор дорад, ки фразеография мададгори он аст. Аз ҷониби дигар, ба сохтори фарҳангҳои фразеологӣ ворид гаштани

маълумотномаи илмӣ – назариявӣ аз рӯйи зарурате ба миён омадааст, ки аз таърифи фразеология сар карда, дар бобати қариб ҳамаи масъалаҳои калидии ин соҳа – хусусиятҳои маъноӣ, сохторӣ, принципҳои таснифот ва м. инҳо олимони андешаҳои мухталиф доранд, дар ҳоле ки шартҳои аввали тадвини фарҳанг дақиқан муайян будани доираи мавод ба шумор меравад ва ин дар сурате муяссар мегардад, ки асосҳои илмии маводи фразеологӣ возеҳ ва принципҳои интихоби онҳо равшан бошанд.

1.1. Фразеография дар масири фарҳангшиносии тоҷикӣ

Дар забони тоҷикӣ фарҳангшиносии таърихи қадима дорад. Назар ба маълумоти сарчашмаҳои илмӣ, фарҳангномаи қадим, ки таърих то ба айёми мо расонидааст, «Луғати фурс»-и Абӯмансур Алӣ ибни Аҳмади Асадии Тӯсӣ мебошад, ки ба асри XI тааллуқ дорад. Асар аз 1 200 воҳиди луғавӣ иборат буда, асноди шоҳид аз 77 нафар суханвари Мовароуннаҳру Хуросон марбут ба номи ашхоси таърихӣ, асотирӣ, ҷуғрофӣ, калимоти мансуб ба ҳаёти маишии мардум, маълумот дар бораи сарчашмаҳо оварда шудааст.

«Луғати фурс» аз ҷониби бисёр фарҳангпажӯҳои муосир низ баҳои шоиста гирифтааст. Роҷеъ ба ин асар фарҳангшиносони тоҷик ду асари таҳқиқӣ ба таърифи расониданд [35;149]. Аз он ҷумла, дар нашри интиқодии китоби «Луғати фурс» бо муқаддима, таҳия, таълиқот, ҳошия ва феҳристи Н.Ғиёсов чунин омадааст: «Аҳамияти ҷавҳари ин фарҳанг дар он ҳам зоҳир мешавад, ки Асадӣ бо баробари тадвини луғати хеш барои чандин садсолаҳо қоида ва қонунҳои фарҳангшиносии форсӣ – тоҷикиро мушаххас ва оро ба низоми муайян даровард» [149, с.21].

Аз баҳои баланде, ки бисёр луғатшиносии ҳамзамон ва минбаъда ба ин асар додаанд, дарк кардан мумкин аст, ки он таҷрибаи аввал нест, аз эҳтимол дур нест, ки то ин луғати муқаммал боз чандин қорҳои дигар анҷом дода шудаанд, вале ҳаводиси айёми пурмӯҷарои тӯлонӣ онҳоро аз байн бурдааст. Воқеан, аз минбаъҳо низ бармеояд, ки баъзе луғатномаҳо ба асрҳои IX-X тааллуқ доштаанд. Аз он ҷумла, ба вучуд доштани луғати Абӯҳафси Суғдӣ ва

Ҳақим Қатрон дар сарчашмаҳо ишора рафтааст, гарчи онҳо дастраси имрӯзиён нестанд. Назар ба маълумоти манбаъҳо, фарҳангшигори минбаъда аз луғатҳои номбурда хеле зиёд истифода кардаанд [69, с.20]. Чунончи, бино ба эътирофаш, муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ» (1654) аз луғати Абӯҳафси Суғдӣ истифода кардааст. Ҳамчунин Муҳаммад Ибни Ҳиндушоҳи Нахчувонӣ дар муқаддимаи луғатномааш «Сихоҳ-ал-фурс» (1328) дар бораи луғати Ҳақим Қатрони Умравӣ «Тафсири фи луғат-ул-фурс» дар охири асри IX ва аввали асри X чунин маълумоте овардааст: «Аввал касе, ки ба тартиби луғати фурс машғул шуд ва онро ба китобат муқайяд гардонд, Ҳақим Қатрони Умравӣ буд» [86, с.25]. Пай бурдан мумкин аст, ки пас аз асри XI ҳам луғатномаҳои бисёре таълиф гаштаанд. Муаллифи пешгуфтори «Ғиёс-ул-луғот» теъдоди онҳоро аз дусад беш мешуморад [115:1, с.4].

Вусъати фразеографияи тоҷикиро дар асрҳои миёна дар манбаъҳои муътабари дигари илмӣ дидан мумкин аст. Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асари пурмуҳтавои худ «Забони миллат – ҳастии миллат» фарҳангҳои тоҷикӣ, дарӣ ва форсиро дар Ҳинд ба се давра қисмат намуда, аз ҷумла, нигоштаанд: «Давраи дуҷоми фарҳангҳои тоҷикӣ (асрҳои XVI-XIX – В.Н.) аз лиҳози замони тӯлонитарин ва аз нигоҳи муҳтаво пурмахсултарин давраи эҷоди фарҳангҳо дар ин сарзамин ба шумор меравад. Овардани номгӯи ин фарҳангҳо саҳифаҳои зиёдеро фаро мегирад, вале мо теъдоди ин фарҳангҳоро бо тақсими мавзӯи онҳо дар ин ҷо зикр мекунем: фарҳангҳои тафсирии тоҷикӣ тақрибан 40 адад; фарҳангҳои истилоҳот, масдарҳо ва калимаҳои фанӣ 23 адад; фарҳангҳои осори нависандагони алоҳида ё асари алоҳида 39 адад то имрӯз маълуманд, ки қисмате аз онҳо дар кишварҳои Ҳиндустон, Покистон, Эрон ва Тоҷикистон ба ҷоп расидаанд» [61:2, с.141].

Доир ба лексикографияи форсӣ-тоҷикӣ олимони кӯшидаанд, ки мавқеъ, мақсад, хусусиятҳои фарҳангҳои форсӣ-тоҷикиро мавриди омӯзиш қарор диҳанд. Ғановати фарҳангшигории форсӣ-тоҷикӣ, қабл аз ҳама, диққати мутахассисони ғайритоҷикро ба худ ҷалб кардааст. Чунончи, нахустин асари

мушташрики рус С.И. Баевский бо номи «Рукопись раннего персидского толкового словаря «Тухфат-ус-саодат» («Дастхати луғати тафсирии форсии кадима «Тухфат-ус-саодат»») [12] дар Маскав соли 1964-ум ба таъб расидааст. Дар солҳои минбаъда роҷеъ ба фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ боз чанд асарҳои дигарӣ ин муаллиф интишор гардидаанд [13; 14; 15].

Фарҳангҳо ҳам аз ҷиҳати маводи амалӣ (моддаҳои луғавӣ) ва ҳам аз роҳи усулҳои ташреҳ далели рушди забонанд. Масалан, «Луғати фурс» ба сифати ибораи фразеологӣ се мисол – **коки газанд** [149, с.238], **бабри баён** [149, с.344], **боди бунсола** [149, с.302] ва се таркиби фразеологӣ – **арванду армон** [149, с.128], **шикасту микаст** [149, с.190] ва **шанг ва манг** [149, с.279] зикр шудааст. Вале дар асар луғатномаҳои давраи рушд – асрҳои XVI – XIX дар баробари калима тадриҷан зиёд таркибу ибораҳо тафсир ёфтаанд. «Қобили қайд аст, ки, – навиштааст профессор Ҳ. Мачидов, – агар дар луғатҳои аввалини то давраи мо расида воҳидҳои фразеологӣ ягон-ягон сабт шуда бошанд, пас дар луғатҳои баъдина миқдори захираи фразеологӣ онҳо торафт меафзояд. Ин афзоиш дар асрҳои XVI-XVII ба дараҷаест, ки муаллифони луғатҳои ин давра онҳоро ё дар шакли бобҳои ҷудоғонаи асарҳои худ, ё дар шакли фарҳангҳои алоҳидаи фразеологӣ гирд овардаанд» [42, с.95]. Ҳамин тавр, тафсири таркибу ибораҳои рехта (фразеологӣ) дар фарҳангшиногӣ ба дараҷае мавқеъ пайдо кард, ки дар таърихи фарҳангшиногӣ луғатномаҳои алоҳида, аз ҷумла, «Мусталаҳот-уш-шуаро» (1739) ба таъб расидаанд.

Боиси тавачҷуҳ аст, ки тавассути ин фарҳанг вожаи арабии «мусталаҳот» чун истилоҳи фразеологӣ ба забоншиносӣ ворид гашт. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» «мусталаҳот» ба маънои «2. збш. маҷмӯи ибораҳои рехта ва маҷозӣ, истилоҳот», шакли решагии калима – мусталаҳ // а. кит. 1. Ҳамчун истилоҳ кор фармудашуда. 2. Ҳамчун ибораи маҷозӣ ва рехта мавриди истеъмолдошта» зикр гардидааст [154:1, с.849].

Дар забоншиносии муосири тоҷик ба омӯзиши як ҷиҳати фарҳанги мазкур бо номи «Муносибатҳои лексикӣ ва фразеологӣ «Мусталаҳот-уш-

шуаро»-и Вораста бо лаҳҷаи Хучанд ва атрофи он» диссертатсияи номзадӣ бахшида шуда [22], дар он як қатор хусусиятҳои фарҳанг мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Чунончи, дар банди аввали боби якуми диссертатсия дар бораи «Вораста ва Мусталаҳот-уш-шуаро»-и ӯ, «Мавқеи «Мусталаҳот-уш-шуаро» дар таърихи лексикографияи тоҷикию форсӣ ва аҳамияти он дар таъсирпазирии забони тоҷикӣ дар Ҳинд» маълумот дода шудааст. Аз ҷумла, чунин қайд гардидааст, ки «Мусталаҳот-уш-шуаро» дар байни рисолаи қораи Ҳинд аз лиҳози маводи луғавӣ мавқеи хоса дорад: дар он ба 2798 калима, ибора, мақол ва андарз шарҳу тавзеҳ навишта шудааст [22, с.8].

Панҷ сол муқаддамтар аз «Мусталаҳот-уш-шуаро» луғати фразеологӣ «Чароғи ҳидоят»-и Сирочиддин Алихони Орзу (1734), иборат аз 2075 калимаву иборот таълиф ёфта, дар таърихи лексикографияи форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун нахустфарҳанги фразеологӣ пазируфта шудааст. Китоб дорои муқаддимаи мухтасарест, ки дар он матлаби таълифи асарро ҳуди муаллиф муфассал зикр менамояд, аз ҷумла, дар муқаддима чунин омадааст: «... ин нусха дар маънии дафтари дуввум аст аз китоби «Сироч-ул-луғот», дар баёни алфоз ва истилоҳоти шуарои мутааххирини форсӣ мусаммо ба «Чароғи ҳидоят», ки дохили ҳеҷ китоби луғат мисли «Фарҳанги «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Сурурӣ» ва «Бурҳони қотеъ» ва ғайраҳо нест. Ва сабаби таълиф он аст, ки чун аксари ҳимама масруфи мутолаа ва хондани кутуби чадида ва қадимаи дарсӣ дидам ва маонии баъзе аз алфоз ва аксари истилоҳ дар кутуби мазкура наёфтам. Бар ҳар чӣ иттилоъ даст ба ҳам дод бо асноди он аз ашъори устодон, дар ин нусха дарҷ кардам, магар он чӣ ки аз муҳоварадонон ба таҳқиқ пайваста ва санади он дар ашъори бузургон ба ҳам нарасида» [140, с.9].

«Чароғи ҳидоят» аз ҷониби олимони ба баҳои баланд сазовор шудааст. Доктор Шаҳриёри Нақавӣ дар асараш «Фарҳангнависии форсӣ дар Ҳинду Покистон» китобро чунин тавсиф кардааст: Он «дорои луғати муфреда ва мураккаба ва истилоҳотест, ки шуарои асри сафавӣ онро ба қор мебаранд. Монанди «Сироч-ул-луғот» дар ин китоб низ Хони Орзу дар таҳқиқи

матолиб камоли чиддиятро ба харч додааст ва аз ин хайс «Чароғи ҳидоят» арзиш ва аҳамияти босазое дорад» [53, с.38].

Дар бораи ин луғатнома дар Тоҷикистон бо номи «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ» [17] асари монографӣ интишор ёфтааст, ки мухтавои илмии онро таҳлили муқоисавии луғавию фразеологӣ ва қисман грамматикӣ забони тоҷикӣ (форсӣ)-и Ҳинд бо забони адабии тоҷик ташкил менамояд. Матлаби китобро муссаниф мухтасар ба тариқи зайл баён кардааст: «Мақсад он аст, ки ба василаи муқоисаву рӯбарӯгузорӣ ва таҷзияву таҳқиқи қабатҳои гуногуни лексикиву фразеологӣ «Чароғи ҳидоят» ва забони имрӯзаи (адабии) тоҷик роҳҳои инкишофу тағйирот ва ҳолатҳои гуногуни шакливу семантикӣ мақолаҳои луғавиву фразеологӣ онҳоро нишон диҳад. Тадқиқот ба масъалаи ханӯз омӯхтанашудаи таҳлили текстологӣ, лексикологӣ ва лексикографӣ «Чароғи ҳидоят», умумият, тафовут ва таносуби бевоситаи он ба забони адабии тоҷик бахшида шудааст» [17, с.7-8].

Дар китоб маълумотномаи мухтасар дар бораи шахсият, ҳаёт ва фаъолияти эҷодии муаллифи «Чароғи ҳидоят» Сирочиддин Алихони Орзу манзур гардидааст. Мероси илмию адабии ӯ хеле ғанӣ буда, ба соҳаҳои фарҳангшиносӣ ва адабӣ мансуб аст, ки дар манбаъҳои илмӣ қайд гардидаанд [17, с.9-13].

Шоистаи арҷгузориш, ки «Чароғи ҳидоят» бо пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристи фарҳангшиносии соҳибтаҷриба Амон Нуоров бо хатти кириллӣ ба табъ расидааст [140].

Китоб бо пешгуфтори А. Нуоров шурӯъ гардидааст, ки сухан мухтасар дар бораи аҳамияти китоб чун фарҳанги тафсирии фразеологӣ меравад. Аз ҷумла, қайд карда мешавад, ки дар он «асосан калимаву ибораҳои рехтаи душворфаҳми шоирони муосири муаллиф шарҳу эзоҳ ёфтаанд... «Чароғи ҳидоят» калимаҳои зиёди иқтибосии ҳиндӣ, урду, арабию туркӣ, инчунин моддаҳои луғавии нав, маҳфумҳои зиёди таърихӣ, этнографӣ, ҷуғрофӣ ва истилоҳоти соҳаҳои дигарро низ фаро гирифтааст, ки барои омӯхтани

таъриху маданияти халқҳои форсиабон арзиши бебаҳо доранд» [140, с.3]. Ҳамчунин таъкид гардидааст, ки «фарҳанг сарчашмаи муътабари фразеологист, ки аз он аксари мураттибони минбаъдаи фарҳангҳои тафсирию дузабона истифода бурдаанд» [140, с.2]. Масалан, дар китоб оғози шарҳи ВФ бо номи «Бобулалиф» бо калима-меҳвари «об» сӣ адад ВФ шарҳ дода мешавад, амсоли **об ба дасти касе рехтан, оби Шероз, об доштани матоъ, оби сиёҳ, об шикастан дар гулӯ, об бурдани мочаро, об ба пӯст афкандани мева, об кашидан, оби дасти касе гирифттан, оби хичлат, обгирии теғ, об бар ойина рехтан, об дар шир кардан, обу чорӯ кашидан, обро ба ресмон бастан, оби бурранда, оби дамдор, об андохтан, об хайр кардан, оби димоғ, оби андар шиша, оби болои санг, об дар коло кардан, оби чашм гирифттан, об хӯрдани дил ва ғ.** Чунончи, «**об шикастан дар гулӯ** – ба маънои гиреҳ шудани об аст дар гулӯ. Ва ин зоҳиран ҳамон ҳол аст, ки об дар маҷрое равад ва нафас тангӣ кунад ва сурфа ба ҳам расад; ва ба ҳиндӣ онро «уччху» гӯянд (бо зами аввал ва ҷими мушаддати махлутталлафуз бо ҳо ва вови расида). Ва аз баъзе луғот марвист ва ба форсӣ онро **вокафтидан** (ба кофи тозӣ) низ гӯянд. Воҳид гӯяд, байт: ... » [140, с. 11]. Ё ин ки: «**об бо ресмон бастан** – талоши амри маҳол. Мухлиси Кошӣ гӯяд, байт: Ба тӯли фикр натвон чамъ кардан моли дунёро, Чаро беҳуда бояд **обро бо ресмон бастан**. Ва баъзе ба маънии тағаллуб ҳам гуфтаанд» [140, с.12].

Ҳамин тавр, луғатномаҳое, ки ба давраи тоинқилобии таърихи забони тоҷикӣ мутааллиқанд, ба истилоҳи имрӯза ба фарҳангҳои якзабонаи тафсирий мансубанд, ки ба эътибори моддаҳои тафсирёбанда лексикӣ-фразеологӣ, яъне дар онҳо ҳам моддаҳои луғавӣ ва ҳам моддаҳои фразеологӣ маънидод карда шудаанд. Дар таърихи хеле ғаноманди лексикографияи форсӣ-тоҷикӣ ФФ башумор буда, ба ин қабил ҳамагӣ се луғатнома – «Чароғи ҳидоят», «Баҳори Аҷам» ва «Мусталаҳот-уш-шуаро» пазируфта шудаанд.

Дар замони шӯравӣ даҳсолаҳои ҳамкориҳои илмию фарҳангӣ бо олимони рус ва таҷрибаи фарҳангшиносӣ имкон дод, ки дар соҳаи фразеологияи тоҷик низ луғатномаи хоса таълиф ёбад. Дар лексикографияи

рус истилоҳи маъмул ҳаст – «луғати академӣ», зеро ин истилоҳ мутахассисони соҳа фарҳангномаҳои мукамалтаринро дар назар доранд. Аз ин лиҳоз, «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ)»-и М. Фозилов луғати академист, ки он дар ду ҷилд фарогири зиёда аз 8 000 ВФ мебошад. Ба пиндори мо, ба ҷуз истифодаи комёбиҳои фарҳангшиносии пешин дорои сарсухани муфассал будани фарҳанги мазкур низ натиҷаи баҳрабардорӣ аз таҷрибаи файзбахши принципҳои луғатшиносии академии русӣ мебошад, ки ба ҷуз ҷамъоварии маводи пурарзиш дар таснифу ташреҳ, ба мардум манзур кардани ганҷинаи забони умумихалқӣ, боз иловадан дар таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ амалии воҳидҳои фразеологӣ мусоидат дорад.

«Сарсухан»-и муфассали ФИРЗҲТ имкон медиҳад, ки доираи дарки моҳияти воҳидҳои фразеологӣ, вазъ ва принципҳои фарҳангшиноширо, ки ба таҷрибаи солҳои 50-60-уми асри ХХ таъяс дорад, муайян намоем. Агар танҳо бо маводи ФИРЗҲТ иктифо мешуд, ҳам доираи маводи илмӣ ва ҳам таҳлили фарҳанги фразеологӣ забони тоҷикӣ маҳдуд мегардид, зеро ФИРЗҲТ дар асоси мисолҳо аз адабиёти бадеии давраи шӯравӣ фароҳам омадааст. Далели нопуррагии фарҳанги мазкурро аз қайди зерини мурағтиби он низ фаҳмидан мумкин аст: «Ибораҳои ин фарҳанг танҳо дар асоси мисолҳое, ки муаллиф дар натиҷаи мутолиаи адабиёти давраи советӣ дар зарфи 4 сол ба даст овардааст, маънидод карда шудаанд. Бинобар ҳамин ҳам аз камбудихо ҳолӣ набудани онҳо худ аз худ маълум мегардад... Давом додани ин кор, пурра намудан, таҳрири такмил додани фарҳанг ҳатман лозим аст» [157, с.ХІІ].

Шоистаи тавсиф аст, ки Муллоҷон Фозилов худ ин амри хайрро идома дода, луғатномаи дигари арзишманде чун идомаи мантиқии ФИРЗҲТ бо номи «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» дар се ҷилд таълиф кард [158]. Дар муаррифиномаи китоб омадааст, ки «дар ҳар се ҷилд зарбулмасал, мақол ва афоризмҳое гирд омадаанд, ки онҳо аз адабиёти китобатии дар Иттифоқи Советӣ, Эрону Афғонистон ва Ҳинду Покистон

нашргардида ва инчунин аз дастнависҳои ҳанӯз батабънарасида хӯшачинӣ шудаанд ва ҳама шарҳи худро доранд» [158, с.2]. Дар фарҳанг ба сифати маъхаз I. назми асрҳои IX-XX; II. насри асрҳои X-XX; III. китобҳои махсус оид ба зарбулмасал ва мақолҳо; IV. маҷмӯаҳо; V. асарҳои драматургӣ; VI. асарҳои фолклорӣ; VII. маҷалла ва рӯзномаҳо; VIII. тазкираҳо; IX. китобҳои илмӣ оварда шудаанд.

Фарҳанги мазкур низ ба мисли ФИРЗҲТ ба фаҳмиши васеи ВФ асос ёфтааст. Аз зумраи масъалаҳои муҳимми назариявӣ, ки дар шинохти зарбулмасал ва мақолҳо дар доираи воҳидҳои устувори забони тоҷикӣ вучуд доранд, «дуруст муайян намудани моҳияти зарбулмасал ва мақолҳо, пеш аз ҳама, ҳудуди ҳақиқии онҳо» маҳсуб меёбад, зеро «бидуни ин ҳар коре, ки оид ба зарбулмасал ва мақолҳо ба даст гирифта мешавад, сарбаста гашта, ҳалли дурусти он номумкин мегардад» [158, с.9]. Бинобар он, муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, ки дар мисоли фарҳангномаҳои маъруф иштибоҳотро дар шинохти зарбулмасалу мақолҳо нишон диҳад. Чунончи, иштибоҳот асосан иборат аз омехтан ё ба таври мушаххас чудо накардани ВФ аз воҳидҳои дигари сарфию наҳвӣ рух додаанд ва мисолҳои ноқис аз 8 номгӯй фарҳангҳои классикию муосир оварда шудаанд [158, с.9-11].

Азбаски дар фарҳанги мазкур «афоризмҳо» дар таркиби номи китоб зикр ёфтааст, муаллиф андешаи худро дар бораи умумият ва тафовутҳои он аз зарбулмасалу мақолҳо баён намудааст, ки он дорои аҳамияти илмӣ мебошад. Бино ба фикри муаллиф, «сабаби ба «Фарҳанг» дохил шудани афоризмҳо, яъне мисраъҳои чудогонаи назму насри сайқалёфтае, ки фикри тодро ифода намуда, забонзади умум гаштаанд, он аст, ки онҳо ба зарбулмасалу мақолҳо аз ҷиҳати шакл, сохт ва мазмун наздик буда, чун воситаи тасвири бадеӣ барои таъсирнок шудани нутқ ва матн хизмат менамоянд» [158, с.12].

Аҳамияти назариявӣ ва амалии «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» инчунин аз рӯйи он муайян мегардад, ки дар бораи баъзе фарҳангҳои фразеологӣ арзишманди форсӣ, ки ба хонандаи тоҷик дастрас нестанд, маълумоти дақиқ дода шудааст. Аз ҷумла, дар китоб

сухан роҷеъ ба асари мутахассиси маъруфи эҷодиёти халқҳои Шарк академик В.А. Гордлевский «Зарбулмасалҳои форсӣ» меравад, ки дар он зиёда аз 500 зарбулмасалу мақоли форсӣ – тоҷикӣ ҳам оварда, маънидод карда шудаанд [158, с.12-13].

Ҳамчунин муаллиф кӯшидааст, ки хонандаро бо комёбӣ ва норасоихои илмию амалии асари чорчилдаи фарҳангшиноси маъруф Алиакбари Деххудо «Амсолу ҳикмат» [158, с.13-14] ошно созад. Чун сухан аз фарҳангшиноҳии хосаи фразеологӣ рафт, ду навъи дигари чунин луғатро бояд хотиррасон кард. Аз он ҷумла, луғати фразеологӣ адибони ҷаҳонӣ. Ба чунин асар «Фарҳанги мухтасари таъбироти назми Лоик Шералӣ» [100] тааллуқ дорад. Фарҳанг аз се қисмат иборат буда, дар қисмати аввал сухан аз баъзе хусусиятҳои назми Лоик Шералӣ ва сохтори асар меравад, қисмати дуюм аз фарҳангшиноҳӣ иборат аст, қисмати сеюмро феҳристи ВФ ташкил менамояд.

Аз ин гузориш пай бурдан мумкин аст, ки ин фарҳанг аҳамияти илмию амалӣ дорад, ки ба он дар муқаддимаи китоб ишорат ҳам рафтааст, аз ҷумла, чунин омадааст: «Ноғуфта намонад, ки теъдоди он (яъне таъбирҳо – В.Н.) ду ҳазор воҳидро ташкил менамояд, вале аз рӯи мақсаде, ки дар назди ин китоб меистад – дастури таълим барои толибилмон будан – он дар шакли мухтасар ба нашр омода гардид» [100, с.9].

Яке аз хусусиятҳои арзишманди фарҳанги мазкур таҳлили фразеологизмҳои мебошад, ки бо мароми эҷодии шоир ба таҳаввулоти сохториву маъноӣ дучоргардидаанд. Дар охири банди «Сохтори фарҳанг» муродифи тоҷикӣ истилоҳи ВФ, яъне «таъбир» пешниҳод ва асоснок карда мешавад, ки қобили қабул аст: «Чунонки маълум аст, ВФ дар бисёр забонҳо, аз ҷумла, дар забони тоҷикӣ бо истилоҳоти мухтасар, амсоли «ибораҳои фразеологӣ», «фразеологизмҳо», «ибораҳои рехта», «ибораҳои устувор», «ибораҳои идиоматикӣ», «идиомаҳо», «таъбирҳо» ва ғ. ёдовар мешаванд. Мо аз байни ин муродифот истилоҳи «таъбир»-ро беҳтар шуморидем. Дар бобати он ки оё «таъбир» маъноӣ воҳидҳои фразеологиро дода метавонад ё на баҳс рафта буд. Мо ҷонибдори онем, ки калимаи «таъбир» кайҳо инҷониб

маънову мавқеи истилоҳӣ касб кардааст ва матлабро бо вожаи ихчами забони худамон баён кардан беҳтар аст» [100, с.9].

Дар боло сухан аз фарҳангҳои хосаи фразеологӣ рафт, вале ба мисли он ки дар лексикографияи тоинқилобӣ буд, рушди фразеографияи тоҷикро пас аз Инқилоби Октябр низ бидуни луғатҳои тафсири тасаввур кардан маҳол аст. Аз ин нуқтаи назар хидмати устод Айни назаррас аст. Бо тақозои замони нав нахустин фарҳанг бо алифбои лотинӣ «Луғати русӣ-тоҷикӣ» дар ду чилд солҳои 1933-1934-ум зери таҳрири С. Айни ва бо саъйи С. Ализода, А. Исмоилова, Р. Ҳошим ва М. Юсупов ба чоп омода гардидааст [142]. Он талаботи ҷомеаро наздик 20 сол ба ҷо оварда, барои ба рӯйи кор омадани қаринаи нави луғати ҳамном, зери таҳрири А.П. Деҳотӣ ва Н.Н. Ершов (1949), сонитар «Луғати тоҷикӣ-русӣ» бо таҳрири А.В. Успенская ва Е.Э. Бертельс (1954) хидмат кард.

«Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод Айниро, ки низ дар солҳои 30-юми асри ХХ таълиф ёфтааст, метавон нахустин фарҳанги тафсирии давраи нав шуморид. Дар сарсухани он моҳият, мақсад ва вазифаи луғатнома мухтасар, вале хеле равшан баён ёфтааст. Аз ҷумла, чунин омадааст: «Имрӯз барои васеъ кардани забони илмӣ ва адабии тоҷик ва ҷавонони таҳсилдида ва таҳсилдидаистодаи ӯ ба китобҳои луғати гуногун муҳтоҷем: мо бояд дар ҳар фан луғатҳои алоҳидаи илмӣ ва барои таъмин кардани талаби ҷавонони бодониш шудаистодаи тоҷик қомусҳо дошта бошем, ки хазинаи забони халқро дар бар гирифта бошад ва забони зиндаи халқро ба пеши коркунони илмӣ ва адабӣ мисли материал тайёр карда монад ...» [101, с.14].

Ҷунонки ба мушоҳида меояд, устод ҳар чӣ доир ба аҳамияти луғат мегӯяд, амсоли «васеъ кардани забони илмӣ ва адабии тоҷик», «барои фаҳмида хондан», «таълим кардани талаби ҷавонон», «хазинаи забони халқро дар бар гирифтани», «забони зиндаи халқро ба пеши коркунони илмӣ ва адабӣ мисли материал тайёр карда мондан» комилан ба ВФ-и забон тааллуқ дорад.

Муаллиф теъдоди моддаҳои луғавии фарҳангномаи худро баробар ба 11 ҳазор¹ нишон дода қайд мекунад: «Манбаъҳои китоб дар 50 просенти охири аз китобҳои луғати кӯҳна: «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ» ва китобҳои классикони форсу тоҷик буда, **дар 50 просенти яқум забони зиндаи халқ аст** (таъкиди мо – В.Н.), ки дар ин умри он қадар кӯтоҳнабудаи худам дар дафтари хоҳири худам ғун шудаанд» [101, с.19].

Дар ин иқтибос маълумоти хеле арзишманд оварда шудааст, яъне нисфи теъдоди моддаҳои луғавии китоб аз «забони зиндаи халқ» ҷамъоварӣ гардида, мазмуни онҳо дар робита бо таъбироти мардумӣ эзоҳ дода шудааст. Боз чунин таъкид мегардад: «Дар охири сухан инро ҳам бояд ғӯям, ки луғати зиндаи забони халқ, ки дар ин китоб ғун шудаанд, аз ҳазор як ва аз беш андак мебошад. Ҳазинаи забони халқ ханӯз дарбаста ва дастнорасида истодааст. Аввалин вазифаи ташкилотхое, ки дар ин соҳа кор мекунад, ин хазинаро кушодан ва луғати зиндари аз байни халқ ғун карда, бо як тадқиқоти илмӣ онҳоро ҷоп намудан ва ба ин восита забонро, чунонки тараққиёти имрӯза талаб мекунад, васеъ намудан аст» [101, с.20]. Бояд гуфт, ки устод дар иҷрои ин вазифа ибрат нишон дод ва аз ҳисоби хазинаи забони халқ чи бо луғатномаи худ ва чи осори бадеияш хазинаи луғавии забони адабии тоҷикро ғанӣ гардонид.

Мусаллам аст, ки як қисми муҳимми забони халқро ВФ ташкил менамояд. Ин масъала диққати забоншиносонро ба худ ҷалб кардааст, дар ин бора ба ҷуз мақолаҳои арзишманд боз рисолаҳои илмӣ-тадқиқотӣ низ таълиф гардидаанд. Чунончи, аз ҷониби Ш. Раҳматов «Хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [60], М. Неъматова «Воҳидҳои халқӣ дар назми муосири тоҷик (дар мисоли эҷодиёти С. Айнӣ, М. Турсунзода, Л. Шералӣ)» [56] рисолаҳои номзадӣ ба дифоъ расидаанд. Ҷамчунин банди панҷуми боби аввал ва банди аввали боби дуюми

¹ Устод Айнӣ дар китоби «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» таърихи таълифи луғатномаро 2 сол (1936 – 1938), теъдоди моддаҳои луғавиро 15 ҳазор нишон додааст. [Куллийет, ҷилди 1, с.99].

диссертатсияи М. Аҳмадов «Луғати тафсирии Садриддин Айни ва хусусиятҳои лексикографии он»² ба нишон додани вазифаҳои ВФ-и халқӣ, аз ҷумла, зарбулмасалу мақолҳо дар шарҳи воҳидҳои халқӣ нигаронида шудааст. Аз таҳлили фарҳанги устод Айни комилан аён мегардад, ки дар луғатномаҳо дар шарҳи вожаҳои луғавӣ нақши ВФ-ро дар мисоли забони тоҷикӣ мушоҳида кардан мумкин аст. «Забони тоҷикӣ, - навиштааст академик М. Шакурӣ, - яке аз забонҳои сермаҷоз аст, яъне маъноӣ маҷозӣ гирифтани калимаву ибораҳо дар забони мо хеле инкишоф ёфтааст. Халқи мо бисёр маҷозҳои аҷиб, нозук ва хушифода сохтааст» [90, с.150]. Бунёди ВФ бар маъноӣ маҷозист. Бинобар нақши бориз доштани ВФ асари мазкури устод Айниро фарҳангномаи луғавӣ-фразеологӣ шуморидан мумкин аст (Намунаи мисолҳоро дар боби сеюми рисола вобаста ба мисоли шарҳи моддаҳои луғавӣ меорем).

Дар таърихи фарҳангшиносии муосири тоҷик роҷеъ ба осори классикони тоҷик луғатномаҳои хоса навишта шудаанд, ки аз қатори онҳо таълифоти Амон Нуров «Фарҳанги осори Ҷомӣ» [139] ва «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» [138], Иброҳим Ализода «Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» [153], Абдуҷаббори Шоаҳмад (А. Суруш) «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» [166]-ро ном бурдан мумкин аст.

«Фарҳанги осори Ҷомӣ»-и Амон Нуров дар ду ҷилд, бо 15 000 моддаи луғавӣ нахустин луғати осори адибони тоҷик мебошад, ки маълумоти хеле дақиқро дар бандҳои «Муқаддима», «Луғат ва ибораҳои фарҳанг», «Ҳавола ва қайду ишораҳо», «Соҳти фарҳанг», «Шарҳи маънии калима», «Фразеология», «Мисолҳо» дар бар мегирад. «Дар фарҳанг ибораҳои фаровони фразеологӣ, хусусан ибораҳои маҷозии бадеӣ, ибораҳои устувор ва типӣ дохил шудаанд» [139, с.9]. Ҷамчунин аз қайди муаллиф аён мегардад, ки ӯ аз луғатномаҳои тоинқилобии тоҷикӣ истифода кардааст, чунончи: «Дар фарҳангҳои пешина, – омадааст дар банди «Луғат ва ибораҳои фарҳанг», -

² Бар матни диссертатсияи монографияи «Бунёдгузори фарҳангшиносии муосири тоҷик» [10] ба таъби расидааст.

чун «Чароғи хидоят» таълифи Сирочиддин Алихони Орзу ва «Мусталаҳот-уш-шуаро»-и Вораста ва монанди инҳо ибораҳо ба тариқи интиҳоб дохил гардидаанд. Ва дар фарҳанги мо баръакси онҳо тамоми захираи бои гуногуни осори шоир ҷой дода шудаанд» [139, с.9]. Сипас, дар идомаи банд сухан аз роҳу усули зикр ва шарҳи ибораҳо меравад.

Амон Нуров ин низоми таълифро нисбати ВФ дар китоби дуҷуми худ «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» низ ба қор бурдааст. Ҳамчунин «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» аз рӯи бандубаст ва ҷойгузинии моддаҳои фразеологӣ дар пайравии «Фарҳанги осори Ҷомӣ» таълиф гаштааст, вале аз лиҳози фарогирии мавод ва амикбурди таҳлил афзалият дорад.

Мусаллам аст, ки моддаҳои луғавӣ асосан аз калимаҳо иборатанд, вале онҳо дар шеър мазмуни худро ҳарҷониба дар заминаи маҷоз тавассути воҳидҳои рехтаи маҷозӣ (ВФ) зоҳир менамоянд. Дар фарҳанг аксар моддаҳои луғавӣ дар шакли калима тазаккур ёфтаанд, аммо вазифаҳои маъноӣ услубии онҳо тавассути ибораҳои рехта маънидод гаштаанд. Масалан, дар «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» маъноӣ моддаи луғавии **абр** бо баёни одӣ дар як маврид, аммо дар 11 мавриди дигар дар асоси ибораҳои рехтаи изофӣ, амсоли «абри бало», «абри беҳаё», «абри каф», «абри тардоман» ва ғайра ташреҳ ёфтаанд [166, с.19-20]. Ё ин ки дар шарҳи моддаи луғавии **абрӯ** бештар ибораҳои рехтаи масдарӣ (феълӣ) ба сифати шоҳид оварда шудаанд, ки аксар дарак аз маъниҳои нухуфта медиҳанд ва далели равшани ғановати забон ва адабиёти тоҷиканд, ки инро аз фарҳанги мазкур тибқи шарҳи ибораҳои фразеологӣ феълӣ «ба абрӯи сияҳ чашм кушодан», «аз абрӯи касе гирех бикшодан», «аз абрӯ меҳроб кардан», «ба абрӯ нишон додан», «ба абрӯ рӯй овардан» ва м. инҳо идрок кардан мумкин аст. Ҳамчунин барои нишон додани вазифаҳои маъноӣ услубии як вожаи одии тоҷикӣ «даст» 68 таркибу ибораҳои рехта ҳамчун шоҳиди луғавӣ таҳлил шудаанд [166, с.20].

Хусусиятҳои фразеологияи тоҷикро аз баъзе ҷиҳатҳо луғати фразеологӣ лаҳча низ муайян менамояд. Нахустин фарҳанги фразеологӣ

лаҳҷаи забони тоҷикӣ «Ибораҳои халқӣ» ном дошта, ҷамъоваранда ва мурағибони он Р. Абдуллозода онро дар асоси маводи Ҷуртеппа (ҳоло Истаравшан) соли 1974-ум ба таърифи расонидааст [99]. Ба китоби лаҳҷашинос Ғ. Ҷӯраев сарсухани муфассал навишта, аз ҷумла, дар он замон набудани таҷрибаи кофии фарҳангшиносии фразеологӣ ва мавҷудияти ихтилофи назар ба масъалаҳои таҷвибии фарҳанг ишорат кардааст: «Нав будани анъанаи фарҳангҳои ибораҳои рехта, аз як тараф, ҷой доштани ихтилофҳо дар назарияи фразеология, аз тарафи дигар, табиист, ки кори гирдоварандагон ва мурағибони луғатҳои фразеологиро душвор мегардонад. Алалхусус вазъи онҳое, ки бо фразеологияи шеваҳои тоҷикӣ сарувордоранд, мушкилтар аст, чунки дар ин замина ҳам корҳои таҷқиқотӣ ва ҳам амалии луғатсозӣ, гуфтан мумкин аст, танҳо акнун оғоз ёфта истодааст. Ба замири ин, то ҳол усули ҷамъоварии воҳидҳои фразеологӣ шева низ кор карда нашудааст... Сарфи назар аз ин душвориҳо аввалин луғати фразеологӣ шевагӣ ба вуҷуд омад» [99, с.4-5].

Дар луғатномаи «Ибораҳои халқӣ» банди алоҳидаи анъанавӣ доир ба сохти фарҳанг ва ё принсипҳои сохтори он вуҷуд надорад, вале азбаски андешаҳои муаллифи «Сарсухан» таърифи маводи китоби дорад, дар бораи моҳият ва хусусиятҳои ин асар як дараҷа маълумот пайдо кардан мумкин аст.

Асари дигари хоса «Фарҳанги воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Хучанд» [120] мебошад, ки нашри аввали нисбатан мухтасари он соли 2003 аз ҷониби Б. Осимова дар заминаи маводи рисолаи номзадӣ ба таърифи расида буд [57]. Сохтори «Фарҳанги воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Хучанд»-ро сарсухан ва матни луғатнома ташкил менамояд. Домони масъалаҳои «Сарсухан» хеле фарох гирифта шуда, дар он дар бораи аҳамият, дараҷаи баррасӣ ва бисёр масъалаҳои лаҳҷашиносӣ маълумот дода шудааст. Дар фарҳанг дар бораи сохтор ва принсипҳои нигоҳдорӣ банди алоҳида ҷудо карда нашуда, оид ба ихтиёр намудани усули алифбоии ҷойгузинии маводи фразеологӣ, бо мақсади «маҳфуз доштани ҳудуди калима ва унсурҳои маънодор (морфема)-и таркиби он» бо дефинис ҷудо карда навиштани он, ҳамчунин дар қавсайн зикр

шудани овозҳои талаффузнашаванда ё «ноаён талаффузшаванда» сухан рафтааст [120, с.13-14]. Принципи асосии фарҳанг аз зикри моддаи фразеологӣ аз рӯи алифбои калимаи аввали ВФ, шарҳи мухтасари мазмун ва дар як ё ду ҷумла овардани мисоли шоҳид иборат аст. Мисолҳо аз ҷониби ҳуди муаллифон таълиф гаштаанд. Масалан, **гӯшти бача лаби токчанда** – *бача, ҷавон баъд аз касалӣ тез сиҳату бардам мешавад*: Бачча-т-а кам-кам ранг-у рӯ-ш даромдос-ку анча, «**гӯшт-и бачча лаби токчан-да**» мегӯн, рост будас-дия. Ё ин ки: *Гӯшт-а хур-у устухон-аш кадӣ чишм-и шӯ-йа ков – 1. аз тарафи зан баҳри муросо ба ҳар гуна инчиқиҳои шавҳар тоқат карда, дар ҳолат қулай ба ӯ ҷавоби қотеона додан*: - Ҳалимаҷон, ҳамин шӯ-т кадӣ чӣ хел зиндагӣ кадосӣ? – Ҷо кун-ам, ҷот-та бачча-м ҳай, “паттом-у бурав-ам гӯ-м, бачча-йак-о йетим мемон-ат, ҳамун-ба «**гӯшт-а хур-у устухон-аш кадӣ чишм-и шӯ-йа ков**» гуфт-а гаштиям-дия. 2. *носипосӣ, ба чашми шавҳар хок пошидани зани носипос*: кино-ҳо-и ҳозира-и руси-ва ат тилвизор нишон метият, ки зан-о-йи бо-йо шӯ-ш-а бен-ат, апақ-у чапақ, ҳамту пушт-и шӯ-ш гадд-ат ҳатто куштам-ба ҳаракат мекун-ад-а? [120, с.73].

Ҳамин тариқа, аз омӯзиш ва таҳлили маводи фарҳангномаҳои мазкур имкон пайдо мегардад, ки андешаҳо ва ҳулосаҳои илмии онҳоро бо қиёс ва муқобала бо маълумоти сарчашмаҳои дигари илмӣ омӯзем ва аз таҳқиқу таълими фразеологияи забонҳои тоҷикӣ ва хоричӣ истифода намоем.

1.2. Аз таърихи ташаккули фразеографияи русӣ ва нақши он дар тадвини луғатҳои русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ

Фарҳангшиносии фразеологияи русӣ таърихи зиёда аз сесадсола дорад. Дар нахустин луғатномаҳо намунаҳои ВФ мавқеъ доштанд. Аз асри XVIII сар карда, луғатшиносии рус дар фарҳангҳо дар қатори воҳидҳои луғавӣ ба шарҳи ВФ эътибор меоданд, ки ин падидаҳо ханӯз дар «Словарь Академии Российской» (1789-1794) («Луғати Академияи Русия») мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷамҷунин теъдоди зиёди таъбироти умумихалқӣ ва лаҳҷавиро «Толковый словарь живого великорусского языка» [116] «Луғати тафсирии забони бузурги зиндаи рус»- и луғатнигори маъруф В.И. Дал (иборат аз ҷаҳор ҷилд, солҳои 1863-1866) дар бар гирифтааст. Тавачҷуҳи муаллифро ба ВФ-и халқӣ аз он ҳам эҳсос кардан мумкин аст, ки ӯ аз фарҳанги мазкур пештар китоберо бо номи «Зарбулмасалҳои халқи рус» (1862) таълиф карда буд. Фарҳанги тафсирии В.И. Дал наздик 200 000 моддаи луғавиро дар бар мегирад. Бино ба қайди муаллиф дар сарсухан, 80 000-и онро худ аз забони халқ мустақилона ҷамъ овардааст [116].

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX маҷмӯаҳои С.В. Максимов «Крылатые слова» («Вожаҳои маҷозӣ») (1889) ва М.И. Михелсон «Мышление и русская речь» («Тафаккур ва нутқи русӣ») дар ду ҷилд (1903-1904) ба таъъ расиданд, ки онҳо минбаъд дар рушди фарҳангнигории фразеологӣ нақши муҳим доштанд.

Дар замони шӯравӣ солҳои 1935-1940-ум «Толковый словарь русского языка» («Луғати тафсирии забони русӣ») дар ҷаҳор ҷилд таҳти таҳрири Д.И. Ушаков интишор ёфт, ки зиёда аз 85 000 калимаву ибораро аз асарҳои бадеӣ, публицистӣ, илмӣ давраи шӯравӣ дар бар мегирад. Ҷамҷунин аз луғатномаҳои маъруфи нимаи аввали асри XX «Словарь русского языка» («Фарҳанги забони русӣ»)- и якҷилда бо таҳрири С.И. Ожегов (1949) мебошад, ки аз 50 000 моддаи луғавӣ иборат буда, дар бадали 40 сол 23 маротиба нашр гардидааст. Он дар соли 1997-ум дар шакли мукамал – 80 000 воҳиди луғавӣ дар таълифи С.И. Ожегов ва Н.Ю. Шведова ба таъъ расидааст.

Дар нимаи дууми асри XX дар бадали солҳои 1950 -1965-ум бо номи «Словарь современного русского языка» («Фарҳанги забони адабии ҳозираи русӣ») дар 17 ҷилд иборат аз 120 480 воҳиди луғавӣ интишор гардид, ки аз ҷиҳати ташреҳ аз луғатномаҳои мукамалтарин ба шумор рафта, дар он ба ҷуз тафсири маъно, боз шарҳи грамматикӣ, меъёрҳои талаффуз, аломатҳои услубӣ ва маълумоти мухтасари этимологӣ дода шудааст. Дар ин китоб дар

катори моддаҳои луғавӣ ҳамаи навъҳои сохторӣ ва семантикии ВФ мавриди истифода ва шарҳу эзоҳ қарор дода шудаанд. Дар фарҳангҳои мазкур пас аз ташреҳи моддаҳои луғавӣ бо аломати ромб (◇), тилда (~) ё ситорача (*) ВФ зикр ва маънидод карда шудаанд. Аз маводи луғатҳои мазкур бармеояд, ки калимаҳо дар забонҳо чӯзӣ таркибӣ, аз ҷумла, меҳвари ВФ-ро ташкил мекунанд ва дар ҳамин вазифа имкониятҳои истеъмолии онҳо пурратар аён мегардад. Чунин ҳолро дар ҳамаи навъҳои луғатҳои чи якзабонаи тафсири, чи дузабона (тарҷумавӣ) мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ» зери таҳрири М.С. Осимов дар моддаи «душа» дар ду банд маъноӣ луғавӣ вожа (1. ҷон, рӯҳ, дил; 2. табиат, фитрат, сиришт) ташреҳ ёфтааст, боқӣ дар 86 маврид «душа» дар таркиби ибораҳои фразеологӣ маънидод гаштааст [145, с.246].

Аз таҳлили фарҳангҳои русӣ бармеояд, ки бо вучуди дар луғатҳои лексикографӣ мавқеи муҳим доштани ВФ, нақши онҳо дар фарҳангҳои фразеологӣ қомилан дигар аст: рисолати ФФ пурра ба ташреҳи сохториву маъноӣ ва хусусиятҳои услубии ВФ нигаронида шудаанд.

Қомилтарин луғатномаи фразеологӣ русӣ «Фразеологический словарь русского языка» («Фарҳанги фразеологӣ забони русӣ») мебошад, ки соли 1967-ум ба таърифи расида, минбаъд он дар ҷаҳон нашр бо ислоҳу иловаҳо дастраси ҳаводорон гардид [159]. Мураттибони наشري аввал Л.А. Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков ва А.И. Федоров – ҳама он замон номзади илм буданд. Минбаъд бо шуғли луғатнигорӣ бо унвонҳои баланди илмӣ расиданд. Асосҳои назариявӣ амалии луғатнома таҳти роҳбарии А.И. Молотков рӯйи қор омадааст.

Қитоб бо мактуби наشريёт ва сарсухани мухтасар оғоз меёбад, ки он ба ҳонандагон ва муҳаққиқони соҳаи фразеография дар дарки сатҳи таъбиршиносӣ ва фарҳангнигорӣ дар солҳои 60-уми асри XX мадад расонд. Чунинчун, дар мурочиати наشريёт чунин зикр ёфтааст: «Эҳтиёҷ ба фарҳанги фразеологӣ забони русӣ қайҳост, ки на танҳо дар омӯзиши баъзе масъалаҳои назарияи фразеология таъсири манфӣ мерасонад, балки дар ҳалли як қатор

вазифаҳои амалӣ, амсоли баланд бардоштани маданияти нутқ, омӯзиши забони русӣ аз ҷониби мардуми ғайрирус, танзими луғатномаҳои дузабонаи фразеологӣ ва монанди инҳо монё мегардад. Забони русӣ дорои чӣ қадар фразеологизмҳост? Ҳар яки он чӣ гуна маъно дорад? Хосияти истеъмолии ҳар яки он чӣ гуна аст? Оё мо онҳоро дар нутқи худ дуруст ба қор мебарем? Дар бораи пайдоиши онҳо чӣ гуна маълумот ҳаст? Ба ҳамаи ин саволҳо мурағаттибон кӯшиш карданд, ки ҷавоб диҳанд» [159, с.5].

Чунонки мебинем, дар ин иқтибос ба якҷанд масъалаи муҳимми луғатнигории фразеологӣ рӯшанӣ андохта шудааст: зарурати таълифи луғатнома, мушкилиҳои илмии таҳқиқи фразеологияи забони русӣ, баланд бардоштани маданияти нутқ, нақши фарҳанг дар омӯзиши забони русӣ аз ҷониби миллатҳои дигар ва дар созмони фарҳангҳои дузабонаи фразеологӣ замина будани нахустин фарҳангномаи фразеологии мазкур. Бино ба таърихи созмони китоб (1967), ҳамаи масъалаҳои номбурда, ки аз ибтидои фразеография ва луғатнигории фразеологӣ дарак медиҳад, далели рӯшани дар илми забоншиносӣ пайдо шудани соҳаи нав ба шумор меравад. Ҳамин маънӣ ба тарзи дигар, бо далелҳои дигар дар муқаддимаи китоб низ таъкид гардидааст: «То ин замон на дар мо, на дар хориҷа фарҳанги фразеология, ки дар он ҳаддалимкон пурра фразеологизмҳои забони русӣ ҷамъ оварда шуда бошад, мавҷуд набуд. Ин китоб кӯшишест дар ислоҳи чунин норасоӣ дар лексикография. Пеш аз ҳама, зарур буд, ки муносибати худро нисбат ба масъалаи асосӣ муайян намоем: фразеология чист? Оё он воҳиди мустақили забонро ташкил менамояд? Аз рӯйи қадом аломатҳо ҷудо карда мешавад? Махсусиятҳои истеъмолии он дар нутқ чист? Ба ҳамаи ин вобаста буд интиҳоби фразеологизмҳо дар луғатнома ва қорқарди лексикографии он» [159, с.6].

Дар воқеъ, аҳамияти луғатномаи мазкур бо далеле низ собит мегардад, ки он дар бадали қамтар аз бист сол ҷаҳор маротиба бо теъдоди хеле зиёд интишор ёфт. Муҳаррири се нашри аввал Е.Н. Гороховникова буд, нашри чорум зери таҳрири профессор А.И. Молотков ҷоп гардид. Луғат ба

донишчӯёни мактабҳои олиии соҳаи суҳаншиносӣ, омӯзгорон, адибон ва доираи васеи хонандагон тавсия шудааст.

Пас аз ин асари маъруф паиҳам як қатор луғатномаҳои фразеологӣ пурмухтаво интишор ёфтанд, аз ҷумла: «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых словосочетаний русских говоров Сибири» («Луғати фразеологизмҳо ва дигар ибораҳои устувори лаҳҷаҳои русии Сибир»)–и мурағатӣ Н.Т. Бухарева ва А.И. Федоров (1972), ки он аз 4 000 иборати рағбат буда, онҳо аз рӯи алифбои калимаи аввали ВФ (қатъи назар аз мустақилмаъно ё ёридиҳанда будан) ҷой дода шудаанд. Китоб ба филологҳо, этнографҳо, муаррихон, адибон ва омӯзгорон тавсия шудааст [112].

Ба ҳамин монанд соли 1983-юм «Фразеологический словарь русских говоров Сибири» («Луғати фразеологӣ лаҳҷаҳои русии Сибир») зери таҳрири А.И. Федоров интишор гардид, ки шомили 7 000 воҳиди фразеологӣ мебошад. Моддаҳои фразеологӣ аз рӯи ҷузъи меҳвар бо назардошти тартиби алифбои русӣ ҷойгир шудаанд [160]. Бояд қайд кард, ки дар луғатҳои номбурда феҳристи моддаҳои фразеологӣ вучуд надорад, ки он дарёфти воҳиди лозимаро як андоза мушкил менамояд.

Дар солҳои 90-уми асри ХХ фарҳанги маъруфи русӣ «Фразеологический словарь русского литературного языка в XVIII-XX вв.» («Луғати фразеологӣ забони адабии рус дар асрҳои XVIII- XX») ба таъби мерасад, ки муҳаррири илмӣ он А.И. Федоров буда, дар шакли маълумотнома (справочное пособие) соли 1995-ум интишор меёбад. Дар маълумотнома зарбулмасалу мақолҳо ва ифодаҳои устувори истилоҳӣ мавқеъ надоранд [162].

Дар ҳамон солҳо як қатор луғатҳои фразеологӣ таълиф ва интишор ёфтанд, ки меҳвари онҳо бар нутқ – забони муоширатӣ марбут аст. Аз он ҷумла, оид ба «Словарь образных выражений русского языка» («Луғати ифодаҳои образноки забони русӣ») зери таҳрири В.Н. Телия (1995) таҳия мешавад, ки чун маводи он зиёда аз ҳазор воҳиди рағбатӣ нутқро, ки ба муошират алоқаманданд буда, чун ифодагари эҳсосоти мусбату манфии

мусохиб барои баҳо додан ба рафтор ва амалиёти одамон нигаронида шудааст, иборат мебошад. Ҳамчунин қисме аз мисолҳо, ки аз манбаъҳои публицистӣ ва асарҳои бадеӣ иқтибос гардидаанд, мутобиқ ба ҳамин гуна меъёрҳои истеъмоливу услубӣ мебошанд.

Дар соли 1997-ум китоби фарҳангшиносон А.М. Мелерович ва В.М. Мокиенко «Фразеологизмы в русской речи» («Фразеологизмҳо дар нутқи русӣ») интишор ёфт. Чунонки аз номаш бармеояд, ҳадафи ин луғат низ шарҳи ВФ-и забони зинда аст, ки дар ҳаҷми зиёда аз 500 воҳиди серистеъмол аз асарҳои публицистӣ ва бадеии даҳсолаҳои охири асри XX ҷамъоварӣ шудааст [136]. Китоб дар соли 2001-ум бознашр гардид, ки дар он шаклҳои сохторию маъноии 1 000 ВФ тавассути зиёда аз 6 000 мисол маънидод карда шудаанд. Воҳиди фразеологӣ аз рӯйи тартиби алифбои русӣ дар асоси ҷузъҳои субстантивии моддаҳои луғат ҷойгузин гаштаанд. Китоб дорои феҳристи вожаҳои калидӣ мебошад. Чунончи, ВФ-и **пускать пыль в глаза** дар феҳрист таҳти рамзҳои П – пускать; пыль ва Г – глаза гузориш ёфтааст [137].

Луғатномаи Р.И. Ярантсев «Русская фразеология» («Фразеологияи рус») бо шарҳи 1 500 ВФ низ соли 1997-ум аз ҷоп баромад, ки дар он ҷойгузинии моддаҳои фразеологӣ аз рӯйи низоми се доираи мавзӯӣ - «эҳсос», «хислат ва инсон» ва «хосияти ҳодиса ва вазъият» сураат гирифтааст. Ҳар яки ин доира дар навбати худ боз ба бандҳои алоҳида ҷудо мешавад. Масалан, доираи аввал аз 29 банди мавзӯӣ, дуюм – 36, сеюм – аз 127 мавзӯъ иборат аст. Аз рӯйи феҳрист, ки дар охири китоб ҷой дода шудааст, дидан мумкин аст, ки ин ё он ВФ дар кадом доира ва банд ҷойгир аст, чунончи: **Бездонная бочка**. Ш. 49, 27; **Белая ворона**. Ш. 1. 26 [91].

Дар ҳамон сол (1997) «Фразеологический словарь русского литературного языка в XVIII-XX вв» («Луғати фразеологиии забони адабии русӣ дар асрҳои XVIII-XX») (мураттиб А.И. Федоров) бо зиёда аз 12 000 моддаи фразеологӣ ба таъб расид [162]. Дар он низ ба хусусиятҳои

истеъмолии мавод эътибори алоҳида дода шудааст: аломатҳои услубӣ ва ба захираи ғаъл ё ноғаъл нисбат доштани ВФ ишора ёфтааст.

Чун сухан аз аҳамияти амалии луғатномаҳо рафт, бояд «Фразеологический словарь слов и выражений в русском языке без перевода» («Луғати фразеологии ифодаву вожаҳои хориҷӣ дар забони русӣ бидуни тарҷума»)-ро, ки дар ду ҷилд бо саъй ва эҳтимоми фарҳангшиносони шинохта А.М. Бабкин ва В.В. Шендетсов нашр шуд, хотиррасон кард. Китоби мазкур ба дарки пурраи калимаю ифодаҳое, ки дар асарҳои бадеиву публицистӣ бо забонҳои хориҷӣ бе тарҷума оварда шудаанд, мусоидат дорад, то ки ба ҳар як хонандаи русидон фаҳми вожаҳо, хусусан ифодаҳои рехтаи забонҳои хориҷӣ бо дарки пурраи маъно, тобишҳои семантикиву услубӣ муяссар гардад.

Муаллифони «Словарь русской фразеологии» («Луғати фразеологияи русӣ») А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова мебошанд, ки аз 2 500 ВФ иборат буда, соли 1999-ум бо тавсия ба омӯзгорон, рӯзноманигорон, адибон, тарҷумонҳо ва доираи васеи хонандагон ба чоп расидааст. Маводи луғат аз рӯйи тартиби алифбоии ҷузъи асосии моддаи фразеологӣ ҷойгир карда шудааст. Луғат дорои феҳрист мебошад [109].

Даҳсолаи аввали асри XXI-ро давраи пуравчи вусъати фразеографияи рус шуморидан мумкин аст. Дар ин муддат наздик даҳ номгӯй фарҳангҳои фразеологӣ таълиф ва интишор ёфтанд, ки аз ҳамдигар аз ҷиҳати ҳаҷм, роҳу усулҳои ташреҳ ва мушаххасии мавод, пуррагии шарҳи маънову мавқеи истеъмолий фарқ мекунанд. Аз ҷумла, соли 2003-юм «Фразеологический словарь омонимов современного русского языка» («Луғати фразеологии омонимҳои забони ҳозираи русӣ») дар таҳияи Т.В. Варлакова, Т.А. Кривошеева, С.С. Лухина аз чоп баромад, ки дар он 623 омоними фразеологӣ дар заминаи бандҳои 1. Семантикӣ – грамматикӣ; 2. Сохторӣ; 3. Теъдоди омонимҳои гуногун ва зербандҳои онҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд [113].

«Фразеологический словарь современного русского литературного языка» («Луғати фразеологии забони адабии ҳозираи русӣ»)-и мураттибон А.Н. Тихонова, А.В. Королникова, А.Г. Ломова дар ду ҷилд соли 2004-ум ба таъб расид, ки он ҳамаи навъҳои семантикии ВФ-ро дар бар мегирад. Моддаҳои фразеологӣ аз рӯи тартиби алифбои ҷузъи меҳвар ҷойгир шудаанд. Луғат барои суҳаншиносон, муҳассилини факултети филологии мактабҳои олии ва рӯзноманигорон пешбинӣ гардидааст.

Маводи «Большой фразеологический словарь русского языка: Значение. Использование. Культурологический комментарий» («Луғати калони фразеологии забони русӣ. Мазмун. Истеъмол. Шарҳи фарҳангӣ»)-и мураттибон И.С. Брилевой, Д.Б. Гудков, И.В. Захарченко (2006) ба маънидоди навъи асосии ВФ – идиомаҳо бо теъдоди 1500 адад нигаронида шудааст. Фразеологизмҳо аз рӯи низоми алифбоии ҳар як ҷузъи воҳиди луғавӣ ҷойгир ва маънидод гаштаанд. Дар охири китоб феҳристи моддаҳо ҷой дорад [111].

Ҳамчунин ба шарҳи идиомаҳо «Словарь-тезаурус современной русской идиоматики» («Луғат-тезауруси идиоматикаи ҳозираи русӣ») дар таҳияи забоншиносони маъруф А.Н. Баранов, Д.О. Доброволский, К.Л. Киселева, А.Д. Козаренко (2007) нигаронида шудааст. Маводи асосии онро ибораҳои устувори русӣ – идиомаҳо, аз ҷумла, жаргонҳо ва ифодаҳои таҳқирӣ ташкил менамояд, ки теъдоди онҳо 8000 адад мебошад. Моддаҳои луғавии он аз рӯи низоми семантикӣ (таксонҳо) тасниф ва маънидод шудаанд. Дар охири луғат ду феҳрист ҷой дорад: аз рӯи якумӣ тибқи ҳар як ҷузъи ВФ идиомаи лозимӣ дарёфт мегардад, аз рӯи феҳристи дуюм – рақами таксон мазмун эзоҳ меёбад. Дар поёни китоб мақолаи илмии А.Н. Баранов ва Д.О. Доброволский таҳти унвони «Теоретическая концепция «Словаря-тезауруса современной русской идиоматики» («Консепсияи назариявии «Луғат-тезауруси идиоматикаи муосири русӣ») ҷой дорад [108].

Ба навъи фарҳангҳои фразеологии ҳоса «Словарь фразеологических антонимов русского языка» («Луғати фразеологии антонимҳои забони

русӣ»)-и таҳиягар Э.Р. Мардиева (2007) мансуб аст, ки барои омӯзгорони фанҳои забону адабиёт, аспирантон ва донишҷӯёни факултетҳои филологӣ пешбинӣ шудааст. Дар он наздик 600 ВФ дар заминаи шарҳи маъноӣ услубӣ таҳлил гаштаанд. Дар аксар маврид дар мисолҳо муродифоти фразеологизмҳои антонимӣ мавриди шарҳ қарор гирифтаанд [135].

Соли 2008-ум Н.Ф. Алефиренко ва Л.Г. Золотих «Фразеологический словарь: культурно-познавательное пространство русской идиоматики» («Луғати фразеологӣ: фазои маданӣ -маърифатии идиоматикаи русӣ»)-ро бо теъдоди 500 ВФ аз ҷоп бароварданд, ки дар он дар доираи 8 гурӯҳи маъноӣ, аз ҷумла, идиомаҳои ифодакунандаи унсурҳои адабиёти давраи атика, маданияти ҳоси таърихӣ русӣ, воҳидҳои забони гуфтугӯии русӣ, идиомаҳои ҳоси услуби бадеӣ, намунаи фраземаҳои динӣ (Библия), фраземаҳои ҳоси маданияти этникӣ, фраземаҳои мансуб ба урфу одати мардумӣ ва м. инҳо шарҳ дода шудаанд [103].

Маводи «Современный фразеологический словарь русского языка» («Луғати фразеологии забони муосири русӣ»)-и А.В. Жуков ва М.Е. Жукова аз 1600 ВФ-и матни рӯзномаҳои муосир ва дигар ВАО иборат буда, моддаҳои луғавӣ аз рӯйи ҷузъи аввали ВФ новобаста ба мансубияти он ба ҳиссаҳои мустақил ё номустақили нутқ ҷой дода шудаанд. Дар мавриди ивази ҷойи ҷузъҳои ВФ дар мавқеи дигар омадааст [119].

Мураттибони «Словарь фразеологических синонимов русского языка» («Луғати синонимҳои фразеологии забони русӣ») А.К. Бирих, В.Н. Мокиенко, Л.И. Степанова (2009) мебошанд, ки дар он зиёда аз 800 фразеологизм ба 950 қатори синонимӣ тасниф ва тобишҳои маъноӣ услубӣ онҳо шарҳ дода шудаанд. Луғат дорои феҳрист мебошад, ки дар он ВФ аз рӯйи ҷузъи меҳвар ҷой гирифтаанд [110].

Аз таҳлили луғатномаҳо аён мегардад, ки олимони рус ВФ-ро ба умумизабонӣ ва нутқӣ ҷудо кардаанд. Маҷмӯи воҳидҳои фразеологӣ, ки дар луғатномаҳо ҷамъ оварда шудаанд, захираи фразеологизмҳои умумизабониро ташкил менамоянд. ВФ-и даристеъмолбуда воҳидҳои нутқӣ

(чи шифохӣ, чи хатгӣ) махсуб меёбанд. Ба тарзе ки дар боло тазаккур ёфт, дар фразеографияи рус доир ба ҳар ду ҷанбаи фразеологизмҳо луғатномаҳои хуби соҳавӣ таълиф ёфтаанд.

Дар соҳаи фарҳангшиносӣ аз байни миллатҳои дигар таҷрибаи кори мутахассисони рус ба пешрафти лексикографияи тоҷик бештар мусоидат дошт, ки он дар мисоли **фарҳангҳои дузабона** аёнтар аст.

Фарҳангшиносии дузабонаи тарҷумавӣ аз луғатҳои форсӣ – тоҷикӣ ханӯз дар охири асри XIX пайдо шуда буданд. Чунончи, «Луғати русӣ – форсии калимаҳои умумистеъмоли шеваҳои кишвари Туркистон»-и мураттибаш В.Н. Наливкин – 1889, «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и мураттибаш Шохҳайдар Ҳотамтоев – 1899* дар назар аст. Вале усули нигориши онҳо дигар, яъне моддаҳои луғавӣ аз рӯи мундариҷаи умумии маъноӣ дар фаслҳои «замирҳо», «фeyлҳо», «қулли мавҷудот», «зухуроти ҳаво», «ишколи одамизод» тасниф ва маънидод карда шудаанд, зеро онҳо вижагии муҳовараро доштанд [45, с.93].

Нахустин луғатномаҳои тарҷумавии «усули нав» дар кишвари мо дар ибтидои солҳои 20-уми асри XX бо алифбои лотинӣ бо номи «Луғати русӣ-тоҷикӣ» дар ду ҷилд (солҳои 1933 – 1934) таълиф шуд, ки метавон онро оғози фарҳангшиносии давраи нав шуморид [ниг. ба 45, с.95]. Баъдтар он дар такмили луғатномаҳои дигари ҳамном соли 1949-ум бо таҳрири А.П. Дехотӣ ва Н.Н. Ершов (45 000 моддаи луғавӣ), соли 1954-ум бо таҳрири шарқшиноси маъруфи шӯравӣ Е.Э. Бертелс (40 000 моддаи луғавӣ), соли 1985-ум бо таҳрири умумии узви вобастаи АИ собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ М.С. Осимов (72 000 моддаи луғавӣ) ба таъби расид [145]. Фазилати фарҳанги охир бар он аст, ки луғатнома на танҳо аз таҷрибаи фарҳангҳои номбурдаи қаблӣ бархурдор аст, балки аз «Толковый словарь русского языка» («Луғати тафсирии забони русӣ») зери таҳрири Д.Н. Ушаков дар чор ҷилд (солҳои 1935-1940) сар карда, қариб аз даҳ фарҳангномаи тафсирию тарҷумавии русӣ мавриди баҳрабардорӣ қарор ёфтааст. Ба ин мазмун дар банди «Аз нашриёт»

* Ин луғат бори аввал дар матбааи Бухорои Нав (1899), бори дуюм дар Тошканд (1913) чоп шудааст.

чунин омадааст: «Барои муайян кардани маънии луғатҳо ва дохил кардани калимаҳои тоза наشري охиринаи «Фарҳанги чаҳорчилдаи забони русӣ» (наشري 2-юм. – М.: «Русский язык», 1981 -1984), «Луғати забони русӣ»-и С.И. Ожегов (наشري 15-ум. – М.: «Русский язык», 1984), «Луғати калимаҳои хориҷӣ» (наشري 10-ум. – М.: «Русский язык», 1983) ва «Луғати энциклопедии советӣ» (– М.: «Советская энциклопедия», 1980) истифода шуд. Ҳангоми тарҷумаи калимаву ибораҳои русӣ «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар ду ҷилд (– М., «Советская энциклопедия», 1969) ва «Энциклопедияи Советии Тоҷик» (– Душанбе, 1978-1981) мавриди истифода қарор гирифтанд» [145, с.6].

Мо аз таърихи фарҳангҳои тарҷумавии русӣ ба тоҷикӣ ва тоҷикӣ ба русӣ нисбатан муфассал маълумот додем аз ин боис, ки дар ин навъи луғатномаҳо ВФ мавқеи муҳим доранд. Аз мушоҳида ва таҳлилоти бармеояд, ки тарҷумаро бидуни эътибор ба ВФ тасаввур кардан маҳол аст. Ин маъниро луғатнигорон ҳам дар андешаву хулосаҳои худ собит менамоянд, чунончи, дар «Муқаддима»-и «Русско-таджикский словарь» («Луғати русӣ-тоҷикӣ») хусну кубҳи китоб марбут ба мавқеи воҳидҳои халқӣ, аз ҷумла, ВФ баҳо дода шудааст: «Дар замони худ, – тазаққур ёфтааст дар «Муқаддима», – ин луғат аҳамияти бузурге дошт. Дар ин луғат бори аввал дар лексикологияи тоҷик аз ҳисоби забони гуфтугӯии халқӣ калимаҳои зиёде зикр карда шуд. Вале набудани заминаи мустақкам ва маъхази қисми русии луғат (вай дар асоси «Луғати тафсир»-и В.И. Дал тартиб дода шуда буд) боиси баъзе нуқсу камбудии луғат гардиданд, яъне ба луғат архаизмҳои зиёда дохил шуданду *фразеология* (таъкиди мо – В.Н.) ва бисёр калимаҳои заруру даркорӣ берун мондаанд» [146].

Бо мақсади бартараф кардани норасоии зикршуда «Русско-таджикский словарь» луғати тафсирии чорчилдаи забони русӣ таҳти таҳрири Д.Н. Ушаков дар чор ҷилд (1940), «Луғати русӣ-тоҷикӣ» зери таҳрири А.П. Деҳотӣ ва Н.Н. Ершов, ки 45000 калимаро дар бар мегирад, такмил дода шуд. Дар ҳамин замина ба қисми тоҷикии луғат низ бисёр ВФ дохил гардиданд.

Чунонки мебинем, аз «Русско-таджикский словарь» («Луғати русӣ-тоҷикӣ») зери таҳрири А.П. Дехотӣ ва Н.Н. Ершов сар карда, дар аксар фарҳангномаҳои тарҷумавӣ ВФ мавқеи устувор пайдо карданд. Чунончи, ҳар чо ки сухан аз моддаҳои луғавӣ равад, он чо фразеология низ ҷой дорад. Дар муқаддимаи «Русско-таджикский словарь» («Луғати русӣ-тоҷикӣ») зери таҳрири М.С. Осимов ҳамчунин қайд гаштааст: «Луғатномаи русӣ (моддаҳои русии луғати мавриди таҳлил дар назар аст – В.Н.) дар асоси луғатҳои тафсирии забони русӣ: луғати тафсирии Д.Н. Ушаков, луғати С.И. Ожегов, луғати чорчилдаи забони русӣ, инчунин луғати ҳабдаҳчилдаи забони адабии муносири русӣ тартиб дода шудааст. Ба масъалаи аз мақолу зарбулмасал хеле ғанӣ гардидани луғат махсус диққат дода шуд» [145, с.9]. Мусалламан зарбулмасал ва мақол таҳти истилоҳи хосаи «воҳидҳои фразеологии коммуникативӣ» маъруф аст.

Дар банди «Дар хусуси истифодаи луғат»-и «Русско-таджикский словарь» («Луғати русӣ-тоҷикӣ») (1985), роҷеъ ба воҳидҳои фразеологӣ низ маълумот дода шудааст, ки аз рӯи он дар бораи мақоми бориз доштани онҳо дар луғатномаи мазкур тасаввурот пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, дар бандҳои зерин меҳонем:

9. Ибораҳои фразеологӣ дар охири ҳар як моддаи луғат зери аломати ромб (◊) меояд.

10. Маъниҳои гуногуни ибораҳои фразеологӣ бо рақамҳои арабӣ ва қавс ишора мешаванд, масалан: ... **без головы** 1) (неумелый) – одами бекалла; 2) (не обдумав) – бешуурона, беақлона, бефикрона.

11. Зарбулмасал ва мақолҳо зери маъноҳои мувофиқи калимаҳо бо қайди *посл., погов.* меоянд. Агар онҳо ба ҳеҷ як калимаи асосӣ мувофиқ набошанд, он гоҳ зери аломати ромб (◊) меоянд. Агар зарбулмасал ва мақол муродифи тоҷикӣ надошта бошад, бо ибораи мазмунан наздики тоҷикӣ тарҷума шуда, пеш аз тарҷума аломати муодил (≈) гузошта мешавад, масалан: ... **не боги горшки обжигают** *погов.* ≈ ин кор аз дасти ҳар кас намеояд [145, с.14].

Чунонки дар банди 9-ум тазаккур ёфт, ибораҳои фразеологӣ дар охири «ҳар як моддаи луғавӣ» меоянд, зеро мавқею маънои калимаҳоро бе зикру маънидоди онҳо комил шуморидан нодуруст мебуд. Калимаҳои мустақилмаъно дар таркиби ВФ чун ҷузъи асосӣ нақш доранд. Масалан, дар моддаи **глаз** (чашм) дар чор банд маънои луғавии калима («глаз») тавассути тарҷума маънидод гашта бошад, пас аз аломати ромб (◇) бо иштироки ин калима 82 ВФ-и русӣ зикр ва маънидод карда шудаанд, амсоли **бесстыжие глаза прост. бран. обрац.** – бешарм!, беҳаё! **доступный глазу** – аён, намоён; **дурной глаз** – чашми бад; **невооружённым (простым) глазом** – бо чашми одӣ, бе айнак, бе дурбин ва м. инҳо. Дар охир зарбулмасал ва мақолҳо оварда шудаанд: **не в бровь, а в глаза погов.** – қофия рост омад; **правда глаза колит посл.** – сухани ҳақ талх мешавад; **у страха глаза велики погов.** – тарсончак чор чашм дорад [145, с.174].

Ё ин ки дар моддаи луғавии **открыт // -ый, -ая, -ое** маъноҳои луғавӣ дар 9 банд тавассути 19 ВФ дар тарҷума маънидод карда шудааст. Моддаи луғавии **себ//я мест. возр. (себе, собою, о себе)** чун калима дар 5 воҳид дар таркиби ибораи фразеологӣ дар ин мисол тарҷума ва маънидод гардидааст.

«Таджикско-русский словарь» («Луғати тоҷикӣ-русӣ») соли 1954 аз ҷоп баромад, ки он низ ба омилҳои экстралингвистии забон алоқаманд мебошад. Мустаҳкам шудани робитаҳои бисёртарафаи Тоҷикистон бо Русия дар нимаи аввали қарни ХХ зарурати таълифи луғати тоҷикӣ ба русиро низ ба миён овард. Мусаллам аст, ки тарҷумаи як забон ба забони мақоми байналмилалӣ дошта ба мисли забони русӣ дар мавриде воқеъ мегардад, ки ба он дар соҳаҳои иқтисодиву фарҳангӣ ниёз пайдо шуда бошад, яъне донишҷӯи ин забон дар ҷомеа вочиб гардад.

Луғати мазкур зери таҳрири М.Раҳимӣ ва Л.В. Успенская ба таъби расида, шомили 40 000 моддаи луғавӣ буд, ки мутобиқ ба вазъи забони тоҷикӣ дар нимаи аввали асри ХХ ва сатҳи илмию усулии лексикографияи он айём қарор дошт. Бо гузашти ним аср бо тақозои замон имконият ва зарурати нашри нави ҷунин луғат дар ҳаҷми 65 000 моддаи луғавӣ дар ду ҷилд солҳои

2004-2005-ум зери таҳрири Д. Саймиддинов, С.Д. Холматова, С. Каримов бо номи «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» рӯйи кор омад. Чунонки аз қиёси нашрҳо бармеояд, пас аз як соли чопи чилди дуҷуми луғатнома нашри дуҷуми китоб бо саъю эҳтимоми муҳаррирони номбурда ба таъъ расид, ки мақсад аз он ба сатҳи рушди забони тоҷикӣ дар ибтидои асри XXI мутобиқ сохтани фарҳангнома буд. Ба ин маънӣ дар «Пешгуфтор»-и нашри дуҷум чунин омадааст: «Бо вучуди саъй ва кӯшиши муҳаррирон як теъдод луғату истилоҳоти нав ва калимоти маъмули забони тоҷикӣ аз нашри аввал, бахусус чилди аввал берун мондаанд. Аз ин рӯ, ҳайати таҳририя пас аз нашри чилди дувум бо истифода аз маводи марбут ба истилоҳоти навин, ки аз манобеи гуногун гирдоварӣ шудааст ва маводи фарҳангномаҳои куҳан ба такмили фарҳанг ва нашри дуҷуми он оғоз кард. Дар ин муддати на чандон тӯлонӣ ҳайати таҳририя нашри дуҷуми ин фарҳангро бо таҳрири илова ва такмил дар ҳаҷми 70 000 калимаву ибора дар як чилд ба истиқболи ҷашни 15-уми солгарди Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чоп омода намуд» [156, с.9-10].

Дар фарҳанг ба такмили ВФ низ эътибор дода шудааст. Пеш аз ҳама, мурағтибон дар банди «Сохтори Фарҳанг» диққати истифодабарандагонро ба усули кор бо ВФ равона месозанд, ки зикри мухтасари онҳо барои мутахассисони соҳа низ аз манфиат холӣ нест. Чунончи:

Агар моддаи фразеологӣ ба ду ё зиёда маъно ҳамроҳ бо тарҷума оварда шавад, ҳар як маъно бо ҳарфҳои тартиби алифбо а), б), в) ... чудо маънидод карда мешаванд;

Намунаи мисолҳо, ибораҳо, зарбулмасалу мақолҳо зери маъноҳои ба ҳамон калима (моддаи луғавӣ) дода мешаванд. Ибораҳое, ки ба ҳеҷ кадоми он маъноҳо тааллуқ надоранд, дар охири моддаи луғавӣ бо аломати ромб (◊) ишорат меёбанд;

Агар зарбулмасалу мақоли тоҷикӣ муодили русӣ дошта бошад, он ба сифати тарҷума ё шарҳ қабул мегардад. Дар мавриди муодил надоштан он дар тарҷумаи тахтуллафзӣ бо аломати *досл.* (дословно) маънидод мегардад;

ВФ дар тартиби зайл чой дода мешаванд: аввал воҳиди номӣ, баъд феълӣ [156,с.11].

Аз ҷониби луғатшиносони маъруф Н.М. Шанский, Н.М. Бистрова, С. Салихов бо номи «700 иборайи фразеологии забони русӣ» луғати фразеологӣ ба таъб расида, аз рӯйи таъиноти мусаннифон «барои тоҷикзабонан» пешбинӣ гардидааст.

Дар муқаддимаи китоб чунин омадааст: «Луғат барои истифодаи онҳое таъин шудааст, ки забони русиро муқаммал намедонанд ва фақат асосҳои онро азхуд кардаанд. Бинобар ин усули махсуси тавсифи материали фразеологӣ ба кор бурда шуд, ки аз тарзи маъмули луғатсозӣ як қадар фарқ мекунад. Кӯшиш карда шуд, ки ҳарчи бештар ҳам сохти грамматикӣ ва воҳиди фразеологӣ тавзеҳ ёбад, ҳам мавқеи истеъмоли он дар нутқ бо ишораҳои махсус қайд гардад» [165, с.6].

Дар луғатнома қариб дар ҳамаи моддаҳои фразеологӣ шаклҳои ифода бо шарҳи грамматикӣ ва замонӣ бо зикри ҷағрафия ва тарзҳои феълӣ нишон дода шудаанд. Дар охири китоб феҳрист (индекс)-и воҳидҳои фразеологӣ аз рӯйи калимаи асосӣ оварда шудааст, ки аз рӯйи онҳо ёфтани фразеологизми даркорӣ осон аст.

Ҳамин тавр, таърихи рушди фразеографияи рус, аз ҷумла, фарҳангшиносии фразеологӣ хеле ғаноманд аст ва он дар таҳаввули лексикографияи бисёр забонҳо, аз ҷумла, забони тоҷикӣ мусоидат кардааст.

1.3. Фразеографияи англисӣ дар масири таърих ва

нақши он дар таърихи луғатҳои англисӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-англисӣ

Лексикографияи англисӣ дар таърихи фарҳангшиносии умумӣ мақоми баланд дошта, аз лиҳози теъдод ва мазмун бо лексикографияи русӣ ҳамроҳанг мебошад. Мутахассисони ин соҳа оғози инкишофи онро дар асоси давраномии таърихӣ ба забонҳои қадима марбут мешуморанд, ки ба ҳаҷорат давра чудо мешавад:

1. Давраи глоссарий

2. Давраи ташреҳи калимаҳои мушкил

3. Давраи тоилмият

4. Давраи муосир

Ин даврабандӣ, чунонки ба назар мерасад, дар асоси принципи таърихӣ (хронологӣ) дар заминаи воқеият – усулҳои шарҳи калима ба амал омадааст. Ибтидои луғатнигорӣ ба давраи аввал – глоссарий рост меояд. «Глосса» сухани юнонӣ буда, маънои калимаи кӯҳна ё қадимаро дорад. Дар аҳди бостон олимони хангоми баргардони матнҳои қадима калимаҳои душворфаҳм ё эзоҳталабро дар хошияи саҳифаҳои дастхат бо забони модарӣ маънидод мекарданд, ки таърихи луғатнигорӣ аз он оғоз мегирад ва минбаъд дар забоншиносӣ чун муродиф мақом пайдо карда, маҷмӯи глоссҳо (калимаҳои шарҳёбанда) «глоссарий» ном гирифтааст.

Глоссарийҳо бо пайдоиши китобчопкунӣ низ намуди одии луғатҳои тарҷумавиро ташкил мекарданд, дар онҳо шарҳи калима ба таври мухтасар, сода, ғайриилмӣ, бидуни иқтибосҳои шоҳид аз сарчашмаҳо дода мешуд. Ба нахустин луғатҳои глоссарий «*Promptorium Parvulorum*» («Ганчина барои кӯдакон»), *Ortus Vocabularium* («Пайдоиши луғат») мансуб буданд.

«*Promptorium Parvulorum*» - нахустин луғатномаи англисӣ-лотинӣ мебошад, ки тақрибан дар соли 1440 танзим гардида, наздик 300 саҳифаи чопиро дарбар мегирад. Муаллифи китоб ба роҳиб (шайх) Джеффри Грамматик нисбат дода мешавад, ки дар Линн, Норфолк, Англия умр ба сар бурдааст.

Давраи дуум, ки «ташреҳи калимаҳои душвор» номида шудааст, дар он мутаносибан калимаҳои душворфаҳм ё шарҳталаб маънидод мегаштанд. Ба ин навъ луғатномаҳои Роберт Кадри «*A Table Alphabetical*» («Рӯйхати алифбой»), Чон Баллокар «*An English Expositor*» («Таъбиркунандаи англисӣ»), Генри Кокрэм «*English Dictionary*» («Фарҳанги англисӣ»), Эдвард Филлипс «*The New World of English Words*» («Ҷаҳони нави калимаҳои англисӣ» мансубанд [71, с.60].

Давраи сеюмро «тоилмӣ» номидан шартист, зеро шарҳ бештар ба тахмини мураттиб асос меёфт, ҳарчанд дар ин навъ луғатҳо меъёрҳои шарҳи хусусиятҳои истеъмолии калимаҳо бештар ҷой доштанд. Чунончи, аз ин катор луғатҳои Сэмюэл Љонсон «A Dictionary of English language» («Луғати забони англисӣ») ва Ной Уэбстер «An American Dictionary of English language», («Луғати амрикоии забони англисӣ»)-ро ном бурдан мумкин аст.

Давраи чоруми таърихи лексикографияро дар таносуб ба даврабандии қаблӣ бо назардошти дастовардҳои лексикографияи муосир давраи илмӣ номидан шояд, зеро илмият принципи асосии фарҳангшиносии давраи муосирро ташкил менамояд. Аз нахустин луғатномаҳои давраи муосир асари Чарлз Ричердсон «A New Dictionary of the English language» («Луғати нави забони англисӣ») мебошад, ки соли 1837-ум дар Англия ба таъъ расидааст. Муҳимтарин хосияти луғат, ки таъъ ба илмият дорад, аз шарҳи этимологии моддаи луғавӣ ибтидо мегирад. Назар ба маълумоти мутахассисон, маҳз ҳамин луғат барои таъъси «Ҷамъияти филологӣ» замина гардидааст, ки бо мақсади таъълифи фарҳанги мукаммали забони англисӣ ташаббускорон Р. Гренч, Г. Колрич, Ф. Фернивел саҳм гирифтаанд. Натиҷаи ташаббуси онҳо минбаъд дар «A New English Dictionary on Historical Principles» («Фарҳанги нави забони англисӣ бо принципҳои таъърихӣ») ҷамъбаст гардидааст.

Дар таърихи забони англисӣ вусъати лексикография асосан ба асрҳои XIX-XX марбут аст, ки онро аз зикри навъҳои луғат, ки дар манбаъҳои луғатшинозорӣ тавзеҳ ёфтаанд, тасаввур кардан мумкин аст:

	Меъёри таснифот	Хелҳои фарҳангҳо
1.	Аз рӯйи ҳаҷм	а) бузург (зиёда аз 100 ҳазор калима) б) миёна (аз 40 то 100 ҳазор калима) в) хурд (то 40 ҳазор калима)

2.	Аз рӯйи моҳият ва мазмун	а) энциклопедӣ б) лингвистӣ в) таълимӣ
3.	Аз рӯйи хусусияти энциклопедӣ	а) энциклопедии умумӣ б) энциклопедии хусусӣ
4.	4.1. Луғатҳои лингвистӣ аз рӯйи теъдоди забонҳо	а) якзабона б) дузабона в) бисёрзабона
	4.2. Хелҳои луғатҳои лингвистии якзабона	а) тафсири б) этимологӣ в) орфоэпӣ г) имлоӣ ғ) антонимӣ д) синонимӣ е) омонимӣ ё) паронимӣ ж) ономастӣ з) топонимӣ и) зоонимӣ й) антронимӣ к) архаистӣ қ) истилоҳӣ
	4.3. Аз рӯйи хусусиятҳои услубӣ	а) конкорданс б) луғати адабии китобӣ в) луғати халқии гуфтугӯӣ г) луғати лаҳҷа ғ) луғати калимаҳо

	4.4. Аз рӯйи пайдоиши моддаҳои луғавӣ	а) луғати аслӣ б) луғати иқтибосӣ в) неологизмҳо г) архаистӣ ғ) таърихӣ
	4.5. Луғатҳои хусусӣ, истилоҳӣ (терминологӣ)	а) фарҳангшиносӣ б) иқтисодӣ в) ҳуқуқшиносӣ г) грамматикӣ ғ) фразеологӣ д) забоншиносӣ е) диалектологӣ

Чунонки аз чадвали боло аён аст, ба навъи фарҳанг ду ё зиёда луғатномаҳо таҳия ва интишор гардидаанд, ки дар қисми зиёди онҳо ба сифати моддаи луғавӣ ба ҷуз калимаҳо боз ВФ низ шарҳ ёфтаанд. Дар монографияи А. Мамадназаров дар боби алоҳида бо номи «Таҳлили муқоисавии навъҳои асосии фарҳангҳои муносири забони англисӣ ва тоҷикӣ» дар бораи хусусиятҳои 26 хели фарҳангҳои якзабона ва дузабона маълумот дода шудааст [45, с.121-189].

Эътироф гардидааст, ки фразеографияи англисӣ низ чун ҷузъи луғатнигорӣ қадимист. Чунончи, фарҳангшиноси тотор Р.А. Аюпова дар рисолаи доктории худ чунин навиштааст: «Амалан фразеографияи забони англисӣ нисбат ба фразеографияи забонҳои русӣ ва тоторӣ таърихи қадимтар дорад. Нахустин луғате, ки ба воҳиди фразеологӣ ва шарҳи онҳо бахшида шудаанд, дар замоне таълиф ёфтаанд, ки ханӯз чунин истилоҳ вучуд надошт. Муаллифон чунин воҳидҳоро фраза (phrasa) меномиданд» [11, с.52].

Як сабаби аз давраҳои аввал дар қатори фарҳангҳои луғавӣ (калимагӣ) ҷой додани ВФ бояд ин бошад, ки дар забони англисӣ калимаҳои мураккаб чун як навъи ВФ пазируфта шудаанд. Калимаҳои мураккаб аз ду ё зиёда

решаҳо сохта мешаванд, ки дар забони англисӣ якҷоя, бо дефис ва чудо ҳам навишта мешаванд. Мавриди сеюм (аз ҳам чудо навиштани решаҳои калимаҳои мураккаб) онҳоро ҳам аз ҷиҳати фароҳии маъно ва ҳам аз лиҳози сохтор ба ВФ наздик мекунад. Ин падидаҳо дар мисоли ФФ дидан мумкин аст, чунончи:

Stone-cold *adj.* having no warmth – набудани гармӣ; completely cold – тамоман хунук; - Used to describe things that are better when warm. – Барои дар ҳолати гармӣ ба кор бурдани ашё истифода мешавад. The boys who got up late found their breakfast stone-cold. – Бачагоне, ки дер аз хоб хестанд, диданд, ки наҳориашон хунук шудааст. (*The boys who got up late found their breakfast was completely cold. Бачагоне, ки дер аз хоб хестанд, диданд, ки наҳориашон тамоман хунук буд*). The furnace went off and the radiators were stone-cold. – Печкаи мошин аз кор баромад ва радиаторҳо хунук шуданд. (They had no warmth in them. – Дар онҳо гармӣ набуд. They were completely cold in touch. – Эҳсос шуд, ки онҳо тамоман хунук шуданд.) [Boatner, Gates DAI, 1975 p.327].

Deadline *n.* – муҳлат. A final date by which a project, such as a term paper, is due ♦ - Санаи охири, ки бояд лоиҳаи кори курсӣ супорида шавад. The deadline for the papers on Shakespeare is November 10. – Охири муҳлат барои мақолаҳо доир ба Шекспир – 10 ноябр. - [Makkai, Boatner, Gates DAI 1995:91].

«Another important case of idiomaticity is the one-word idiom that occurs when a word is used in a surprisingly different meaning from the original one». – Боз яке аз падидаи муҳими идиомаҳо аст, ки он аз як калима иборат буда, калима ба маънои маҷозӣ ба кор бурда мешавад. [Makkai, 1972 p.VIII]. Масалан: **lemon** – said of bad watches, cars, or machines in general – лимӯ ба маънои аслий меваро ифода мекунад, вале ба маънои маҷозӣ хосияти идиоматикӣ пайдо карда, маънои чизи бад, партофтаниро дорад: соати бад, мошин ё мошинҳои бад; **dog** –said of a bad date or a bad exam – таҳт. сағ – маънои сана ё имтиҳони бадро дорад. (*My car is a lemon – таҳт. Мошини ман*

– лимӯ; *my math exam was a dog* – таҳт.имтиҳони математикаи ман сағ (яъне бад) буд) [11, с.53-54].

Чунонки мисоли дуҷумла далолат мекунад, забоншиноси англис Адам Маккей калимаҳоро ба маънои маҷозӣ ба ВФ нисбат медиҳад [186, р.VIII].

Дар қатори ВФ гузоштани калимаҳои маҷозӣ аз оғози давраи фразеографияи англисӣ ҷой дорад. Мо луғати Брюэр «*Brewer's Dictionary of Phrase and Fables*» («Луғати ибора ва ривоятҳои Брюэр»)-ро дар назар дорем, ки онро фарҳангшиносон дар таърихи фразеографияи англис яке аз калонтарини луғати фразеологӣ мешуморанд [175]. Чунончи, «*words which have an attached meaning apart «from» their original bearing*» [Brewer, 1970 р.VII]. Муаллиф калимаи «*fables*»-ро чун ривоят шарҳ додааст. Ҳамчунин: ***Kitchen***. An old Scottish term for a cooked relish, as toasted cheese, eggs, sausages, bacon, etc.

Дар ин луғатнома низ теъдоди зиёди моддаҳои луғавиро, ки зиёда аз 20 000 воҳидро дар бар мегирад, ибораҳои рехта, аз ҷумла, номҳои шахсиятҳои маъруф, таҳаллусҳо, номи маҳалҳо, исмҳои кутӯҳкардашуда ва ғайра ташкил менамояд. Нашри аввали луғат соли 1870-ум ба вуқӯъ пайваста, он дар бадали сад сол борҳо бознашр гардидааст ва нашри охирини он соли 1970-ум сурат гирифтааст.

Истилоҳи «идиома» зиёда аз як аср муқаддам дар унвони фарҳанги Ч.М. Диксон «*Idiomatic English Phrases*» (1905) қорбаст шуда бошад ҳам, дар матни китоб ягон маротиба истифода нагардидааст. Муаллиф моддаҳои луғатномаи худро «*phrases*» номидааст. Луғат аз бисёр ҷиҳат ҷавобгӯи принципҳои фразеографияи муосир мебошад, аз ҷумла, дар он 4 500 номгӯи идиомаҳои забони англисӣ шарҳ ёфтаанд, воҳидҳои фразеологӣ дар асоси ҷузъи меҳвар тасниф ва аз рӯйи тартиби алифбо ҷойгир шудаанд [179].

Аз таълиф ва нашри фарҳанги Франк Визетелли «*A Desk-Book of Idioms and Idiomatic Phrases in English Speech and literature*» («Китоби рӯйимизии идиомаҳо ва ифодаҳои идиоматикӣ дар нутқ ва адабиёти англисӣ») (1923) наздик як қарн гузаштааст, дар он истилоҳи «идиома» на танҳо ба қор

рафтааст, балки муаллиф таърифи онро низ зикр кардааст, ки бо шарҳи имрӯза мутобиқат дорад, чунончи: «An idiom or idiomatic phrase is a phrase the meaning of which can not be deduced from its component parts», яъне идиома ё ифодаи идиоматикӣ – ин ифодаест, ки мазмуни он аз маънои ҷузъҳои он барнамеояд. Китоб дорои зиёда аз 5 000 ифодаи устувор буда, онҳо дар асоси ҷузъи меҳвар, ки он бо риояи низоми алифбо сабт гардидаанд, дар сатри алоҳида сабт шудааст [192].

Таълиф ва нашри фарҳангҳои назарраси минбаъда ба нимаи дуюми асри XX рост меояд. Аз ҷумлаи онҳо фарҳанги фразеологӣи Б.Л.К. Хендерсон «A Dictionary of English Idioms» («Луғати идиомаҳои англисӣ») дар ду ҷилд (1954, 1956), ҳамагӣ 1 700 идиомаи феъли ва ифодаҳои гуфтугӯӣ [184]; ҳамчунин фарҳанги Г.В. Коллинз «A Third Book of English Idioms with Explanations» («Китоби сеюми идиомаҳои англисӣ бо ташреҳот») (1960)-ро ном бурдан лозим аст [176].

Давраи пуравчи вусъати фразеографияи англис ба солҳои 70-уми асри XX рост меояд, ки он аз се асари В.Т. Фредерик маншаъ мегирад. Луғатномаи аввали ӯ «English Verbal Idioms» («Идиомаҳои феълии англисӣ», 1964) ном дошта, 1 600 воҳиди идиоматикиро аз рӯи низоми вожаи феълии меҳвар дар бар мегирад [180].

Луғати дигари ин муаллиф «English Prepositional Idioms» («Идиомаҳои пешояндии забони англисӣ», 1967) аз ду қисм иборат аст. Дар қисмати аввал дар бораи мазмун ва мавқеи истеъмолии пешояндҳо маълумоти муфассал дода шудааст, дар қисмати дуюм худи идиомаҳо маънидод гаштаанд [181]. Асари сеюми В.Т. Фредерик «English Colloquial Idioms» («Идиомаҳои англисии услуби гуфтугӯӣ») дар соли 1969-ум бо теъдоди 2 500 воҳиди рехтаи услуби гуфтугӯӣ интишор ёфт. Ҳамаи ин се луғатномаи В.Т. Фредерик барои донишҷӯёни мактабҳои олии тавсия шудаанд [182].

Луғатномаи Том МакАртур ва Берилл Эткинс «Dictionary of English Phrasal Verbs and their Idioms» («Луғати ибораҳои феълии англисӣ ва идиомаҳои онҳо») (1974) 2 000 идиомаи феълиро дар бар мегирад, ки мансуб

ба услуби гуфтугӯӣ мебошанд. Моддаҳои луғавӣ аз рӯи тартиби алифбоии ҷузъи аввали воҳиди фразеологӣ ҷойгир шудааст [185].

«A Dictionary of American Idioms» («Луғати идиомаҳои амрикоӣ») мурағаткунандагон М.Т. Ботнер ва Д.Э. Гейтс зерин таҳрири забоншиноси маъруф Адам Маккей соли 1975-ум аз ҷоп баромад, ки дорои 7 000 ВФ мебошад. Моддаҳои луғавӣ аз рӯи низоми алифбоии ҷузъи аввали идиомаҳо ҷойгир шудаанд, аз ин рӯ, ҳолат ба танзими феҳристи моддаҳо намондааст [174].

Дар луғатномаи Ч.Сейдл, В. МакМорди «English Idioms and How to Use them» («Идиомаҳои англисӣ ва истифодаи онҳо») (1978) 4 500 ВФ ба бандҳо тақсир ва маънидод шудаанд, ки муаллиф онҳоро Special uses of words with grammatical functions (Истифодаи махсуси калимаҳо бо вазифаҳои грамматикӣ), Particular words with special idiomatic uses (Калимаҳои мушаххас бо истифодаи махсуси фразеологӣ), Idioms with adjectives and nouns in combinations (Идиомаҳо бо сифатҳо ва исмҳо дар таркибҳо), Idioms with verbs and nouns that are used together (Идиомаҳо бо феълҳо ва исмҳо, ки якҷоя истифода мешаванд) ва ғайра номидаст.

Ҳамин тариқ, дар як даҳсола (солҳои 70-уми асри ХХ дар назар аст) зиёда аз даҳ фарҳанги фразеологӣ ба таърифи расидаанд. Даҳсолаҳои навбатӣ низ аз лиҳози таълиф ва нашри фарҳангҳои фразеологӣ пурмаҳсул буданд, ки аз ҷумлаи онҳо луғатномаҳои зерин ба доираи васеи хонандагон шиносанд:

«American Expressions: A Thesaurus of Effective and Colorful Speech» («Ифодаҳои амрикоӣ: тезаурусӣ нутқи босамар ва муассир») соли 1981-ум интишор ёфта, дар он ВФ бе шарҳ ба 12 банд ва зербандҳо ҷудо карда шудаанд. Маъно шинос намудани доираи васеи хонандагон бо захираи ғани ВФ-и нутқи образнок ва муассир аст.

Луғатномаи «Idioms and Phrase Index: An Unrivalled collection of Idioms, Phrases, Expressions» («Нишони идиома ва ифодаҳо») дар се ҷилд соли 1983-юм аз ҷоп баромад, ки нишондиҳандаи (индекс) идиома ва воҳидҳои устувори луғатҳои фразеологӣ мебошад. Китоб асосан ба муҳаққиқон пешбинӣ гардидааст.

Асари забоншинос ва фразеографи шинохта Адам Маккей «A Dictionary of American Idioms» («Луғати идиомаҳои амрикоӣ») бо теъдоди 5 000 ВФ соли 1987-ум ба таъб расид. Он ба донишҷӯён, муҳочирон, доираи васеи омӯзгорони забони англисӣ тавсия шудааст [186].

Ба мисли асарҳои номбурда, дар қатори луғатномаҳои фразеологии маъруфи охири асри XX ва ибтидои асри XXI китоби «101 American English Idioms» («101 идиомаи англисии амрикоӣ»)-и мурағиб Г.В. Коллинз (1987); «A Dictionary of American Idioms» («Луғати идиомаҳои амрикоӣ»)-и мурағибон А. Маккей, М.Т. Ботнер, Ч.Э. Гейтс, бо фарогирии зиёда аз 8 000 ВФ (1995); «Cambridge International Dictionary of Idioms» («Луғати байналмилали идиомаҳои Кембриҷ»)-и дорои 7000 ВФ; «Never Marry a Woman with Big Feet: Woman in Proverbs from around the World» («Бо зани пойкалон издивоҷ нақун: Зан дар зарбулмасалҳои тамоми ҷаҳон»)-и мурағиб М.Схиппер бо фарогирии 15735 ВФ (2004); «The American Heritage: Dictionary of Idioms» (Мероси амрикоӣ: луғати идиомаҳо)-и мурағиб Кристин Эммер бо теъдоди 10 000 ВФ (2013); «Collins Cobuild Idioms Dictionary» («Луғати идиомаҳо бо иштироки Коллинз»)-и гурӯҳи мурағибон дорои зиёда аз 5 000 ВФ-и британи ва амрикоӣ (2012) ва м. инҳоро ном бурдан мумкин аст.

Луғатномаи маъруфи сатҳи ҷаҳонӣ дар ду ҷилд «Oxford Dictionary of Current Idiomatic English» («Луғати идиомаҳои англисии муосири Оксфорд»)-и мурағибон А.П. Коуви, Р. Макин, И.Р. МакКейг дар маҷмӯъ 12 000 ВФ-ро дар бар мегирад, ки онҳо аз рӯйи калима – ҷузъи аввал бо низоми алифбо ҷойгир шудаанд. Феҳристи моддаҳои луғавӣ низ аз рӯйи калима – ҷузъи аввал танзим ёфтааст. Фарҳанг ба донишҷӯён ва ҳамаи омӯзандагони забони англисӣ тавсия гардидааст.

Ҳамчунин дар таърихи навини лексикографияи англисӣ фарҳангҳои фразеологии дузабонаи А.В. Кунин «Англо-русский фразеологический словарь» («Луғати фразеологии англисӣ-русӣ»), Д.И. Квеселевич «Русско-английский фразеологический словарь» («Луғати фразеологии русӣ-

англисӣ)), С.С. Кузмин «Русско-английский фразеологический словарь переводчика» («Луғати фразеологии русӣ-англисии тарҷумонӣ»), П.П. Литвинов «Англо-русский словарь наиболее употребительных фразеологических выражений» («Луғати фразеологии англисӣ-русии ифодаҳои серистеъмол»), С.И. Лубенская «Большой русско-английский фразеологический словарь» («Луғати калони фразеологии русӣ-англисӣ») ва ғайраро ҳамчун фарҳангҳои фразеологии тарҷумавии ба доираи васеи таҳассусмандон ва омӯзандагони забонҳои англисӣ ва русӣ тавсияшуда ном бурдан мумкин аст.

Чун сухан аз луғатномаҳои тарҷумавӣ рафт, бояд гуфт, ки дар рушди фразеографияи забонҳо нақши луғатҳои умумии тарҷумавӣ назаррас аст, зеро дар ягон забони дунё тарҷумаи комил бидуни ВФ сурат намегирад. Аз ин рӯ, чун дастоварди луғатнигории асри ХХІ фарҳангҳои пурмухтавои англисӣ-тоҷикии олимони тоҷик П. Чамшедов [168; 169] ва А. Мамадназаровро [134] зикр намудан лозим аст, ки дар нашрҳои охири китобҳо ба мавқеи ВФ ҳарчи бештар эътибор дода шудааст. Чунончи А. Мамадназаров яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи наشري сеюми фарҳанги худро дар хеле зиёд шудани ВФ («16 ҳазор идиома, ибора ва ибораҳои фразеологӣ ..., 1 ҳазор зарбулмасал ва мақолҳои англисӣ ва тоҷикӣ») маънидод мекунад [134, с.15-16]. Ҳамчунин таърихи навини лексикографияи англисӣ дар робита бо фарҳангнигории тоҷикӣ дар асарҳои илмии профессор А. Мамадназаров мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, ки онҳо дар фарогирии раванди таҳаввули фарҳангнигории забонҳо низ мусоидат карданд [44; 45].

Ҳамин тариқа, дар тӯли зиёда аз як аср фразеографияи англис таҳаввулоти назарраси маъноию сохториро аз сар гузаронидааст.

ХУЛОСАИ БОБИ 1

Фарҳангнигории тоҷикӣ таърихи қадима дорад, ки он, бино ба далелҳо, аз асрҳои IX-X ибтидо мегирад. Таълиф ва наشري фарҳангҳои фразеологӣ ба асри XVIII рост меояд. Дар қадимтарин фарҳанги то замони

мо расида «Луғати фурс» (асри XI) нахустин ВФ ҳамчун моддаи фразеологӣ маънидод карда шудаанд. Минбаъд равиши ба луғатҳои тафсири дахл гардидани ВФ вусъат гирифта, дар асри XVIII фарҳангҳои хосаи фразеологӣ («Чароғи ҳидоят», «Баҳори Аҷам», «Мусталаҳот-уш-шуаро») ба миён омаданд.

Давраи нав – пасазинқилобии фразеографияи тоҷикӣ бо номи устод Айнӣ алоқаманд аст. Ӯ аз поягузори луғатнигории муосири тоҷик, дар айни замон муаллифи фарҳанги пурбаҳо («Луғати нимтафсилии забони тоҷикӣ») мебошад, ки нисфи маводи онро воҳидҳои халқӣ, аз ҷумла, ибораҳои рехта (фразеологӣ) ташкил менамоянд.

Дар солҳои 60-уми асри XX луғатҳои фразеологӣи типи нав ба номи «луғати академӣ» (ФирзХТ, ФЗМАТФ) ба майдон омаданд, ки ҷавобгӯ ба меъёрҳои фразеографияи ҷаҳонӣ мебошанд. Дар замони муосир дар рушди фразеографияи тоҷикӣ фарҳангҳои фразеографияи осори адибон ва лаҳҷавӣ, ҳамчунин фарҳангҳои тафсири ва тарҷумавӣ нақши муҳим бозиданд.

Роҳи ташаккули вусъати фарҳангнигории тоҷикӣ мавриди таҳлили як қатор асарҳои монографӣ қарор гирифтааст.

Лексикографияи русӣ таърихи 300-сола дорад. Нахустин луғатномаи русӣ дар асри XVIII интишор ёфта, дар сохтори онҳо унсурҳои фарҳангҳои фразеологӣ ба вуҷуд омадаанд. Дар нимаи дуҷуми асри XX пас аз шарҳи моддаи луғавӣ зери аломатҳои хоса – ромб (◇), тилда (~) ё ситорача (*) овардани ВФ роиҷ гашт ва чунин падидаи забонӣ ба луғатномаҳои тарҷумавӣ низ хос мебошанд. Минбаъд дар ҳамин замина луғатҳои фразеологӣ пайдо гардиданд.

Комилтарин ФФ-и русӣ [161] ба нимаи дуҷуми асри XX мансуб аст, ки дар он дар мақолаи алоҳидаи илмӣ муҳимтарин дастовардҳои фразеология ва фразеографияи асри XX инъикос ёфтаанд.

Аз охири солҳои 60-уми асри XX сар карда як қатор ФФ интишор ёфтанд, ки маводи онҳо ба забони гуфторӣ ва лаҳҷаҳои забони русӣ мансубанд. Дахсолаҳои аввали асри XXI пурмахсултарин марҳалаи рушди

ФФ махсуб меёбад, ки дар ин муддат зиёда аз даҳ луғати фразеологӣ ба чоп расиданд, ки аз ҳар чихат: ҳаҷм, мазмун, усулҳои шарҳ, сохтор аз ҳамдигар фарқ доранд. Дар ҳамин давра фарҳангҳои фразеологӣ соҳавӣ – умумӣ, марҳалавӣ (таърихӣ), таълимӣ, синонимӣ, антонимӣ, омонимӣ, коммуникативӣ (зарбулмасалу мақолҳо), лаҳҷавӣ ба вучуд омаданд. Таълифи ФФ-и тарҷумавии дузабона ва бисёрзабона вусъат ёфт.

Лексикографияи англисӣ дар даврабандии луғатнигорӣ умумӣ мақоми хоса дорад: чор давраи таҳаввули он тавассути далелҳои ин забон ташреҳ ёфтааст. Рушди ҳарчонибаи лексикографияи англисӣ ба асрҳои XIX-XX рост меояд. Корбурди истилоҳи «идиома» дар луғатномаҳои фразеологӣ зиёда аз сад сол муқаддам (1905) таълифёфта ба назар мерасад ва он минбаъд ҳам чун навъи асосии ВФ ба кор бурда мешавад.

Далели калимаи чудоғонаро низ ба ВФ нисбат додан бештар ба фразеографияи англисӣ хос аст, ки он ҳам ба чихати маъноӣ ва ҳам ба чихати сохтори калимаҳои мураккаб алоқаманд мебошад.

Вусъати таълиф ва нашри ФФ-и англисӣ ба нимаи дуюми асри XX рост меояд, зиёда аз даҳ ФФ-и маъруф дар солҳои 70-уми асри XX интишор ёфтаанд, раванди таҳаввули фразеографияи англисӣ минбаъд дар даҳсолаи аввали асри XXI идома ёфт.

Рушди фразеографияи англисӣ ба луғатҳои дузабона ва бисёрзабона тарҷумавӣ марбут аст, ки дар он нақши забонҳои русӣ ва тоҷикӣ назаррас буда, дар тадвини онҳо фарҳангшиногон тоҷик низ иштироки фаъолона доранд.

Маъруфттарин луғати фразеологӣ тарҷумавӣ англисӣ-русӣ «Англо-русский фразеологический словарь»-и А.В. Кунин дар нашрҳои 3-4-ум мебошад, ки он дар диссертатсияи мо ҳамчун яке аз манбаҳои асосӣ хидмат кард. Нақши фарҳангҳои тарҷумавӣ англисӣ-тоҷикӣ ба туфайли луғатномаҳои калони мутахассисони тоҷик (Г.Б. Баракаева, П. Ҷамшедов, А. Мамадназаров) назаррас аст.

Луғатҳои фразеологии англисӣ аз рӯи меъёрҳои муайян ба соҳаҳо: умумӣ, таълимӣ; мансубияти минтақавӣ: бритонӣ, амрикоӣ, австралӣ; иштироки забонҳо: якзабона, дузабона, бисёрзабона (тарҷумавӣ); ҳаҷм: калон ва хурд ва ғ. ҷудо мешаванд. Ҳамчунин вобаста ба бахшҳои забоншиносӣ (умумӣ, лаҳҷавӣ) ва мансубияти грамматикӣ ба номӣ (хиссаҳои номии нутқ), феълӣ, пешояндӣ мансубанд.

БОБИ 2. НАҚШИ ФРАЗЕОГРАФИЯ ДАР РУШДИ ФРАЗЕОЛОГИЯИ ЗАБОНҲОИ ГУНОГУНСОХТ

2.1. Масоили фразеология дар фразеографияи тоҷикӣ

Дар луғатҳои фразеологии «Чароғи ҳидоят», «Баҳори Аҷам» ва «Мусталаҳот-уш-шуаро», ки ба асри XVIII тааллуқ доранд, аз ҷониби мурағибон дар бораи масъалаҳои назариявии ВФ маълумот дода нашудааст. Вале таҳлилу таҳқиқи маводи амалии ин луғатномаҳо дар омӯзиши муқоисавии хронологии ВФ, аниқтараш, таҳлилу хулосабарориҳои вазъи ВФ дар он замон дар қиёс бо забони адабии ҳозираи тоҷик аҳамият дорад. Аз ин нуқтаи назар китоби Дарвеш Баҳриддин «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ [17] қимати илмӣ дорад. Маводи асар имкон медиҳад, ки дар бораи умумият ва махсусиятҳои ВФ-и давраи тоинқилобӣ маълумот пайдо кунем. Дар асари мазкур чунин омадааст: «Таҳқиқи муқоисавии калимаҳои «Чароғи ҳидоят» ва лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик нишон медиҳад, ки дар ин давра баъзе луғатҳо инкишоф ёфтаанд, бисёр калимаҳо ба тағйироти маъноӣ дучор шудаанд. Доираи чанде аз воситаҳои калимасоз маҳдуд гардида, баъзеашон хеле серистеъмол шудаанд» [17, с.70]. Аз маҷмӯи мисолҳо бармеояд, ки ин гуфтаҳо на танҳо ба лексика, балки ба ВФ хос мебошанд, ки мо намунаҳои ВФ-ро ҷудо карда, онҳоро дар қиёс бо забони ҳозираи тоҷик дар таснифот мухтасаран зикр кардем». Пеш аз ҳама, ба назар мерасад, ки бисёр ВФ, ки дар «Чароғи ҳидоят»-и ташреҳ ёфтааст, ба ҳамагон мазмун дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ роиҷ аст, амсоли **ашк рехтан**, **ба даҳон афтодан**, **бо як чашм дидан**, **аз шодӣ по ба замин нарасидан**, **хона равшан кардан** ва м. инҳо [17, с.71].

Барои фразеология муайян кардани тафовути сохтори маъноии фарҳанги мазкур бештар аҳамият дорад, ки он асосан ба таври зайл аст.

1. Тағйироти сохторӣ дар ВФ бо ниғаҳдошти маъно дар мисоли «Чароғи ҳидоят» ва забони адабии ҳозираи тоҷик: **хато задан** – хато кардан, **хоб ба чароғ гуфтан** – хоб ба об гуфтан; **дар коса нимкоса доштан** – зери коса нимкоса будан; **дасту дил сард шудан** – дасту дил хунук шудан;

зерҳалқӣ хӯрдан – ба таги чоғ хӯрдан; **сари калофа гум кардан** – сари калобаро гум кардан; **кор гирех шудан** – ба кор гирех афтодан; **кӯча додан** – роҳ додан ва м. инҳо [17, с.76].

2. Тағйироти ҷузъии сохторӣ бо тағйироти маъноӣ: ҳаллоҷӣ кардан – харфи дурушт гуфтан, хоҳ ба киноя, хоҳ ба сарех, **аз ҳаллоҷӣ гузаронидан** – касеро саҳт тафтиш кардан, саҳт азоб додан; **сурху сиёҳ шудан** – киноя аз мотам, ки сиёҳ мепӯшанд ва худро маҷруҳ месозанд; **сурху сафед шудан** – мочаро кардан; шарм доштан; **пӯст кандан** – таъну маломат кардан; **пӯсти касеро кандан** – касеро ҷазо додан, саҳт азият додан; **ҷашм давидан** – харис будан; **ҷашм давондан** – рӯякӣ, сарсарӣ хондан, нигаристан; **қадам кашидан** – роҳ рафтан; **қадами худро кашидан** – аз рафтан ба ҷое худдорӣ кардан ва м. инҳо [17, с.80-83].

3. Тағйироти маъноӣ дар ВФ дар қиёс бо забони адабии ҳозираи тоҷик: чунин тағйирот дар услуби бадеӣ, дар ифодаҳои шоирона ба назар мерасанд, амсоли **об кашидан** – май нӯшидан; **борик шудан** – пинҳонӣ гурехтан; **беҳузур шудан** – бемор шудан; **ҷашм гирифтан** – аз олам ҷашм пӯшидан; **дарди дил кардан** – беқарорӣ намудан; **камар набастан** – қоим, устувор набудан; **ҳаво гирифтан** – парвоз кардан ва м. инҳо [17, с.84-88].

4. Ифодаҳои сермаъно, ки яке аз маъноҳои хосашон аз байн рафтааст: чунончи, **равшан кардан** – 1) рӯшанӣ андохтан; 2) ёд кардан; **савдо кардан** – 1) ба савдо гузоштан; 2) девона шудан [17, с.90]. Дар мисолҳои зикршуда дар забони адабии ҳозираи тоҷик маъноҳои дуҷум аз байн рафтаанд.

5. Дар бобати зарбулмасалу мақолҳо бояд гуфт, ки бештари онҳо дар забони «Ҷароғи ҳидоят» ва забони адабии имрӯза муштарақанд. Вале бо гузашти замон дар сохтору маънои онҳо низ таҳаввулот ба амал омадааст. Масалан, зарбулмасали **сад кӯза агар фалонӣ созад, даста надорад** – киноя аз он, ки фалонӣ сад кор кунад ҳам, мурод ҳосил намешавад. Ё ин ки мақоли **мурдаи ӯ бар зиндаи ту бор аст**, яъне ӯ бо вучуди заифу нотавон будан аз ту афзалтар аст.

Ҳамчунин дар «Чароғи ҳидоят» зарбулмасалу мақолҳое оварда шудаанд, ки дар забони ҳозира роиҷ нестанд, амсоли **рӯбоҳ дар тала доштан** – кори хотирхоҳона кардан; **қарзи Бағдод бад аст** – киноя аз кори бо мушкилӣ иҷрошаванда; **қимор дар роҳи қимор** – амалеро дуруст надониста сар кардан; **қу дар фалон ҷой наменарад** – киноя аз маҳалли ношинос; **моҳӣ нахоҳӣ, думаш гир** – қор кардан нахоҳӣ, ба ҳилла аз сарат дур намо [17, с.92-95].

Ба ҳамин монанд ВФ-ро мо дар фарҳанги дигари сегонаи фразеологии асримиёнагӣ мебинем. Чунин падидаҳо фарҳангшиносии маъруфи тоҷик М. Фозилов дар мисоли ВФ-и ба истилоҳи имрӯза «коммуникативӣ», яъне зарбулмасалу мақолҳо мушоҳида кардааст. Чунончи, ӯ чунин менависад: «Шарҳи маъноии зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ, форсӣ, аввал дар фарҳангҳо, аз ҷумла, фарҳанги «Баҳори Аҷам» (таълифаш соли 1826 / 27) ба қалам расидааст, хусусан фарҳанги «Баҳори Аҷам» як миқдор зарбулмасалу мақолҳоро дар матн оварда, маъноии онҳоро шарҳ додааст, ки ин минбаъд боиси расм гаштани ин иқдоми нек шудааст» [158:1, с.12].

Дар давраи нави инкишофи илми забоншиносии тоҷик, дар асри ХХ, фарҳанги махсуси фразеологӣ ба майдон омад, ки «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» (минбаъд: ФИРЗҲТ) ном дошта, дар ду ҷилд 8 000 воҳиди фразеологиро дар бар мегирад [157]. Ба назар мерасад, ки дар ин давра даҳсолаҳои ҳамкориҳои илмию фарҳангӣ бо олимони рус, бахусус шиносӣ бо фарҳангҳо имкон дод, ки дар соҳаи фразеология низ луғатномаи мукамал таълиф ёбад. Сарсухани ФИРЗҲТ аз бандҳои зерин иборат аст: 1. Фразеология ва тартиб додани фарҳанги фразеологӣ. 2. Хусусиятҳои фразеологияи забони тоҷикӣ. 3. Вазифаи «Фарҳанг» ва баъзе қайдҳо оид ба он. 4. Хелҳои ибораҳои фразеологии «Фарҳанг» аз рӯйи сохт ва таркиб. 5. Сохти «Фарҳанг».

Сарсухан масъалаҳоеро, ки ҳам ба моҳият ва хусусиятҳои ВФ ва ҳам ба мазмуну сохти фарҳанг марбут аст, дар бар мегирад. Он ба маълумоте асос ёфтааст, ки дар ибтидои солҳои 60-уми асри ХХ дар бораи фразеология

мавчуд буд. Сарсухани муфассал имкон медиҳад, ки доираи дарки моҳияти ВФ, вазъ ва принципҳои фарҳангшиносоӣ, ки ба таҷрибаи солҳои 50 – 60-уми асри ХХ таъҷибдор, муайян намоем.

Дар фасли «Шарҳи моҳият ва хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ» қайд карда мешавад, ки фразеологияи забони тоҷикӣ аз забонҳои дигар фарқ мекунад, ки он, пеш аз ҳама, дар инъикос намудани ҳаёт ва муҳити воқеии халқи тоҷик мебошад. «Фразеологизмҳои тоҷикӣ ба тафаккури халқи тоҷик, забон, таърих, маданият ва маишати он вобастагии зиҷ доранд» [157, с.VII].

Ба сифати «хусусиятҳои барҷастаи фразеологияи забони тоҷик» инҳо номбар карда шудаанд, ки мухтасаран меорем:

1. Сарчашмаи асосии захираи ВФ забони аجدодии миллати тоҷик ва адабиёти бадеии он махсуб меёбад.

2. Серистеъмолии ВФ марбут ба моҳияти халқии он, ҳаёт ва меҳнати ҳаррӯзаи одамон алоқаманд аст.

3. Қисмати бештари захираи ВФ-и забони тоҷикиро ибораҳои фразеологии пешоянддор ташкил медиҳанд.

4. Аз лиҳози теъдод ибораҳои фразеологии феълӣ дар мақоми дуҷумлӣ қарор доранд, ки онҳо ба воситаи феълҳои «шудан», «задан», «хӯрдан», «гирифтани», «додан», «рафтани», «баромадани» ва ғ. сохта шудаанд.

5. Фарқи ибораҳои фразеологии феълӣ аз ибораҳои ҳамноми забони адабиёти классикӣ дар мураккабии шаклҳои ҳозира маънидод карда шудааст.

6. Дар ибораҳои фразеологӣ, ки хабаршон номист, баъзан бандҳои феълии «аст» истифода намешавад.

7. Ибораҳои фразеологии тоҷикӣ дорои унсурҳои бисёри сохторӣ мебошанд, ки дар натиҷаи ивази онҳо ё ивази ҷойи онҳо ибораи нав ё фарқнок ба амал меояд [157, с.VII-VIII].

Дар банди аввали муқаддима ҳамчунин сухан дар бораи он меравад, ки дар илми фразеология як қатор масъалаҳои ҳалталаб мавҷуданд, ки онҳоро фарҳангшиносон бояд дар мавриди танзими фарҳангнома ба назар бигиранд. Аз он ҷумла, яке аз масъалаҳои муҳими ҳалношудаи фразеология ҳаҷм ва

худуди худи он мебошад. Масалан, «дар бораи ВФ шудан ё нашудани ибораҳои маъмули вирди забонгашта («крылатые слова») зарбулмасал, мақол, ибораҳои истилоҳӣ, афоризмҳои таърихӣ ва ғ. ду фикри ба ҳам муқобил вучуд дорад. Баъзе забоншиносон онҳоро бечунучаро ба фразеология дохил мекунанд ва баъзеҳо, баръакс, онҳоро ВФ ҳисоб намекунанд» [157, с.VII].

Дар қатори масъалаҳои ҳалталаб инчунин ба таври аниқ чудо карда нашудани ибораҳои фразеологӣ аз «ибораҳои одӣ» ва таърифи мукамал надоштани ибораҳои фразеологӣ ном бурда мешавад. Ду аломати ВФ – дар заминаи маҷоз сохта шудан ва «айнан тарҷуманашаванда» будан аз аломатҳои асосии ибораҳои фразеологӣ ҳисобида мешавад.

Бино ба маълумоти фарҳанг, то замони интишори он «фразеологияи забони тоҷикӣ, ки ҳеҷ мавриди диққати забоншиносони тоҷик нагардидааст, на танҳо худуди фразеология, балки бисёр масъалаҳои он дар ториқӣ мондааст. Хусусан, дуруст муайян карда нашудани ҳаҷму худуди фразеология, хелҳои фразеология ва сабабҳои фарқи онҳо аз ҳамдигар вазифаи муҳимми навбатии тоҷикишиносон мебошад» [157, с.XIV]. Сипас, ишора ба кӯшиши мураттибон оид ба таснифоти ибораҳои фразеологӣ ба хелҳо меравад, ки он дар 8 банд ва 7 зербанд шарҳ дода шудааст.

Дар ФИРЗҲТ таснифоти ибораҳои фразеологӣ ба тариқи зайл оварда шудааст, ки зикри мухтасари онро барои ҳосил кардани маълумоти равшан ба таваҷҷуҳи хонанда манзур менамоем:

1. а) ибораҳои фразеологии феълӣ: **гӯшти якдигарро хӯрдан, бӯи пилта баромадан, дасти касе боло шудан, гулӯи касеро равшан кардан, сари калобаро гум кардан, сари касеро хӯрдан, мурч хӯрдан, ҳасан задан, гап чидан, хун хӯрдан, дарди сар додан, даст дароз кардан, кабоб шудан, сабук шудан, рӯз дидан, миён (камар) бастан** ва ғ.

б) ибораҳои фразеологии феълии пешоянддор: **аз пой андохтан, аз чашм мондан, сари касе ба осмон расидан, аз касе, (чизе) даст кашидан,**

ба ош пашша шудан, табарро ба як чо задан, дар таги гап мондан, дар тарозуи ақл баркашидан, аз роҳ задан, хоби худро ба об гуфтан ва ғайра.

2. Ибораҳои фразеологии сифати феълӣ: **дидаву дониста, гашта – баргашта, набурда – наоварда, нарезонда – начаконда, рафта – рафта, сӯхтаю пухта** ва ғ.

3. а) ибораҳои фразеологии номӣ: **Алихӯчаю Хӯчаалӣ, ду понздаҳ – як сӣ, олам – гулистон, сиру пиёз** ва ғ.

б) ибораҳои фразеологии зарфӣ пешоянддор: **санг дар дил, сар то по, аз хок берун, ба чашм, ранг ба ранг, аз чор тараф, худ аз худ, дар таги коса нимкоса** ва ғ.

4. Ибораҳои фразеологии гуногуни изофӣ: **чашми танг, хаёли хом, ноомади кор, бо чашми чор, худи гап (чист?)** ва ғ.

5. а) ибораҳои фразеологии гуногуни такрор: **андак – андак, ҷаҳон – ҷаҳон, ҷон – ҷон, тап – тапи зоғома, хол – хол будан, ҷақ – ҷақ, шарт – шарт гуфтан, так – така кардан** ва ғ.

б) **чала – чулна, пӯлабой – шӯлабой, паттӣ – саттӣ, чир – пирри касеро баровардан** ва ғ.

в) дар қолаби таркиби чуфт: **каму беш, сару сомон, тахтаю тирак, харчу марҷ, солу замон, овозаю дарвоза кардан, росту орост кардан** ва ғ.

6. Зарбулмасал ва мақолҳо: **аз анбори холӣ – сад ман шолӣ, давидани гӯсола то каҳдон, хас каму ҷаҳон пок, давои қурут – оби чӯш, кайвонӣ бисёр шуд, дегу табақ мурдор шуд, дар коса бошад, ба қошук мебарояд, дарди кампир – ғӯза** ва ғ.

7. Панду ҳикматҳо: **девор муш дорад, муш гӯш дорад, тири аз камон часта боз гашта намеояд, ҷои гул гул бошу ҷои хор – хор, ба кӯрпаи худ нигоҳ карда пой худро дароз кун, бо моҳ шинӣ моҳ шавӣ, бо дег шинӣ, сиёҳ шавӣ, дар ноумедӣ басе умед аст, поёни шаби сиёҳ сафед аст** ва ғ.

8. Ҳар гуна формулаҳои хоҳиш, нияти нек, қасам, дашном, нафрин: **роҳи сафед, нағз равед, нағз монед, аз саратон гардам, муроди бачагони худро бинед, саратро аз санг кунад, хок гиру зар бардор, аз камари падарам**

нашуда бошам, номи худро гардондан, афташ хушк шавад, аз сарат монад ва ғ. [157, с. XII-XIII].

Муаллиф танҳо як қисмати зарбулмасал ва мақолхоро ба фразеология алоқаманд мешуморад. Онҳо зарбулмасал ва мақолхоеанд, ки «маъноӣ маҷозӣ доранд ва аз ҷиҳати сохташон рехтаю тағйирнашаванда» буда, вирди забон гаштаанд. Аз рӯйи нишондоди мураттиб, боз як гурӯҳ ибораҳои ҳастанд, ки ба адабиёти бадеӣ дахл доранд. Он ибораҳо «гуфтори арбобони адабиёт ва ҳуди халқ мебошанд, ки бо сабабҳои пурмаъноӣ маҷозӣ дар буданашон маъмул гаштаанд» [157, с. XIII].

Бояд ба эътибор гирифт, ки дар бобати мансубияти мисолҳои зикршуда ба ин ё он навъи сохторӣ ҷойи эрод ҳам ҳаст. Масалан, «ду понздаҳ – як сӣ», «олам – гулистон» дар қолаби ҷумла ифода гардидаанд, на ибора. Ё ин ки «ранг ба ранг», «худ аз худ», «така-така кардан»-ро бояд ба таркиб мансуб донист. Мисолҳои дар банди 5.а овардашуда – «андак-андак», «ҷаҳон-ҷаҳон», «ҷақ-ҷақ» аз доираи ВФ берунанд, чунки онҳо як навъи калимаи мураккабанд ва калима дар алоҳидагӣ ВФ шуда наметавонад.

Ҳамчунин матлаби муаллифи ФИРЗҲТ, аз иқтибоси боло – гуфтори арбобони адабиёт ва ҳуди халқ «крылатые слова» мебошад, ки тавзеҳ металабад. Чунончи, гуфтори «ҳуди халқ», ки рехтаю пурмаъноӣ маҷозист, умуман ба ВФ тааллуқ доранд. Ёдовар мешавем, ки дар луғатномаи истилоҳоти забоншиносии Д.Э. Розентал ва М.А. Теленкова зери ибораи «крылатые слова» ибораҳои рехтаю ҳикматнок аз «манбаъҳои адабӣ, таърихӣ, ходимони намоёни ҷамъиятӣ», ки вирди забонҳо гаштаанд, маънидод карда шудааст, ки саҳеҳ аст [143, с. 115].

Дар асоси маводи назариявӣ амалии ФИРЗҲТ вобаста ба истилоҳи «ибора» ва «ибораҳои фразеологӣ» чанд масъаларо бояд шарҳ дод. Пеш аз ҳама, мураттибон бо вучуди дар сарғаҳи омӯзиши ВФ қарор доштан аз моҳияти ин соҳаи забоншиносӣ ва омилҳои танзими ибораҳои фразеологӣ асосан огоҳ буданд. Дарки моҳияти таъбирҳо ба фаҳмиши васеи мафҳуми ВФ оид аст, яъне онҳо амалан зери ин мафҳум ибора ва ҷумлаҳои рехтаву

устувор, зарбулмасалу мақол, панду ҳикматҳо, «ҳар гуна формулаҳои хоҳиш, нияти нек, қасам, дашном, нафрин, гуфтори арбобони адабиёт ва ҳуди халқ» [157, с. XIII]-ро, ки вирди забонҳо гаштаанд, дар назар доранд.

Маълум мешавад, ки «Фарҳанги **ибораҳои** рехта» (таъкиди мо – В.Н.) номидани китоб як навъ маъноӣ рамзӣ дорад, ки ба ибтидои омӯзиши ВФ марбут аст. Яъне шинохти ВФ дар саргаҳ аз категорияи **ибораи** рехта (устувор, идиоматикӣ, фразеологӣ ва ғ.) сар шуда, минбаъд аз ҳисоби таркиб, ҷумла, зарбулмасал, мақол, ҳикматҳои халқӣ тавсеа ёфта, номи умумии ВФ-ро соҳиб гардид. Ба ин муносибат дар китоб ишорате ҳам вучуд дорад: «Инро ҳам бояд қайд кард, ки «ибораи рехта» шартан ба ҷойи истилоҳи «фразеология» кор фармуда шудааст. Баъзе фарҳангнависони пешин дар ин маврид калимаи «мусталаҳот»-ро истеъмом кардаанд, ки мо барои ба гӯши хонандагонӣ тоҷик ношинос буданаш аз кор фармудани он худдорӣ намудем. Илова бар ин, фарҳангнависони пештара бештар ибораҳои маҷозиро дар таҳти ин унвон шарҳу баён мекарданд, ҳол он ки ибораҳои маҷозӣ фақат як қисми ибораҳои фразеологиро ташкил медиҳанд» [157, с. XII]. Дар ҳақиқат, «мусталаҳот», ки шакли ҷамъӣ вожаи арабии «мусталех» аст, маъноӣ ВФ-ро пурра ифода менамояд. Вале «ибораҳои рехта» ё «воҳидҳои фразеологӣ»-ро ба ҷойи фразеология кор фармудан дуруст нест, зеро ибораҳои рехта ё ВФ – инҳо воҳидҳои забонӣ, ё ба тарзи дигар гӯем, маводи забонанд, аммо фразеология илм аст. Ҳамчунин ибораҳои маҷозиро чун шарт ё аломати мусталаҳот маънидод кардани фарҳангшиносони пештара дуруст аст, чунки маҷоз аз шартҳои ҳатмии ВФ мебошад. Аз баён маҷоз, ки аз байн рафт, ҳамоно ВФ хосияти худро аз даст медиҳад.

Бино ба муқаррароти сарсухан, «фарҳанг бо маъноҳои асосии ибораҳо кордор набуда, балки бо маъноҳои маҷозии онҳо, бо маъноҳои тамоман гуногун, ки дар натиҷаи ба ҳам пайвастанӣ калимаҳо ба вучуд меоянд, кордор мебошад. Вазифаи асосии фарҳанги ибораҳои рехта маҳз шарҳу баёни ҳамин маъноҳои ғайриасосӣ, маҷозии ибораҳост» [157, с. VIII].

Сипас, мафҳуми маънии маҷозӣ дар мисоли ибораҳои фразеологии **даст дароз кардан** ва **гап гурехтан** дар асоси ҳафт мисол аз осори адибони муосири тоҷик маънидод карда шудааст. Дар ҳамин замина қайд карда мешавад, ки китоби мазкур «аз нӯги хамир фатир аст», ки мисолҳо аз манбаъҳои давраи шӯравӣ гирифта шудаанд, дар асл ибораҳои фразеологӣ «садҳо сол чун як қисми барҷастаи лексикаи забон мувофиқи қоидаҳои забони тоҷикӣ инкишоф ва такмил ёфта омадаанд... Акнун, аз сабаби дур будани муҳит ва сабабҳои пайдоиши ибораҳои фразеологӣ маънидод кардани онҳо кори чандон осон нест. Ҳаматарафа маънидод намудани тамоми ибораҳои фразеологии забони адабии тоҷик дар давраи зиёда аз ҳазорсолаи вай кори ниҳоят мушкил буда, тадқиқоти чандинсолаи коллективи калонеро талаб менамояд» [157, с.Х].

Мураттиби ФИРЗҲТ таъкид мекунад, ки набудани таҷриба дар фарҳангшиносӣ мушкилиҳое пеш меорад, дар ин кор истифода аз луғатҳои фразеологии дузабона «Англо-русский фразеологический словарь» (1955) ва «Немецко-русский фразеологический словарь» (1956) мададгор шуда метавонанд [157, с.VI].

Зикри мушкилии масъалаи таҳқиқи ВФ ва танзими фарҳанги фразеологии комил дар заминаи ақаллан давраи нави забони адабии тоҷик, ки зиёда аз дувоздаҳ қарнро дар бар мегирад ва айни зарурати иҷрои ин кор, ки ҳанӯз муяссар нашудааст, то ҳол чун вазифаи мубрам боқӣ мемонад.

Аз мисолҳои, ки аз «Шоҳнома» - и Абулқосими Фирдавсӣ дар қиёс бо адабиёти муосири тоҷик оварда шудаанд, аён мегардад, ки ВФ тӯли солҳо дар шакл ва мазмуни рехтаи худ устувор мемонанд, амсоли:

1) даст ёзидан:

Кунун ман шавам дар шаби тирагун

Яке **даст ёзам** бар эшон ба хун. (Фирдавсӣ)

- Ба маҳрами мардум **даст меёзонӣ?** (С. Улуғзода)

2) сар ба бод додан:

Бад - он мастӣ андар **дихад сар ба бод**,

Туро рӯз чуз шоду хуррам мабод. (Фирдавсӣ)
Хост душман по ниҳодан бар замину оби мо,
Сар ба бод ўро диҳад шамшери оташоби мо.

(С. Ҷавҳаризода)

3) миён (камар) бастан:

Наёяд чунин кораш аз ту писанд,

Миёро ба хун рехтан **дармабанд**. (Фирдавсӣ)

Ба фикри ман, – гуфт Сафар Ғулом, – он дастаро аз дасти ў баргашта гирифтани муносиб нест. Ў дар пиронсолӣ, аз сари нав ҷавон гардида, сар то пояш ғайрати мучассам шуда, барои то охир никоргири аз душманони синфӣ **миён мебаствааст**. (С. Айнӣ)

К-аз ў Қорани размзан хаста буд,

Ба хуни бародар **камар баста** буд. (Фирдавсӣ)

- Ҳар чӣ ҳам бошад, мо хизматгор, ба хизмататон **камар бастаем** ва бе каму кост онро адо карда меравем. (Ҷ. Иқромӣ)

4) сар тофтан:

Супорам кунун ҳар чӣ хоҳад бад-ўй,

Натобам сар аз рою фармони ўй. (Фирдавсӣ)

-Ман, то ҷон дар баданам дорам, аз хизмати ту **сар наметобам**. (С. Айнӣ)

5) даст кашидан:

Дили Қоран озурда гашт аз Кубод

Миёни далерон забон баркушод,

Ки соли ту акнун ба ҷое расид,

Ки аз ҷанг **дастат** бибояд **кашид**. (Фирдавсӣ)

Ҳукумати амир ва политсияи махфии подшоҳи рус аз он гуна чизҳо нестанд, ки баъд аз таъкид кардани касе ба осонӣ аз ў **даст кашанд**. (С. Айнӣ)

б) ба кор омадан:

Кучо ў бувад ман **наёямам ба кор**,

Ки ў паҳлавон асту гурду савор. (Фирдавсӣ)

...акнун ман ба ту кордро ҳада мекунам, писари азиз, ягон вақт **ба кор** меояд. (Ф. Ниёзӣ)

7) дил шустан:

Бад-ӯ гуфт: «Паймон хоҳам нахуст

Ба чора **дилашро** зи кина **бишуст**». (Фирдавсӣ)

– Дер нашудааст, ки Адолатро аз дасти ин деви бадкирдор халос кунаму доғи бевафоиро **аз дил шуста партоям** ва узри гуноҳро аз ин духтари нотарс пурсам. («Занони Тоҷикистон»)

8) аз даҳон бӯи шир омадан:

Хабар шуд ба наздики Афросиёб,

Ки афганда Сӯҳроб киштӣ бар об.

Ҳанӯз **аз даҳон бӯи шир оядаш**,

Ҳама рои шамшеру тир оядаш. (Фирдавсӣ)

- Ҳоло **аз даҳони** Барака **бӯи шир меояд-ку!** - гуфт масҳараомез. (Ҷ. Иқромӣ) .

Агар бо маводи ФИРЗҲТ иктифо кунем, ҳам доираи маводи таҳлилий ва ҳам таҳлили илмии фарҳангҳои фразеологӣ забони форсӣ-тоҷикӣ маҳдуд мегардид, зеро он дар асоси мисолҳои бисёре аз адабиёти бадеии давраи советӣ маънидод карда шудаанд. Далели нопуррагии фарҳанги мазкурро аз қайди зерини мурағибӣ он низ фаҳмидан мумкин аст: «Ибораҳои ин фарҳанг танҳо дар асоси мисолҳои, ки муаллиф дар натиҷаи мутолиаи адабиёти давраи советӣ дар зарфи 4 сол ба даст овардааст, маънидод карда шудаанд. Барои ҳамин ҳам аз камбудӣ ҳолӣ набудани онҳо худ аз худ маълум мегардад... Давом додани ин кор, пурра намудан, таҳрири такмил додани фарҳанг ҳатман лозим аст» [157, с.ХІІ].

Шоистаи тавсиф кардан аст, ки Муллоҷон Фозилов худ ин амри хайро идома дода, фарҳанги дигари арзишманде чун идомаи мантиқии ФИРЗҲТ бо номи «Зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» дар се мучаллад таълиф кард [158]. Дар муаррифиномаи китоб омадааст, ки «дар ҳар се ҷилд зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои гирд омадаанд, ки онҳо аз адабиёти

китобатии дар Иттифоқи Советӣ, Эрону Афғонистон ва Ҳинду Покистон нашргардида ва инчунин аз дастнависҳои ханӯз ба таъб нарасида хӯшачинӣ шудаанд ва ҳама шарҳи худро доранд». Дар фарҳанг ба сифати маъхазҳо назми асрҳои IX-XX; насри асрҳои X-XX; китобҳои махсус оид ба зарбулмасал ва мақолҳо; маҷмӯаҳо; асарҳои драматургӣ; асарҳои фолклорӣ; маҷалла ва рӯзномаҳо; тазкираҳо; китобҳои илмӣ оварда шудаанд.

«Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» низ ба мисли ФИРЗҲТ ба фаҳмиши васеи воҳидҳои рехта (фразеологӣ) асос ёфтааст. Ба хотир меорем, ки дар он ба ғайр аз анвои ибораҳои фразеологӣ боз «зарбулмасалу мақолҳо, панду ҳикматҳо, ҳар гуна формулаҳои хоҳиш, нияти нек, қасам, дашном, нафрин» ворид гашта буд. Дар фарҳанги мавриди назар афоризмҳои тоҷикию форсӣ дохил карда шудаанд. Комилан фаҳмост, ки ин фарҳанг, ки низ мақоми академӣ дорад, луғатномаи пештараро аз лиҳози фарогирии зарбулмасалу мақол ва афоризмҳо такмил медиҳад. Дар Муқаддима ишорат меравад, ки аз зумраи масъалаҳои муҳими назариявии дар шинохти зарбулмасал ва мақолҳо дар доираи воҳидҳои устувори забони тоҷикӣ вучуд дошта, қазияи «дуруст муайян намудани моҳияти зарбулмасал ва мақолҳо, пеш аз ҳама, ҳудуди воқеии онҳо» маҳсуб меёбад, зеро «бидуни ин ҳар коре, ки оид ба зарбулмасал ва мақолҳо ба даст гирифта мешавад, сарбаста гашта, ҳалли дурусти он номумкин мегардад» [158, с.9]. Бинобар он муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, ки дар мисоли фарҳангномаҳои маъруф иштибоҳотро дар шинохти зарбулмасалу мақолҳо дар 10 банд нишон диҳад. Чунончи, чунин пешниҳод мегардад.

1. Пеш аз ҳама, аз қатори зарбулмасалу мақолҳо ибораҳои рехта-фразеологизмҳо ва ибораҳои озодро, на чун воҳиди каломи бадеӣ, балки чун воҳиди лексика хориҷ кардан зарур аст, онҳо аз қабилӣ зеринанд:

«Маҷмаъ-ул-амсол» ва «Ҷомеъ-ут-тамсил» (таълифшон соли 1639-1640 ва 1644 - 1645): **об аз дасташ намечакад; об ба гулӯяш фуру намеравад; оби белачом хӯрда, ангуштакнамои халқ шуд.**

«Баҳори ачам» (таълифаш соли 1739//1740): **об аз дарё мебахшад; оташ гирифтун рафт.**

«Махзан-ул-фавоит» (таълифаш соли 1810): **об надида мӯза кашидан; аз дарвешон барги сабзе.**

«Матлаъ-ул-улум» (таълифаш соли 1845-46): **ҳикмат ба Лукмон омӯхтан; намак хӯрдану намакдон шикастан.**

«Персидские пословицы» (таълифаш соли 1931): **хару говро аз ҳам фарқ намекунад; хар ду поро дар як кафш кардан.**

«Амсолу ҳикам» (таълифаш 1913): **сар ба сар; сар хоридан.**

«Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ» (таълифаш соли 1956): **аз барф гурехта ба борон дучор шудан; аз кулӯҳ алов паридан.**

«Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ» (таълифаш соли 1960): **дар бод гап задан; дида ба дида расидан.**

2. Калимаҳои сода ва мураккабро ба қатори зарбулмасал ва мақолҳо даровардан низ сахв аст, аз қабилӣ: **гургоштӣ, шутургурба...** («Масалҳои форсӣ»); **кӯрнамак** («Зарбулмасал ва чистонҳои тоҷикӣ»).

3. Мисолҳои зерин зарбулмасал набуда, ҷумлаҳои одианд: **бо чашми худ дидам** («Масалҳои форсӣ»); **чора нест дар ин воқиа илло таслим** («Махзан-ул-фавоид»); **пионер бачаи далер** («Зарбулмасал ва мақоли тоҷикӣ», нашри соли 1956).

4. Ташбеҳоте, ки ба воситаи калимаҳои **чун, монанд, мисл** сохта мешаванд, низ зарбулмасал ва мақол намебошанд: **мисли дарё, мисли дастаи гул, чун фалак** («Амсолу ҳикам»); **монанди ду қатраи об, монанди рӯдаи гов** («Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ», нашри соли 1960).

5. Ҳикматҳои зерин низ зарбулмасал ва мақол набуда, балки «фраза» ё «калимаҳои забонзади умумигашта» («крылатые слова») мебошанд: **Рӯбохро гуфтанд: Гувоҳат кист? Гуфт: Думам; Шутурмурғро гуфтанд: Бор бардор! Гуфт: Ман мурғам. Гуфтанд: Бипар! Гуфт: Ман шутурам** («Масалаҳои форсӣ»).

6. Ҷумлаҳои муқаррарӣ, яъне штампҳоро инчунин зарбулмасал ва мақол шуморидан ғалат аст: **Аҷаб, аҷаб ки туро ёди дӯстон омад; Карам намову фуруд о, ки хона хонаи туст; Гӯй мушкил ва агар нагӯй мушкил; Моро ба хайру шуморо ба саломат.** («Махзан-ул-фаворид»).

7. Ҳар гуна нафрин ва дуои неку бад ҳам зарбулмасал ва мақол намешавад: **Умрат дароз бод, ки ин ҳам ғанимат аст. Маро ба хайри ту умед нест, шар марасон! Садақа додан радди балост.** («Матлаъ-ул-улум»).

8. Ҳар гуна тарғибу ҳадис ва ривояту фикрҳои сӯфиёна низ зарбулмасал ва мақол намешавнд: **Ҳукми ҳоким қабул бояд кард. Кори тақдир ба тадбир рост наояд** («Махзан-ул-фаворид»); **Хости Худоро чора нест. Шох Худои замин аст** («Амсолу ҳикам»).

9. Афоризмҳое, ки бе ҳеҷ маҷоз ва бадеияте гуфта шудаанд, низ зарбулмасал ва мақол намебошанд: **Ман онам, ки худ донам. Ман зинда - ҷаҳон зинда.** («Махзан-ул-фаворид»); **Нури ақл дониш аст.** («Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ», нашри соли 1956).

10. Инчунин баъзе зарбулмасал ва мақолҳое, ки солҳои охир дар асоси қолабҳои анъанавӣ ва табдили маънии зарбулмасалу мақолҳои маъмул эҷод шудаанд, аз сабаби сустии мазмун ва бадеияти онҳо ба фарҳанг дохил нагардиданд. Чунончи: **аввал кор, баъд бозор** (дар қолаби **аввал хеш, баъд дарвеш**); **аввал салом, баъд таом** (дар қолаби **аввал таом, баъд калом**); **агар тарсӣ аз хатар, нақун орзуи сафар; агар ту пеши роҳи селро нагирӣ, сел пеши роҳи туро мегирад; агар ба хонаат меҳмон ояд, пишакатро пишт нагӯй!**; аз **деҳқон ҳаракату аз замин баракат; аз думи гурба гирӣ, дастатро мехарошад; аз зиндаи бекор мурда беҳтар аст** ва монанди инҳо.

Азбаски дар фарҳанги мазкур «афоризмҳо» дар таркиб ва номи китоб зикр ёфтааст, муаллиф андешаи худро дар бораи умумият ва тафовутҳои он аз зарбулмасалу мақолҳо баён намудааст, ки он барои дорои аҳамияти илмӣ мебошад.

Бино ба фикри муаллиф, «сабаби ба «Фарҳанг» дохил шудани афоризмҳо, яъне мисраъҳои ҷудоғонаи назму насри сайқалёфтае, ки фикри

томро ифода намуда, забонзади умум гаштаанд, он аст, ки онҳо ба зарбулмасалу мақолҳо аз ҷиҳати шакл, сохт ва мазмун наздик буда, чун воситаи тасвири бадеӣ барои таъсирнок шудани нутқ ва матн хизмат менамоянд» [158, с.12].

Хусусиятҳои дигари афоризмҳо иборат аз он аст, ки дорои муаллифанд, аксар ба ҷойи зарбулмасалу мақолаҳои «куҳна», ки тавассути онҳо ақида ва муносибатҳои нави иҷтимоиро ифода кардан муяссар намегардад, аз ҷониби адибон эҷод гашта, дар ҳар даври замон ҷаҳонбинии фалсафию иҷтимоии миллиро ифода месозанд. Дар афоризмҳо ба сабаби вирди забонҳо гаштан номи муаллифон аз байн рафта, онҳо ба захираи зарбулмасалу мақолҳо ворид мешаванд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» инчунин аз рӯйи он муайян мегардад, ки дар бораи баъзе фарҳангҳои фразеологии арзишманди форсӣ, ки ба хонандаи тоҷик дастрас нестанд, маълумоти дақиқ дода шудааст. Аз ҷумла, дар китоби сухан роҷеъ ба асари мутахассиси маъруфи соҳаи эҷодиёти халқҳои Шарқ академик В.А. Гордлевский «Зарбулмасалҳои форсӣ» меравад, ки дар он зиёда аз 500 зарбулмасалу мақоли форсӣ – тоҷикӣ ҷамъ оварда, маънидод карда шудаанд [158, с.12].

Нуқтаи назари мурағибони соҳибтаҷрибаи фарҳангҳо дар бораи масоили мухталифи фразеология ва фразеография аз рӯйи он ҳам аён мегардад, ки онҳо ба асарҳои дигарон ҷӣ гуна баҳо медиҳанд. Чунончи, мурағиби «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» дар бораи асари чорҷилдаи Алиакбари Деҳхудо «Амсолу ҳикам» сухан ронда, бартарии онро дар ҷунин дастовардҳо мебинад, ки мухтасаран меорем:

1. «Амсолу ҳикам» ягона рӯйхати пурраи шарҳиҷтаи саҳеҳи зарбулмасалу мақолҳои китобии форсу тоҷик аст. Тавзеҳоти муаллиф ба зарбулмасалу мақолҳо ниҳоят пураарзиш буда, дар оянда низ қимати худро гум нахоҳад кард.

2. Муаллиф аз адабиёти бадеии ҳазорсола зарбулмасалу мақолҳо, ибораҳои гуногунро гирд оварда, омӯхтани онҳоро ба муҳаққиқон тавсия кардааст.

3. Дар қатори зарбулмасал ва мақолҳои китобии тоҷику форс гирдоварӣ ва ташреҳи зарбулмасал ва мақолҳои зиёди арабӣ, ки онҳоро муаллифони тоҷику форс дар асарҳои худ истеъмол намудаанд, ниҳоят кори хайр аст.

4. Муаллифи «Амсолу ҳикам» танҳо ба овардани матни зарбулмасалу мақол қаноат накарда, боз матнҳои дигареро, ки онҳо ба зарбулмасалу мақолҳо ишора ва назир шуда омадаанд, қайд намудааст [158:1, с.13].

Дар баробари ин як қатор норасоӣҳои асар тазаккур ёфтаанд:

1. Гарчи китоб «Амсолу ҳикам» ном дорад, дар он ба чуз зарбулмасалу мақол боз воҳидҳои дигари забон, амсоли калимаҳои содаву мураккаб, истилоҳот, ҳадис, ривоят, ҳар гуна маълумоти таърихӣ ҷой дода шудаанд.

2. Аксар бар шарҳи зарбулмасалу мақолаҳо пораҳои шеърӣ оварда шудаанд, матнҳои насрӣ хеле кам баррасӣ гардидаанд, ҳол он ки амсолу ҳикам дар асарҳои мансур бештар мавқеъ дорад, дар ин росто бисёр асарҳоро, ба мисли «Абӯмуслимнома», «Сиёсатнома», «Ҳамзанома», «Марзбоннома», «Бахтиёрнома», «Доробнома», «Калила ва Димна», «Анварӣ Суҳайлӣ» ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

3. Миқдор ва таносуби матнҳои овардашуда якранг намебошанд. Бе ҳеҷ эҳтиёҷ барои он зарбулмасал ва мақолҳое, ки маъноӣ онҳо равшан аст, матнҳои зиёде оварда шудааст.

4. Моддаҳои луғавии зиёде, ки онҳо ба унвони китоб ҳеҷ муносибате ва ё чандон қимати илмӣ надоранд, ба китоб дохил шуда, мутолиаи китобро мушкил гардониданд.

5. Асар пешгуфторе надорад, ки аз он хонанда аз мақсад, сохти китоб ва дигар масъалаҳое, ки ба тартиб дода шудани китоб алоқаманданд, воқиф гардад [158, с.13-14].

Тазаккур бояд кард, ки дар китобҳои «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» дар ду ҷилд, «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афризмиҳои

точикию форсӣ» дар се чилд таҷрибаи илми академии фразеографияи тоҷик дар замони шӯравӣ ба кор рафтааст. Аз ин рӯ, хулосаҳои умумии ин асарҳо, аз ҷумла, мурағтиби соҳибтаҷрибаи онҳо, албатта, дар вусъати ин соҳа аҳамият дорад, ки онро мухтасар баён менамоем:

Якум: ҳоло дар Тоҷикистон, Эрон, Афғонистон барои таълифи фарҳангҳои фразеологӣ, аз ҷумла, фарҳанги зарбулмасалу мақолҳо заминаи хуб фароҳам омадааст. Ғайр аз корҳои илмӣ боз асарҳои зиёди бузургони илму адаб хусусан дар Эрон, Тоҷикистон, ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, Афғонистон ба нашр расиданд, ки акнун хӯшачинӣ намудани зарбулмасалу мақолҳо ба таври бояду шояд имконпазир гаштааст.

Дувум: мақсад аз тартиб додани фарҳанг дастрас намудани зарбулмасал ва мақолҳоест, ки онҳо дар саҳифаи китобҳои бешумор садҳо сол хобида, аз соҳибони худ дур мондаанд. Агар ба миқдори зарбулмасалу мақолҳои ҳоло дар истеъмол буда диққат карда шавад, маълум мегардад, ки миқдори онҳо бештар аз 400-500 нест. Албатта, ин миқдор зарбулмасал ва мақолҳо барои ҳалқе, ки дар тӯли ҳазор сол адабиёти оламшумул офаридааст, ниҳоят кам аст [158, с.15].

«Инак, – омадааст аз мурағтиби китоб, – мо дар давоми зиёда аз 20 сол адабиёти гуногуни гузашта ва ҳозираро мутолиа намуда, зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои онҳоро ҷамъ намудем, то ин ки як рӯйхати ба қадри имкон пурраи онҳоро ба вучуд оварда, дастраси хонандагони гиромӣ гардонем» [158, с.16].

Агар тартиб додани рӯйхати пурраи зарбулмасал ва мақолҳои китобӣ як қисми кор бошад, қисми дигари муҳим ва мушкили он кушодани маънои зарбулмасал ва мақолҳо дар он аст, ки он муҳит, шароит ва сабабҳои ба вучуд омадани зарбулмасал ва мақолҳои зиёде аз мо ниҳоят дуранд ва акнун мо онҳоро бо осонӣ фаҳмида наметавонем.

Савум: Техникаи «шарқӣ»-и тартиб додани фарҳангҳо имрӯз кӯҳна гашта, ба пурратар нишон додани хусусиятҳои зарбулмасал ва мақолҳо имкон намедихад. Барои ҳамин, лозим меояд, ки фарҳанг аз рӯи илми

лексикологияи ҳозиразамон тартиб дода шавад. Мо кӯшиш намудем, ки ба кадри имкон ин фарҳанг ба талаботи хонандагони имрӯза ҷавоб диҳад [158, с.15-16].

Бояд тазакур намуд, ки дар замони таълифи манбаъҳои зикршуда (солҳои 60-70-уми асри ХХ) сатҳи таҳқиқи фразеология «ба пурратар нишон додани хусусиятҳои зарбулмасал ва мақолҳо (метавон гуфт умуман ВФ – В.Н.) имкон намедод» [158, с.16], вале маводе, ки дар мукаддимаи ФИРЗҲТ ва ФЗМАТФ фароҳам омадааст, барои муайян кардани доираи фаҳмиши масъалаҳои фразеология дар ин марҳалаи таърихӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Дарки ин қазия дер напояд, дар даҳсолаи навбатӣ – ибтидои солҳои 80-ум фразеологияшинос Ҳ. Мачидов чунин иброз дошт: «Фарҳанги фразеологӣ чун ҳамаи сарчашмаҳои дигари лексикографӣ бояд маълумотномаи ниҳоят дақиқ ва аз рӯйи принципҳои муайяни илмӣ сохташудае бошад, ки хонанда маълумоти даркориро аз он дар камтарин муддат пайдо карда тавонад» [47, с.97]. Боз дар сарҳати дигар таъкид карда мешавад, ки «дар асосҳои илмӣ сохта шудани фарҳангҳои гуногуни фразеологӣ, инчунин, дар навбати худ имкон медиҳад, ки масъалаҳои назариявии проблемаи фразеология боз ҳам чуқуртар омӯхта шаванд. Факту мушоҳидаҳои, ки дар натиҷаи мураттаб сохтани ину он навъи фарҳанги фразеологӣ чамъ оварда мешаванд, боиси пешравиву инкишофи соҳаҳои дигари илми забон ҳам шуда метавонад» [47, с.97].

Далели фаротар аз як соҳаи забоншиносӣ рафтани маълумоти илмии луғатномаҳо дар таърихи забони тоҷикӣ аз ҷониби олимони дигар низ равшан баён гаштааст. Чунончи, «Фарҳангҳо, - менависад профессор Д. Хоҷаев, - дар инкишофи афкори забоншиносии классикӣ ва таҳаввули он нақши муҳим доштаанд, зеро аксар назарияи забоншиносии тоҷик аз амалияи луғатсозӣ сар задааст.

Дар асрҳои X-XV баҳсҳои илмии забоншиносӣ ва масоили марбути он аксар дар фарҳангномаю дастурҳои таълимӣ сурат гирифтааст» [78, с.70].

Мутаассифона, алҳол фразеографияи академии тоҷикӣ дар доираи ФИРЗҲТ ва ФЗМАТФ маҳдуд мондааст.

Ҳамин тариқа, фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ, бино ба маълумоти дар даромади китоб додашуда, дар муайян кардани хусусиятҳои ВФ ва ҷалб кардани таваҷҷуҳи олимони ба муаммоҳои ҳалталаб нақши муҳим дорад.

2.2. Масоили фразеология дар фразеографияи русӣ

Дар фразеографияи умумӣ эътироф шудааст, ки мукамалтарин фарҳангномаи фразеологӣ нашри чоруми «Фразеологический словарь русского языка» («Луғати фразеологии забони русӣ») мебошад, ки бо заҳмати мурағибон лексикографҳои маъруф А.А. Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков, А.И. Федоров интишор ёфтааст [161]. Луғат чун қисми таркибӣ мақолаи муфассали А.И. Молотковро бо номи «Фразеологияи забони русӣ ва принсипҳои нигориши лексикографӣ» дар бар мегирад, ки ҳамзамон вазифаи сарсуханро ба ҷо меорад. Дар он ду масъала мавриди баррасӣ қарор ёфтааст: 1) маълумот дар бораи ВФ-и забони русӣ; 2) шарҳи принсипҳои лексикография (фразеография)-и забони русӣ. Мақола аз 11 банд иборат буда, он нисбат ба меъёри маъмули сарсухани китоб хеле зиёд аст. Вале дар сатҳи нокифоя омӯхта шудани фразеология, умуман, фразеологияи забони русӣ аз он ҷумла, чунин заруратро ба миён овардааст. Аз ҷониби дигар, принсипҳои фразеография низ дар сатҳи номукамал қарор дошта, ташреҳи муфассали онро метавон чун талаби давр арзёбӣ кард.

Бино ба андешаи муҳаррир ва мурағибон, шартӣ аввали фарҳангнигорӣ ин аст, ки моҳият, анвоъ, хусусият ва ҳаҷми маводи асосӣ – моддаҳои фразеологӣ муайян карда шаванд, дар акси ҳол дар интиҳоб ва шарҳи моддаҳои принсипи ягонаи илмӣ таъмин намегардад. Аз ин рӯ, он бояд дар фаҳмиши моҳияти масъалаҳои дар боло номбурда оид ба фразеология ва принсипҳои фарҳангнигории русӣ тасаввуроти дақиқ ба бор орад. Аз ҷониби дигар, инро рисолати кори илмӣ мо тақозо дорад, зеро таҷрибаи кори фарҳангнигорони забонҳои қиёсшаванда бидуни он рӯйи кор намеояд.

Дар оғози мақола чунин омадааст: «Дар русишиносӣ дар бораи он ки фразеологизм ё воҳиди фразеологӣ чист, фикри ягона вучуд надорад, пас, дар нуқтаи назарҳо оид ба таркиби чунин воҳидҳо низ ягонагӣ буда наметавонад» [161, с.7]. Чунин вазъ дар ҳолест, ки дар забоншиносии рус олимони кайҳо инчониб ба омӯзиши ин соҳа машғуланд ва асарҳои бисёр таълиф шудаанд. Дар ҳақиқат, на танҳо фарҳангшиносони русу хориҷа, балки баъзе забоншиносони тоҷик низ ба ВФ ҳама гуна ифодаҳои устуворро мансуб медонанд, вале иддае онро дар доираи муайян маҳдуд мешуморанд.

Мафҳумҳои устуворияти сохтор, яклухтии мазмун, ки аз маънои ҷузъҳои ВФ барнамеояд, таҷзияи ҷузъҳо, доштани қаринаҳо (вариантҳо), дар шакли тайёр корбаст шудан, тарҷуманашавандагӣ, маънои маҷозӣ, образнокӣ, муассирӣ ва м. инҳо чун аломатҳои асосии шинохти фразеологизмҳо пазируфта шудаанд. Вале муаллифи мақола ва дар айни замон муҳаррири луғатномаи мазкур А.И. Молотков чунин масъалагuzориро ном мебарад ва онҳоро дар созмони фарҳанги фразеологӣ ҳамчун асос қобили қабул намешуморад: «таҳлили фразеологизмҳои забони русӣ аз лиҳози мазмун, шакл ва истеъмоли имкон медиҳад бигӯем, ки ҳеҷ яки ин аломатҳо (аломатҳои дар боло номбурда – В.Н.) на дар алоҳидагӣ, на дар маҷмӯъ бо ҳамдигар аломатҳои категориалии муайянкунанда ва фарқкунандаи фразеологизмҳоро ифода карда наметавонанд.

Вобаста ба мақсад ва вазифаҳои фарҳанги фразеологӣ қазияҳои умумии фразеологияи забони русиро дар сатҳи маърифати муосир метавон чунин арзёбӣ кард: 1) муайян намудани табиати забонии фразеологизм; 2) хосияти таърихӣ – замонӣ ва услубии фразеологизмҳо; 3) ошкор намудани қонуниятҳои истеъмолии фразеологизмҳо дар нутқ [161, с.7].

Аз ин нуқтаи назар зарурате ба миён меояд, ки фаҳмиши моҳияти масъалаҳои асосии ВФ аз ҷониби муҳаррир ва мураббитони фарҳанг дар мадди назар дошта шавад, то ки мақсади онҳо дар ишораҳои мухтасар ва аломатҳои фразеографӣ дуруст дарк гардад ва ин таҷриба минбаъд дар илми

фразеология, инчунин фразеографияи дигар забонҳо, аз ҷумла, фарҳангшиносии тоҷик истифода шавад.

Ҷолиби диққат аст, ки забоншинос Ҳ. Мачидов хеле пештар аз нашри луғатномаи фразеологии мазкур дар китобаш «Фразеологияи забони тоҷикӣ» (1982) ифодаи «хусусиятҳои категориявӣ»-ро, ки асоси концепсияи А.И. Молотков аст, ба қор мебарад: «Мураттаб сохтани фарҳангҳои гуногуни фразеологӣ бе аниқ намудани масъалаҳои муҳимми фразеология – хусусиятҳои категорияи воҳидҳои фразеологӣ, ҳаҷму доира ва ҳамчунин гурӯҳҳои асосии онҳо ғайри имкон аст. Фақат дар натиҷаи ҳалли мусбати илмии ана ҳамин масъалаҳои захираи фразеологии забонамон имконияти дар савияи баланди илмӣ ва методӣ мураттаб сохтани навъи гуногуни фарҳангҳои фразеологӣ фароҳам мегардад» [47, с. 96-97].

Инак, ба шарҳи «аломатҳои категориалӣ»-и фразеологизмҳо зери бандҳое, ки муаллиф (А.И. Молотков) номгузорӣ ва изҳори ақида кардааст, шурӯъ менамоем (Бо мақсади дур нарафтани аз мазмун ва асли андешаҳои муаллифи мақола ҳаддалимкон қолаб ва услуби баёни ӯ нигоҳ дошта шуд). Инак:

1. Аломатҳои категориалии фразеологизм. Аломатҳои категориалӣ ба маънои фарқкунанда ва махсуси фразеологизмҳо фаҳмида мешавад, ки онро аз воҳидҳои дигари забон ҷудо мекунад. Аломатҳои категориалӣ якҷанд адад мешаванд ва барои ҷудо кардани ин ё он воҳиди забон, аз ҷумла ВФ, бояд ҳамаи аломатҳо бе истисно ба назар гирифта шаванд. Дар фразеологизмҳо аломатҳои категориалӣ ба инҳо марбутанд: а) маънои луғавӣ; б) таркиби ҷузъҳо; в) мавҷудияти категорияҳои грамматикӣ. Дар ин замина барои саҳеҳ фаҳмидани табиати фразеологизм бояд он бо ду воҳиди дигари забон: 1) бо калима; 2) бо ибора (ё ҷумла) муқоиса карда шавад.

2. Фразеологизм ва калима. Фразеологизм ва калима дорои аломатҳои умумӣ мебошанд: маънои луғавӣ дар амал на танҳо бо он собит мегардад, ки дорои мафҳум аст, ҳамчунин аз рӯйи он, ки ВФ бо калима муродиф шуда метавонад, муайян мегардад. Ба калима ва фразеологизм хос будани

категорияҳои грамматикӣ дар бораи муносибат доштани ин ду воҳиди забон дар таркиби ҷумла дарак медиҳад.

Маънои луғавӣ ва категорияҳои грамматикӣ мазмуни фразеологизмро ташкил менамоянд. Фразеологизм метавонад дар забони русӣ аз рӯи хусусиятҳои лексикӣ – грамматикӣ ба хелҳои зерин ҷудо шавад:

исмӣ: гусь лапчатый, чертова дюжина, синий чулок, медвежий угол ва ғ.;

фعلӣ: чесать язык, выходить сухим из воды, заживо хоронить кого, раздуть калидо, вставлять палки ва ғ.;

сифатӣ: без царя в голове, на одну колодку, нечист на руку, с иголки, на взводе, звёзд с неба не хватает ва ғ.;

нидой: вот так клюква! мать честная! наше вам с кисточкой! черт возьми! ва ғ. [161, с.8].

Фразеологизм дар ҷумла дар қиёс бо калима яқлухт ба вазифаҳои сараъзо ва аъзои пайрав хизмат менамояд.

3. Фразеологизм ва ибора. Фразеологизм бо ибораи синтаксисӣ аз рӯи аломатҳои категориалӣ мувофиқат надорад. Дар ҳама гуна ибораҳои синтаксисӣ калима бо маънои худ ба қор меравад, дар ҳоле ки он чун ҷузъи ВФ ба ғайр аз ҷиҳати овозӣ боқӣ ҳамаи хусусиятҳои худро аз даст медиҳад. Робита ва муносибати ҷузъҳои таркиби ВФ аз алоқаи байни калимаҳо фарқ мекунад.

Фразеологизм бо ибораҳои синтаксисӣ танҳо дар як маврид умумият дошта метавонад: аз лиҳози пайдоиши худ аз он нуқтаи назар, ки ҳар як фразеологизм – ин дар ибтидо ибора ё ҷумлаест, ки минбаъд тағйири маъно кардааст. Далели равшани ин падида он аст, ки ҳанӯз баъзе аз навъҳои ВФ (масалан, навъи семантикии омехтаҳои фразеологӣ), ки системаи овозӣ ва ё қолаби ягона доранд, дар ду маврид ба ду маъно: ҳамчун ибораи синтаксисӣ ё умуман ҷумлаи муқаррарӣ ва ҳамчун фразеологизм бо ду маъно қорбаст ва фаҳмида мешаванд, амсоли **сматывать удочку** – 1) шастӣ моҳидориро ғундоштан; 2) аз баҳри қоре баромадан; **прикусить язык** – 1) забони худро

газидан; 2) аз гуфтани чизе хуздорӣ кардан; **убить бобра** – 1) кундузро куштан; 2) ба чизи қимматбаҳо соҳиб шудан, комёбӣ ба даст овардан. Хеле кам иттифоқ меафтад, ки фразеологизм бидуни ибораи синтаксисӣ ё ҷумлаи озод мустақилона дар забон пайдо гардида бошад, вале ин ҳодиса ба ҳар ҳол вучуд дорад. Масалан, **без году неделя** – таҳт. як сол кам як ҳафта (муҳлати хеле кам, дирузакак), **выкручивать мозги кому** – таҳт. майнаи касеро тоб додан (касера саргаранг кардан); **верёвка плачет о ком** – таҳт. ресмон [ҳалқаи дор] баҳри кӣ мегиряд (касе сазовори марг [сар ба дор] аст) ва м. инҳо, ки ба маънои аслии ҷузъҳо ва умуман ба маънои аслии аз мантиқ дуранд [161, с.9].

Ибораи озод аз воҳидҳои луғавӣ – калимаҳо иборат аст, ки дорои маънои луғавист, вале он, дар маҷмӯъ, воҳидеро бо маънои луғавӣ ҳосил намекунад, фразеологизм бошад, баръакс, аз воҳидҳои луғавӣ – калимаҳо иборат нест³, балки худ воҳиди мустақили забон ба маънои мушаххаси луғавӣ ба шумор меравад.

4. **Шакли фразеологизм** аз ду ҷиҳат фарқ карда мешавад: а) шакли хос; б) шакли парадигмавӣ.

Шакли хоси фразеологизм инҳоро дар бар мегирад: а) ҷузъҳо (компонентҳо); б) ҳудудҳои фразеологизм; в) гуна (вариант)-ҳои компонентҳо; г) ҷузъҳои факултативӣ (иловагӣ); ғ) сохтори фразеологизм.

а) фразеологизмҳои забони русӣ новобаста ба он ки аз калимаҳои мустақилмаъно ё ёридиҳанда иборатанд, метавонанд аз ду ва ё зиёда ҷузъ иборат бошанд: **в ажуре** (чунонки лозим аст, хуб), **на взводе** (дар ҳолати мастӣ, ҳаяҷон), **гадать на бобах** (тахмини беасос кардан), **ни уха ни рыла** (тамоман, мутлақо (надонистан, нафаҳмидан) ва ғ. Ҳангоми муайян кардани таркиби фразеологизмҳо бояд дар назар дошт, ки дар ҷумла ҷузъҳои он метавонад аз ҳам дур воқеъ шуда бошад, амсоли: «– Да, Филипп Иванович,

³ Чунин андешаи мураттибон нисбати фразеологизмҳои дар боло овардашуда, ки бидуни ибораҳои синтаксисӣ ва ҷумлаҳо ба вучуд омадаанд (амсоли «без году неделя» ...) дуруст аст, вале он нисбат ба омехтаҳои фразеологӣ, ки ба маъноҳои ҳам аслии ва ҳам маҷозӣ (фразеологӣ) фаҳмида мешаванд, зиёда аз он фразеологизмҳое, ки дар заминаи ҷумлаҳои маъмул бо мурури замон ба вучуд омадаанд, бахшнок мебошад.

кишка у тебя ещё **тонка**, не годишься для нашего дела» (А. Степанов. Семья Звонаревых).

Дар масъалаи муайян кардани худуди фразеологизм баъзан мушкилие ба назар мерасад, ки: оё ҳамаи калимаҳое, ки дар таркиб меоянд, дар асл чузъи фразеологизмро ташкил медиҳанд? Масалан, дар таркиби **держать в руках кого** оё ҳамаи калимаҳо ба фразеологизм мансубанд? Барои ба ин савол ҷавоб ёфтани бояд муайян кард, ки оё таркиби **в руках** бо дигар феълҳо ба маънои дар ихтиёри касе ё чизе амалеро иҷро кардан омада метавонад? Масалан, **держать в руках кого; попадать, попадаться в руки кого, чьи, кому, к кому; брать в руки кого** ва ғ. Дар ҳамаи ин таркибҳо **в руках (в руки)** новобаста ба он ки бо кадоме аз феълҳо ба қор рафтааст, маънои луғавӣ ва вазифаи синтаксисии худро барқарор доштааст. Ин далели он аст, ки на **держать в руках кого**, балки қисмати **в руках** фразеологизм аст, **держать** ва дар қатори он ҳамаи феълҳои зикршуда ба матн тааллуқ дорад. Дар забон мисолҳое ҳам ҳастанд, ки дар як маврид феъл ба таркиби фразеологизм ворид мешавад, дар мавриди дигар на, яъне чун воҳиди матн боқӣ мемонад. Масалан, *смотреть (глядеть) в оба* – хеле бодикқат, ҳушёрона, зиракона нигоҳ кардан;

б) ба худуди фразеологизм ҳамаи чузъҳо дохил мешаванд, вале ҳамаи онҳо баробарвазн нестанд. Ба ҳайати фразеологизм метавонанд калимаҳое ворид шаванд, ки чузъи комилҳуқуқи он нестанд, балки ягон чузъи таъбирро возеҳ менамоянд. Чунончи, дар ҷумлаи «– Он мне сегодня слово дал хорошо заниматься. **Возьмите-ка** и вы его **на** свой комсомольский **прицель**» [Б. Изюшский, Призвание], фразеологизми **взять на прицель** аз се чузъ иборат аст, яъне калимаҳои *свой комсомольский*, ки чузъи **прицель-** ро тавзеҳ медиҳанд, ба таркиби фразеологизм дохил намешаванд.

Ҳамин тавр, муайян кардани худуди фразеологизм, пеш аз ҳама, барои дарки дурусти фразеологизм ноғузир аст, аз ҷониби дигар, омили муҳими муайянкунии муносибати чузъҳо бо калимаҳои матн маҳсуб меёбад;

в) падидаи гунанокӣ (вариантнокӣ), ба ифодаи дигар, ивазпазирии чузъҳои фразеологизм ба тарзҳои гуногун воқеъ мегардад. Он баъзан дар

худуди як чузъи фразеологизм меояд, баъзан тамоми чузъхоро дар бар мегирад. Ин чунин маъно дорад, ки дар фразеологизм кулли чузъхо метавонанд иваз шаванд.

Гунанокии фразеологизмхоро, ки А.И. Молотков шарҳ додааст, ба навъҳои зерин чудо кардан мумкин аст:

1) гунанокии шаклӣ: *дай бог память (памяти), казанский (казанская) сирота, гог и магог (гога и магога), воды (водой) не замутишь, хоть умри (умирай)* ва ғайра. Ба гунанокии шаклӣ ҳама гуна тағйироти фонетикӣ, морфологӣ, аз чумла, дигаргуниҳои морфемавӣ тааллуқ доранд;

2) гунанокии луғавӣ: *точить лясы (балясы), сживать (сгонять) со света кого, туг (крепок) на ухо, в руки просится (плывет, идет), душа (сердце) не лежит к кому, к чему* ва ғ.;

3) гунанокии омехта: (ҳам дар таркиб ва ҳам дар шакли фразеологизмҳо): *что есть силы (мочи), и во всю силу (мочь)*. Ҳамчунин намудҳои феълии чузъҳои фразеологизм ба гунанокии омехта мисол шуда метавонанд: *закладывать (заливать) за галстук, заложить (залить) за галстук, проливать (бросать) свет на что, пролить (бросить) свет на что*;

4) гунанокии миқдорӣ: фразеологизм дар матн метавонад дар ду намуд ифода ёбад: *пурра ва нопурра: разводить турусы <на колеса>, трещать по <всем> швам, пускать <красного> петуха, <не> пришей кобыле хвост, уносить <с собой> в могилу, толочь воду <в ступе>, с <высоты> птичьего полёта* ва ғайра [161, с.11].

Мавридҳои ҳастанд, ки аз фразеологизм баъзе чузъҳо фурӯгузор мегарданд, ки он чузъҳои факултативӣ номида шудааст. Ин ҳодиса ба ҳосияти луғавию грамматикӣ таъбир таъсир намерасонад. Аз фурӯгузор ё иваз шудани чузъи фразеологизм таъбири нав бо вучуд намеояд, аммо аз чунин тағйирот ҳамеша ибора ё чумлаи дигар пайдо мегардад. Муқ: *седьмая (десятая) вода на киселе (= седьмая вода на киселе ё десятая вода на киселе)* ва дар ибора *седьмой час, десятый час*.

5) Фразеологизм аз ибора ё ҷумла ба вучуд меояд. Таҳлили сохтори фразеологизмҳо нишон медиҳад, ки дар онҳо бо ҷуз баъзе истисно қолаби ибора ва ҷумла нигоҳ дошта мешавад. Фразеологизмҳои, ки дар қолаби ҷумла сохта шудаанд, бештар дорои сохтори ҷумлаҳои содаи дутаркибаанд: **душа уходит в пятки у кого, деньги куры не клюют, мурашки бегают по спине, глаза в лоб лезут у кого** ва ғ. Дар асл чунин умумият танҳо аломати зоҳирӣ, ки ба шакли воҳидҳои забонӣ тааллуқ дорад. Дар ибора ва ҷумлаҳои озоди синтаксисӣ мазмун комилан ба ҷиҳати сохторӣ вобастагӣ дорад, дар фразеологизмҳо бошад, мазмун новобаста ба сохтори воҳиди рехта ифода меёбад. Чунинчун, фразеологизмҳои **карачун пришёл кому** ва **кот заплакал** дар қолаби ҷумла ифода ёфтаанд, аммо ҳар яке танҳо як мафҳумро – мутаносибан ногаҳон мурдан ва хеле камро ифода менамоянд.

Маъноӣ луғавӣ фразеологизм яке аз аломатҳои категориалӣ ё муайянкунандаи фразеологизм мебошад. Шарҳи он дар луғат бо роҳи усулҳои гуногуни лексикографӣ – муқоиса, муқобилгузорӣ, фарқ дар мазмун сурат мегирад. Ба қор рафтани воситаҳои гуногуни шарҳи маънӣ аз зарурате ба миён меояд, ки, аз як тараф, фразеологизм ба пуррагӣ ва саҳеҳӣ маънидод карда шавад, аз ҷониби дигар, тафовути он аз воситаҳои ғайрифразеологӣ аён гардад.

Шаклҳои парадигмавӣ хоси фразеологизмҳои сохта флективӣ мебошад. Онҳо барои таъмини муносибатҳо ва алоқаҳои фразеологизм бо калимаҳо дар ҷумла хидмат менамоянд. Вале чунин робита на дар ҳар фразеологизм ба мушоҳида меояд. Мавҷудияти чунин шаклҳо, аз як тараф, вобаста ба алоқаи онҳо бо калимаҳо дар ҷумла, аз ҷониби дигар, аз хусусиятҳои луғавӣ-грамматикии худ фразеологизмҳо (номӣ, феълӣ ва ғ.) бармеояд. Масалан, агар фразеологизм бо калимаи таркиби ҷумла мувофиқат дошта бошад, он барои таъмини чунин робита бояд дорои шакли парадигмавӣ бошад, вале агар фразеологизм бо калимаҳои таркиби ҷумла дар алоқаи ҳамроҳӣ бошад, он гоҳ шакли парадигмавӣ зарурат надорад. Зухурёбии ин ё он шакли алоқаи фразеологизм бо калимаҳо дар ҷумла ба

мисли калимаҳои таркиби ҷумла аз рӯи қонуниятҳои луғавию грамматикӣ ин воҳидҳои забон, дар айни замон фразеологизм ва калима сурат мегирад. Аз ин нуқтаи назар, аввалан, дар фразеологизмҳои зарфӣ, ки дар вазифаи ҳолшарҳкунанда ба кор бурда мешаванд, шаклҳои парадигмавӣ вучуд надорад, амсоли **из-под палки таҳт**. дар зери калтак, **за глаза таҳт**. аз назар пинҳон, **во все лопатки таҳт**. ба тамоми шона, **до мозга костей таҳт**. то мағзи устухонҳо ва ғ. Вучуд надоштани шаклҳои парадигмавӣ худ далели вижагии чунин алоқаи грамматикӣ мебошад; дуюм, дар фразеологизмҳои сифатӣ шаклҳои парадигмавӣ одатан ё а) қисман дар шаклҳои ифодаи чинсҳо ва шумораҳо маҳдуданд, амсоли **не лыком шит** (шита, шиты) – аз дигарон аз ягон ҷиҳат кам нест, **мало каши ел** (ела, ели) – камтаҷриба дар ягон кори муҳим, камоғох; ё шаклҳои парадигмавӣ тамоман вучуд надоранд, чунончи, **себе на уме** – сиёҳкор, қаллоб, **на одно лицо** – бо ҳам хеле монанд = як себи дукафон, **без царя в голове** – хеле нодон; сеюм, шаклҳои парадигмавӣ ба дараҷаи муайян дар фразеологизмҳои феълӣ ва номӣ мавҷуданд, ки ифодаёбии робитаи онҳо бо калимаҳо дар ҷумла тавассути ҷузъҳои алоҳидаи фразеологизм – дар фразеологизмҳои феълӣ бо ҷузъи феълӣ, бо фразеологизмҳои номӣ бо ҷузъи номӣ – сурат мегирад, масалан, дар фразеологизми **бить баклуши** – вақтро бо дилхушӣ гузаронидан, танбалӣ қардан – тағйирёбии шакли парадигмавӣ танҳо ба ҷузъи феълӣ (**бьёт** баклуши, **бил** баклуши, **бьют** баклуши, **била** баклуши ва ғ.) ифода меёбад, аммо ҷузъи дуюм тамоман бетағйир мемонад, яъне «он бил баклушу», «бил баклушами» гуфтан нодуруст мебуд.

5. Фразеологизм ва ғайрифразеологизмҳо. Дар забони русӣ ибора ва ҷумлаҳои ҳастанд, ки А.И. Молотков онҳоро барои аз ВФ-и «асил» фарқ қардан ғайрифразеологизмҳо («нефразеологизмы») номидааст. Инҳо воҳидҳои ҳастанд, ки дар мавқеи ба доираи ВФ ворид шудан қарор доранд ва баъзеашон аллакай дар луғат ҷой дода шудаанд. Бинобар он, зарурате ба миён меояд, ки ақаллан тафовутҳои асосии байни фразеологизмҳо ва чунин

ибораву чумлаҳо муайян карда шаванд. Ба ақидаи А.И. Молотков, ба ҳайати ғайрифразеологизмҳои забони русӣ инҳо дохил намешаванд:

1) Ибораҳои, ки дар онҳо як калима ба туфайли дар ин ё он таркиб омадан маънои «ғайриодӣ» пайдо мекунад. Масалан, дар ибораҳои *девичья* *память*, *телячий* *восторг*, *осиная* *талия*, *египетская* *работа*, *лошадиная* *доза*, *крутой* *кипяток*, *золотая* *молодёжь*, *гусиная* *кожа*, *глушить* *водку*, *зашибать* *попейку* ва м. инҳо калимаҳои ишоратшуда маънои ғайримаъмул доранд: *девичья* – бад, *телячий* – пурҳаяҷон ё бесабаб, *осиная* – хеле нафис, *египетская* – вазнин, *пурмашакқат*, *крутой* – чӯшон, *золотая* – пуршӯр, *волчий* – зӯр, *калон*, *никовое* – мушқил, *гусиная* – бо мӯйҳои майда фаро гирифташуда, *глушить* – микдоран хеле зиёд, *зашибить* – ба даст даровардан, бой шудан.

2) Таркибҳои масдариӣ (глагольно-именное), навъи: *дать согласие* – розӣ шудан, *одержать победу* – ғалаба кардан, *сделать ошибку* – хато кардан, *заводить знакомство* – шинос шудан, *совершать нападение* – ҳучум кардан ва м. инҳо. Дар чунин мисолҳо таркибҳои масдариӣ нисбат ба феъли дар онҳо баёнёфта ифодаи тасвири ба шумор рафтаанд. Дар ифодаи тасвири дар ҳар як калима маънои луғавӣ, шакл ва ҳосияти грамматикӣ, яъне қулли аломатҳои калимагӣ нигоҳ дошта шудааст.

Ин навъ ифодаҳои тасвири дар забони русӣ хеле зиёд ва қолаби серистеъмолро ташкил менамоянд. Онҳо дар забон на чун муодили луғавии феъл, балки чун усули тавсеаёфтаи феълҳои ифодагари амал ривоч ёфтаанд. Чунончи, мисолҳои болоро дар шаклҳои дигар, амсоли *одержать блестящую победу*, *победить «блестяще»* ё *наносить огромный вред*, «огромно вредить» ва ғ. ба қор бурдан мумкин аст.

3) Таркибҳои масдариӣ навъи *доводить до бешенства* – ба девонагӣ расонидан; *переходить в наступление* – ба ҳучум гузаштан, *впасть в истерику* – ғашён кардан, *вгонять в точку* – ба нуқтае раवона кардан ва ғ. ба маъноҳои касеро ё худро ба ҳолати муайян овардан мазмуни ибораҳо аз таркибҳои пешояндӣ фароҳам омадаанд. Чунин ибораҳо дар забони русӣ ба фразеологизм наздиканд, онҳо гӯё дар вазъи гузариш ба фразеологизм қарор

доранд, ки он аз рӯйи хусусиятҳои сохторӣ, хусусиятҳои мавзӯӣ – луғавии гуруҳи феълҳо ва исмҳои муайян карда мешаванд, ки, дар маҷмӯъ, таркиб ё ибораро фароҳам меоранд. Ҳамаи феълҳо дар онҳо маънои муқаррарӣ доранд. Онҳо бо чунин маъно танҳо дар таркиб бо исмҳои маънӣ (абстракт) бо мазмуни эҳсос, ҳолат, ҳаяҷон, кайфият ва м. инҳо танҳо дар қолаби манзуршуда: феъл + пешоянд + исм соҳиб шуда метавонанд. Чунин ифодаҳо аз рӯйи мазмуни феълҳо ба ду навъ ҷудо мешаванд: яке бо маънои умумии ба ҳолати муайян омадан, дигаре бо маънои касеро ба ҳолати муайян овардан.

4) Ифодаҳои, ки бо роҳи такрори ин ё он калима дар шаклҳои гуногун ё аз таркиби ду калима бо як асос сохта шудаанд. Ин навъи ибораҳо дорои навъҳои зиёди сохторӣ мебошанд: *дурак дураком, бирюк бирюком, тюфяк тюфяком, зверь зверем, дубина дубиной, чудак чудакком, трава травой, собака собакой; молодец к молодцу, красавец к красавцу, яблоко к яблоку, колос к колосу; из месяца в месяц, из года в год, из века в век, изо дня в день; с места на место, с улицы на улицу, с крыши на крышу, с качки на качку.* Чунин ибораҳо метавонанд тимсол (прототип)-и фразеологизмҳо ва ё ҳамчун намунаи сохторӣ дар созмони фразеологизмҳо хизмат намоянд. Муқ.: «туча тучей» - торик, бадқаҳр, дар кайфияти бад қарор доштан: «[Сысоева] опять не проронила ни слова и была *туча тучей*» [Данилевский, Черный год]. «Старик, получив письмо, заперся в своём кабинете, вышел оттуда на следующий день *туча тучей*» [Шолохов, Тихий Дон]. Мазмуни таъбири мазкур як дараҷа ба ибораҳои тоҷикии «абри сиёҳ», «чун абри сиёҳ» наздик аст.

5) Зарбулмасал ва мақолҳо. Тафовути асосии зарбулмасал ва мақол чунин аст: Зарбулмасал баёни комил аст, ки аз лиҳози сохтор чун навъҳои гуногуни ҷумла ифода меёбад, масалан: *овчинка выделки не стоит; большому кораблю большое плавание; сухая ложка рот дерёт; укатали саньку крутые горки; куй железо, пока горячо; шилу в мешке не утаишь* ва м. инҳо.

Аз назари А.И. Молотков, дар забони русӣ зарбулмасал аз ҷумла на аз рӯйи сохтор, балки аз лиҳози мазмун фарқ карда мешавад. Маъмулан ҷумла – зарбулмасал аз рӯйи мазмун ду ҷониб дорад: аз як ҷониб, мазмуноро баён месозад, ки аз маъноӣ калимаҳои таркиби он бармеояд ва мазмуни дигар, ки он ба маъноӣ аслии калимаҳои таркиби он ҷумла мутобиқ нест, дар мавриди дуум зарбулмасал ба миён меояд.

Бо мазмуни дигар (ё кӯчида – В.Н.) зарбулмасал ба фразеологизм каробат пайдо мекунад, ки он мазмуноро метавон маънидод кард ё шарҳ дод. Масалан, *овчинка выделки не стоит* мазмунон бо таъбири тоҷикии «он ки рои гап ё ташвиш нест» муодил аст: «Я исписал почти всю бумагу... а по количеству написанных мною сцен не уступлю трем большим драмам. Боюсь одного, что *овчинка не стоит выделки*» [Немирович – Данченко. Письмо А.И. Сумбатову (Югину), 31 июля 1987]; *цыплят по осени считают* – ба натиҷанокии амал дар интиҳо баҳо медиҳанд: «– Эх, Орешкин! Орешкин! Рано торжествуешь победу, – тем же тоном ответил Мадоян. – *Цыплят по осени считают*» [П. Беляков. Атака началась на рассвете]. (Ёдовар мешавем, ки таъбири мазкур дар тарҷума аз русӣ ба тоҷикӣ иқтибос гардидааст). Дар асл хусусияти маъноӣ зарбулмасал дар қиёс бо фразеологизм дигар аст: асоси мазмуни баёнро, ки тавассути ҷумла – зарбулмасал ифода мегардад, муҳокима ташкил менамояд, дар ҳоле ки маъноӣ луғавӣ фразеологизмро ин ё он мафҳум ташкил менамояд [161, с.15-16].

Мақол низ аз рӯйи сохтор ба мисли ҷумла созмон меёбад. Масалан: *день да ночь – сутки прочь; язык мой – враг мой; сорок лет – бабий век; когда я ем, я глух и нем; в тесноте да не в обиде; уговор дороже денег; ум хорошо, а два лучше; по одежде встречают, по уму провожают* ва ғайра. Мақол аз рӯйи мазмун ҳамеша мушаххас аст. Мақоли саҳеҳ чун анъана мазмуноро ба маъноӣ асли ифода менамояд. Ба фикри А.И. Молотков, «мақол – ҷумла дар худ ягон аломати фразеологизмро надорад, онҳоро бо ҳам ҳеч чиз наздик намесозад. Носаҳеҳӣ ва ғалат дар ҷудо кардани фразеологизм аз мақол аз он сар мезанад, ки гӯё фразеологизм як навъи мақол аст; дар натиҷа, яқум,

теъдоди зиёди фразеологизмҳо ба таркиби мақол меафтанд; дуоём, пайдоиши бисёр фразеологизмҳо беасос ба мақол нисбат дода мешаванд» [161, с.16].

Мақол метавонад дар худ аломатҳои зарбулмасалро, ки ба маънои кӯчида асос меёбад, ривоч диҳад. Ин андеша тақия ба он дорад, ки дар забон ифодаҳои зарбулмасал – мақолҳо мавҷуданд, ки ба ҳолати аз мақол ба зарбулмасал гузаштан алоқаманд мебошад: *слово не воробей, вылетит – не поймаешь; не так страшен чёрт, как его рисуют; жизнь прожить, не поле перейти; учёного учить – только портить; что написано пером, не вырубишь топором*. Аммо ягон воқеаи гузариш, фарқи байни мақолу зарбулмасал ва тафовути онҳоро аз фразеологизм аз миён бардошта наметавонад. Зарбулмасалу мақолҳо муодили фразеологизм шуда наметавонанд. Созмонёбии фразеологизм аз ҳисоби мақол (бо шикасти таркиби мақол) ба шарҳи таърихи ин воҳидҳо эҳтиёҷ дорад.

б) Таъбирҳои вирдизабонгашта («крылатые слова»). Чунин ифодаҳо новобаста ба сарчашмаҳои адабӣ, амсоли: *буриданов осел, калиф на час, авгееви конюшни, буря в стакане воды, сразжаться с ветряными мельницами, демьянова уха, зарывать (талант) на землю, ни на йоту, манна небесная, избивение младенцев, лебединая песня, панургово стадо* ва ғайра ба ҳайати фразеологизмҳо ворид гаштаанд.

7) Истилоҳоти таркибӣ. Дар забони русӣ ду навъи истилоҳоти таркибӣ мавҷуданд: а) истилоҳоти таркибие, ки дар онҳо матлаби баён равшан аст, амсоли: *атомный век, азбука морса, гашенная известь, космическое пространство, северный полюс, рентгеновские лучи, сушить вёсла, выходить на орбиту* ва ғайра; б) истилоҳоти таркибие, ки дар онҳо матлаби баён як дараҷа хира, норавшан гардидааст. Ба мисли: *анютины глазки* (номи гул), *антонов огонь* (номи беморӣ), *летучая мышь* (номи кӯршапарак), *козья ножка* (номи асбоби дандонпиизишкӣ), *виттова пляска* (номи беморӣ), *кукушкины слёзки* (номи рустанӣ) ва ғайра.

Дар доираи фразеологизмҳои забони русӣ мисолҳои кам нестанд, ки аз истилоҳот фароҳам омадаанд, амсоли: *абсолютный нуль* – одами ношоём дар

коре, *отдавать концы* – чон додан, *играть первую скрипку* – дар коре пешсаф будан, *приводить к общему знаменателю* – тафовутро аз миён бардоштан, баробар кардан, *вставить в тупик* – ба ҳолати мушкил гузоштан, *сгущать краски* – муболиға кардан ва ғ.

Фразеологизмҳо метавонанд дар байни худ дар муносибати синонимӣ, антонимӣ ва омонимӣ қарор дошта бошанд:

1) Фразеологизм-синонимҳо чунинанд, ки, яқум, аз рӯйи маънои луғавӣ якхелаанд, дуҷум, дар таркиби худ ҷузъҳои якхела надоранд (танҳо ҷузъҳои бо калимаҳои мустақилмаъно ифодаёфта дар назар аст), сеҷум, аз рӯйи хусусияти лексикӣ-грамматикии худ якхелаанд ва ҷорум, ивази ҷузъҳои имконпазир нест. Масалан, *вгонять в гроб кого* ва *сводить в могилу кого* - ба марг расонидан, куштан; *на взводе* ва *в подпитии* - дар ҳолати мастӣ; *стреляный воробей* ва *трений калач* – одами пуртаҷриба, ки фиреб кардан мушкил аст ва м. инҳо.

Ба мисли калима-синонимҳо фразеологизм-синонимҳо метавонанд силсилаи синонимиро ташкил намоянд, ки аз ду ё зиёда фразеологизм-синонимҳо иборат бошанд. Масалан: *одним миром мазаны, два сапога пара, одного поля ягода* – бо ҳам монанд аз рӯйи сифат, ҳислат, вазъият ва м. инҳо; яке аз дигаре беҳ нест; *ни рыба ни мясо, ни то ни сё, ни богу свечка ни чёрту корочка* – одами ҷолиб набуда, миёна, инсонӣ ноаён; *ни бельмеса, ни бум-бум, ни бе ни ме, ни кукареку* – ҳеч, тамоман (чизеро надоништан, нафаҳмидан ва м. инҳо).

Фразеологизмҳо, агар бо сермаъноӣ ба силсилаи синонимӣ афсанд, метавонанд бо яке аз маъноҳо ё якҷанд маъно, муносибати синонимӣ пайдо кунанд:

собак гонять ва *гранить мостовую* (дар маънои 2) – беҳуда, беманфиат, бисёр гап задан, бекор гаштан;

до кончиков пальцев ва *до мозга костей* (дар маънои 1) – *до корней волос* (дар маънои 2), *до конца ногтей* – бо тамоми вучуд, пурра, тамоман, ҳамаҷониба (қасе, ё навъе будан);

висеть на плечах у кого ва *наступить на пятки кому* (дар маънои 1)-расонидан ба касе, таъқибкунон ё ҳамроҳӣ намуда баробар шудан ба касе.

2) Фразеологизм-антонимҳо чунинанд, ки: яқум, маънои хилофи лексикӣ доранд, дуюм, дар таркиби худ ҷузъи якхела доранд: *входит в колею* (дар маънои 1: ба ҳолати аввала баргаштан) ва *выбираться из колеи, гладить против шерсти кого* (кореро бар хилофи хоҳиши касе иҷро кардан ва *гладить по шерсти кого, заваривать кашу* (кори пурташвиш ё номатлуб кардан) ва *расхлёбывать кашу, с закрытыми глазами* (бо чашмони пӯшида) ва *с открытыми глазами, без царя в голове* (бо камоли нодонӣ) ва *с царём в голове* ва м. инҳо.

Бояд қайд кард, ки фразеологизмҳои антонимӣ нисбат ба синонимӣ камтаранд.

3) Фразеологизм-омонимҳо чунин муносибати фразеологизмхост, ки ду ё зиёда фразеологизмҳо аз рӯйи таркиби ҷузъҳо ва сохтор якхела буда, ба дараҷае мазмунӣ ҳархела доранд, ки онҳоро фразеологизмҳои гуногун мешуморанд:

за глаза: 1) ғойбона, дар ғойбии касе (гап задан дар бораи касе, хандидан нисбат ба касе ва м. инҳо); 2) нодид (харидан, гирифтани); 3) пурра, бисёр (кифоя, басанда);

на память: 1) аз ёд, ба матн нанигариста (донистан, гуфтан, хондан); 2) барои хотираи касе чизе (додан, тухфа кардан, манзур кардан);

по праву: 1) қонунӣ, асоснок (ҳисобидан, қабул намудан, кореро анҷом додан); 2) *кого*: аз рӯйи қоидаи касе; 3) *чего*: бо сабаби, дар натиҷаи чизе.

Фразеологизм – омонимҳои забони русӣ ҳамеша сохтори якхела доранд.

6. Хосияти таърихӣ-замонӣ ва услубии фразеологизмҳо. Ҳарчанд таркиби фразеологизмҳо устувор аст, он ба мисли таркиби луғавии забон ба тағйироти мухталиф гирифторм шуда метавонад. Таркиби фразеологизмҳо метавонад миқдоран аз ҳисоби аз байн рафтани баъзе фразеологизмҳо ё пайдоиши фразеологизмҳои нав тағйир ёбад, метавонад таносуби фразеологизмҳои фаъол ва ғайрифавол аз рӯйи хосияти услубӣ дигаргун

шавад. Аз ин рӯ, худуди «забони адабии ҳозира»-ро аз замонҳои А.С. Пушкин то рӯзҳои мо чудо намуда, ба ҳисоб нагирифтани мумкин нест. Бисёр фразеологизмҳо аз ҷониби нависандагони қарни гузашта на ба тарзи имрӯза қорбаст шуданд. Онҳо он вақт метавонистанд ба захираи ғайб дохил шаванд, имрӯз бошад, кам ба қор мераванд; онҳо як замон, як хосияти услубӣ дошта бошанд, алҳол дигар; пештар маъноӣ дигар, имрӯз – дигар ва м. инҳо. Ба ғайр аз ин, таъсири услубҳои гуногуни нутқ (масалан, таъсири нутқи лаҳҷа ва халқии гуфтугӯӣ ба фразеологизмҳои забони адабӣ)-ро ба эътибор нагирифтани дуруст нест. Бо вучуди ин, бояд қайд кард, ки дар вазъи ҳозираи омӯзиши фразеологизмҳои забони русӣ, ҳангоме ки ба навҳои фразеологизмҳо шарҳи дақиқи услубӣ ва таърихӣ-забонӣ мавҷуд нест, танҳо имкон менамояд, ки ин масъала ба таври умумӣ ба назар гирифта шавад:

1) Аз ҳаёти фразеологизмҳои забони русӣ чудо кардани фразеологизмҳои архаистӣ, қуҳнашуда аз ҳама осонтар аст, ки дар сатҳи пасти истеъмолии захираи забон қарор дошта, аҳёнан дар нутқи ба услуб мутобиқ гардонидашудаи қаҳрамонҳои асар ба қор мераванд, амсоли: *забривать лоб кому* – касеро ба аскарӣ гирифтани, *почить на бозе* – мурдан, *лить колокола* – бадгӯӣ, *дурӯғгӯӣ* қардан, *подавать копыты кому* – касеро саҳт тарсонидани, *андроны едут* – беҳуда, *подавать карету кому* – розӣ нашудани (дар масъалаи издивоҷ қардан) ва ғ. Онҳо дар фарҳанг бо аломати «устар.» (устарелый – қуҳнашуда) ишора мешаванд.

2) Фразеологизмҳо бештар хоси нутқи гуфтугӯианд. Аз ин рӯ, мувофиқи хосияти услубӣ ҳамчун фразеологизмҳои гуфтугӯӣ (*разг.*) тавсиф қарда мешаванд. Онҳоро услубан аз фразеологизмҳои нейтралӣ, ки дар услубҳои гуногуни нутқ ба қор мераванд, аз ҷумла, дар нутқи гуфтугӯӣ фарқ қардан мушкил аст. Аз ин лиҳоз фразеологизмҳои гуфтугӯиро бо аломати хос ишорат қардан маъноӣ надорад.

Ҳамчунин дар фарҳанг фразеологизмҳои китобӣ (ҳам аз рӯи пайдоиш, ҳам аз вазъи соҳаи истеъмоли) ҷой доранд, амсоли *прокрустово ложе*, *кануть в лето*, *повергать в прах кого, чего*, *курить фимиам кому*, *дамоклов мечь*,

камень проникновения, причислять к сонму кого, гог и магог, буриданов осёл ва м. инҳо. Фарҳанги фразеологӣ бо фразеологизмҳои забони адабӣ маҳдуд аст, ба он фразеологизмҳои лаҳҷаҳо, арго ва жаргонҳои касбӣ ворид карда нашудаанд.

3) Дар фарҳанг фразеологизмҳои эмотсионалӣ - экспрессивӣ, ки онҳо ба хосияти умумиуслӯбӣ ва таърихӣ - замонӣ робита надоранд, хеле кам дохил карда шудаанд. Бо вучуди ин, баъзе фразеологизмҳо бо аломатҳои *шутл.* (шутливое – ҳазломез), *ирон.* (ироническое – истехзоомез), *неодобр.* (неодобрительное – номақбул), *бран.* (бранное – таҳқирӣ) ишорат ёфтаанд.

Ҳамин тариқ, бо вучуди он ки доир ба ВФ бисёр асарҳо таълиф ёфтаанд, ба эътирофи олимон, як қатор масъалаҳои моҳиятии он ба таври дақиқ таҳқиқ нашудаанд ва ё дар садади баҳсҳо қарор доранд, дар ҳоле ки шартӣ нахустин ва асосии нигориши фарҳанг бо камали дақиқӣ идрок кардан ва дар ҳамин замина нигоштани он мебошад. Дар нашри 4-уми «Фразеологический словарь русского языка» зери таҳрири А.И. Молотков таҳти унвони «аломатҳои категориалии фразеологизмҳо» муҳимтарин масъалаҳои «шинохт»-и ВФ вобаста ба меъёрҳои фразеология баррасӣ гаштаанд.

2.3. Масоили фразеология дар фразеографияи англисӣ

Таҳқиқи фразеологияи англисӣ асосан аз асри XVIII шурӯъ гардидааст ва ташаккули он ба давраи нави рушди забоншиносӣ (асри XX) рост меояд, вале дар ин соҳа аз ҷониби забоншиносони англис асарҳои мукамал хеле кам ба назар мерасанд ва дастовардҳои фразеологияи англис асосан ба заҳмати олимони рус, аз он ҷумла, Н.Н. Амосова, И.В. Арнолд, В.А. Архангелский, А.И. Мелчук, А.И. Ройзензон, А.И. Смирнитский, Э. Сепир ва чанде дигарон ба даст омадааст.

Дар таҳқиқи масъалаҳои назариявии фразеографияи забони англисӣ саҳми бемисли А.В. Кунин аз ҷониби кулли мутахассисон эътироф шудааст. Фаъолияти илмӣ ин забоншиноси маъруф аз ибтидои солҳои 30-юми асри XX оғоз ёфта, «Англо-русский фразеологический словарь» («Фарҳанги

фразеологии англисӣ-русӣ»), ки яккамуаллифаш мебошад [126], комилтарин фарҳангии дузабонаи муосир ба шумор меравад. Чунонки аз сарсухан ва мухтавои луғат бармеояд, ин асар бо назардошти дастоварди забоншиносии умумӣ (ҷаҳонӣ) таълиф гардидааст. Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки А.В. Кунин ба таҳияи «Фарҳанги фразеологии англисӣ -русӣ» пас аз таълифи чанд рисолаи илмӣ ва дастурҳои таълимӣ камар бастааст. Аз ҷумла, луғати мазкур дар заминаи асарҳои ӯ «English Idioms» (Маълумотнома барои шунавандагони курсҳои болои ФЗС-и рабфак ва техникумҳо. – М. – Л., 1933. Нашри 2-юм, – М., 1934; English Idioms, нашри 3-юм; бо ислоҳ ва иловаҳо. – М., 1937), «Фарҳанги фразеологии англисӣ-русӣ» (– М., 1955), «Фарҳанги фразеологии англисӣ -русӣ», Нашри 3-юм. Ҷилдҳои 1-2. Бо ислоҳ ва иловаҳо – М., 1967) рӯйи қор омадааст. Дар сарсухани нашри 4-уми луғатнома худи муаллиф онро «маҳсули заҳмати 50 – сола (1930-1980)» гуфтааст. Дар сарсухан инчунин омадааст: «Се нашри «Маълумотнома ...» (дар боло номбар шуданд - В.Н.) барои созмони «Фарҳанги фразеологии англисӣ-русӣ» соли 1955-ум дар ҳаҷми зиёдтар (наздиқ 25 ҳазор воҳиди фразеологӣ) замина гардид. Аммо тафовути онҳо на танҳо дар ин аст. Дар тӯли 18 сол, ки нашри 3-юми «Маълумотнома ...»-ро аз нашри аввали луғат ҷудо мекунад, дар натиҷаи таҳаввулоти илми фразеология дар консепсияи муаллиф (яъне худи А.В. Кунин – В.Н.) баъзе дигаргунӣҳо ба амал омаданд. Имкон пайдо гардид, ки мазмун ва этимологияи ВФ равшан карда шавад, тарҷумаи маводи шохид ба даст ояд, усулҳои шарҳу эзоҳ такмил ёбад» [126, с.5].

Тазаккур бояд дод, ки асосҳои ана ҳамин «консепсия»-и муаллиф (яъне А.В. Кунин – В.Н.) дар нашри сеюми луғат дар мақола бо номи «Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины» [125, с.1233-1264] («Маҳфумҳои асосии фразеологияи англисӣ ҳамчун фанни лингвистӣ») ҷой дода шудааст, ки аз 10 банд иборат буда, дар он андешаҳои ин олими соҳибтаҷриба оид ба масъалаҳои фразеология ва фразеографияи англисӣ дар заминаи дастовардҳои соҳа баррасӣ гаштааст. Ин «консепсия»

дар нашри 4-уми луғати мазкур (дар ин нашр номи \bar{u} на мураттиб, балки ҳамчун муаллиф сабт шудааст) комилан татбиқ гардид.

Мақола аз он ҷиҳат низ арзишманд мебошад, ки муаллиф андешаҳои худро дар қиёсу муқобила бо афкори наздик 20 нафар олимони ватаниву хориҷӣ меорад ва хонанда имкон пайдо мекунад, ки худ ба хулосаҳои илмӣ ояд. Ҳамин тавр, дар асоси маводи луғати мазкур дар бораи тамоюли илми фразеологияи англисӣ тасаввури равшан ҳосил мегардад, ки он аз бандҳои зерин иборат аст: 1. Фразеология ҳамчун фанни забоншиносӣ. 2. Навъҳои вобастагии ҷузъҳои ВФ. 3. Масъалаҳои сохторӣ-семантикии тамсиланокӣ ё бетамсилагии ВФ. 4. Устувории ВФ. 5. Гунаҳои ВФ ва синонимияи сохторӣ. 6. Мунфасилшакли ВФ. 7. Таърифи ВФ ва ҳаҷми фразеология. 8. Навъҳои таркибҳои устувори калимаҳо бо ҳосияти ғайрифразеологӣ [125, с.1233].

Аз номгӯи бандҳо низ дарк кардан мумкин аст, ки муаллифи мақола бисёр масъалаҳои фразеологияро бо диди нав маънидод мекунад. Ҳар яки ин қисматҳо аз мақолаҳои мушаххаси илмӣ иборат буда, дар маҷмӯъ «концепсия»-и А.И. Куниро оид ба фаҳмиши масоили умдаи фразеология ба миён меорад. Аз ҷумла, дар банди 7-ум «Таърифи воҳидҳои фразеологӣ ва ҳаҷми фразеология» андешаҳои олим ба таври як навъ ҷамъбаст баён гаштаанд, ки онҳо дар ҳалли масъалаи ин банди диссертатсияи мо ҳамчун манбаъ хидмат мекунанд.

1. Фразеология ҳамчун фанни забоншиносӣ. Дар оғози мақолаи мазкур омадааст, ки дар манбаъҳои забоншиносии аврупои ҷанубӣ ва амрикоӣ ягон қори илмие нест, ки махсус ба назарияи фразеология бахшида шуда бошад, ҳарчанде ки луғатномаҳо ва маълумотномаҳо дорои маводи зиёди фразеологианд. Масъалаҳои фразеология бештар дар асарҳои мансуб ба грамматика, услубшиносӣ, лексикография, таърихи забон ва забоншиносии умумӣ мавриди назар қарор доранд.

Масъалаи «фразеология» ҳамчун фанни забоншиносӣ аз ҷониби олимони хориҷӣ гузориш наёфтааст. Аз ин рӯ, он дар забони англисӣ ҳамчун фан

номгузорӣ нагардидааст. Таъкид мегардад, ки истилоҳи «phraseologie»-ро ба забоншиносӣ Шарл Балли ворид намудааст, вале он аз ҷониби олимони хориҷӣ ҳанӯз ҳам роиҷ нашудааст. Дар бораи масъалаи мазкур нахуст Е.Д. Поливанов андеша рондааст, вале ӯ низ ба мисли гузаштагон фразеологияро ҳамчун ҷузъи лексикология баррасӣ намуда, дар бораи фанни алоҳида будани он андеша нарондааст. Бино ба маълумоти А.В. Кунин, пеш аз ҳама, олимони шӯравӣ ба ҳулосае омадаанд, ки фразеология фанни мустақили соҳаи забоншиносӣ мебошад.

ВФ ба таркиби луғавии забон ва фразеология ба ҳайати лексикология аз он сабаб ворид карда шудаанд, ки фразеологизмҳо бо калима муодиланд, лексикология бошад, ҳамчун фан калима ва муодилҳои онро меомӯзад. Таносуби муодилияти ВФ бо калима аз пешниҳоди Ш. Балли бармеояд, ки он бо номи «назарияи идентификатсияи⁴ воҳидҳои экспрессивӣ» маъруф аст. Ба ақидаи Ш. Балли, умумияти ифодаҳои фразеологӣ бо калима дар он аст, ки фразеологизмҳо бо як калима иваз кардан имкон дорад ё не? Дар ҳолати имконпазир будан он «калима – индикатор» номида мешавад [125, с.1234].

Бисёр олимони бо сабаби дар нутқ дар намуди тайёр ба қор рафташон ВФ-ро муодили (эквивалент) калима мешуморанд. Вале дар баробари ин афкори ихтилофнок роҷеъ ба ин масъала низ кам нестанд. Аз ин нуқтаи назар ақидаҳои А.И. Смирнитский, И.В. Арнолд, С.И. Ожегов, Н.Н. Амосова зикр ва таҳлил карда шудаанд.

Ҳулосаи муаллифи фарҳанги мавриди назар чунин аст, ки, дар ҳақиқат, як идда ВФ аз рӯйи чи мазмун ва чи вазифаҳои маъноиву услубӣ бо калима муодиланд. Вале ин падида асос шуда наметавонад, ки ВФ-ро бо калима комилан муодил шуморем ва дар доираи лексикология нигоҳ дорем. Ҳамчунин нисбати аз калимаҳо иборат будани ВФ метавон гуфт, ки, албатта, он ба робитаи бевоситаи фразеология бо лексикология далолат мекунад, вале дар тасдиқи андешае, ки ВФ дар қиёс бо калима созмони шаклан ва сифатан мутафовит аст, монев шуда наметавонад. Ба хотир овардан қифоя аст, ки ВФ

⁴ Идентификатсия – баробар, ҳаммонанд, муодил

на танҳо дар шакли ибора, балки дар қолаби ҷумлаҳои содаву мураккаб низ созмон меёбанд. Ин падида низ ВФ-ро аз доираи лексикология дур мебарад.

Хулосаи қазияи мувоҳисавӣ ин аст, ки «дар доираи лексикология нигоҳ доштани ВФ бо сабаби бо калима муодил ва ё аз комплекси калимаҳо иборат буданаш асоси илмӣ шуда наметавонад. Фразеология аз ҷорҷӯбаи маҳдуди як банди лексикология будан берун меравад, ки ба ин хулоса доираи васеи таҳқиқот, аз он ҷумла, роҷеъ ба фразеологияи англис далолат мекунад» [125, с.1236].

2. Навъҳои вобастагии ҷузъҳои ВФ. Воҳидҳои фразеологӣ дар забони англисӣ аз рӯйи навъҳои вобастагии ҷузъҳо ба 4 гурӯҳ ҷудо карда шудаанд:

1. ВФ бо вобастагии ҳамдигарии ивазнопазир, яъне ҷузъҳои константӣ⁵, ки якҷоя барои ифодаи як мазмун хидмат мекунанд. Масалан, **birds of a feather таҳт.** – ≈ як себи дукафон, Хӯчаалию Алихӯча; **green room таҳт.** хонаи сабз – макони истироҳат дар театр; **kick the bucket таҳт.** дар куттӣ бозидан, пой дароз кардан – мурдан; **the proof of the pudding is in the eating таҳт.** – таъми ширбиринҷ дар хӯрдан маълум мешавад ва ғ. Дар ифодаҳои навъи **tit for tat таҳт.** – ба кирдори бад, сазои бад – омили маъноӣ камтар аҳамият дорад, зеро калимаҳои **tit** ва **tat** берун аз ин ифодаҳо истифода намешаванд.

2. ВФ-и константии гунанок, яъне ифодаи дорои гуна (вариант) ё синонимҳои сохторӣ, ки барои бо ҳайати ҷузъҳо ворид шудани унсурҳои тағйирёбанда дар баёни мазмун имкон намедиҳанд (**вобастагии константии гунаноки ҷузъҳо**). Масалан, **not to lift (raise, stir ё turn) a finger таҳт.** – ангушт начунбондан (қоре накардан); **straight as a poker (ё as a ramrod) таҳт.** – сунбаи (оҳан) рост, (ки бо он чизеро сӯроҳ ё тоза кунанд) ва ғ.

3. ВФ-и константии гунаноки ивазшаванда, яъне ифодаҳои, ки дорои гунаҳо ё муродифоти сохторӣ буда, барои баёни маъноӣ имкон медиҳанд, ки ба ҳайати ҷузъҳои фразеологизм унсурҳои тағйирёбанда ворид гарданд (**вобастагии константии гунаноки ивазшавандаи ҷузъҳо**). Масалан, **give**

⁵Константӣ – ҳатмӣ, ногузир

somebody a bit (ë a piece) of one`s mind таҳт.ба касе андаке тамиз (ақл) додан (хушёр кардан); **close (ë shut) one`s eyes to something** таҳт. аз чизе чашм пӯшидан (нодида гирифтан); **lay (ë put) somebody on the shelf** таҳт. касеро ба тоқ гузоштан (ба касе баҳо додан) ва ғ.

4. ВФ-и константии гунаоки ивазшаванда, яъне мавридест, ки барои ба ҳайати чузъҳои фразеологизм имкони ворид шудани унсурҳои ивазшаванда ҳаст, вале гуна ва муродифоти сохторӣ вучуд надорад (**вобастагии константӣ – ивазшавандаи чузъҳо**). Масалан, **give somebody a run for his money** таҳт.ба касе имкони маош (зиндагӣ) додан; **take one`s time** таҳт. – кореро оҳиста анҷом додан (саросема нашудан) ва ғ.

Ҳамаи ин навъҳо вобастагии чузъҳо, ки бо назардошти таносуби чузъҳои константӣ ва ивазшавандаи чузъҳои ВФ ба инобат гирифта шудаанд, асоси таснифоти сохтории ВФ-ро ташкил менамоянд.

3. Масъалаи сохторӣ-маъноии тамсиланокӣ ё бетамсилии ВФ. Ба вобастагии чузъҳои ВФ мафҳуми дигар – тамсиланокӣ ё бетамсилии воҳидҳои забон, аз ҷумла, ВФ марбут аст, ки олимони онро яке аз тафовутҳои намоёни ВФ ва ноустувор (синтаксисӣ) мешуморанд. Дар асарҳои С.С. Горелик, Л.И. Ройзензон, Н.Н. Амосова ва дигарон дар муқоисаи воҳидҳои мухталифи забон муқаррар карда шудааст, ки ба ибора ва ҷумла мафҳуми тамсиланокӣ хос аст. Ин чунин маъно дорад, ки дар онҳо таърихан қолабҳои муайян шакл гирифтаанд ва ҳамаи онҳо ба қолаб (тамсила)-и муайяни созмонӣ тобеъ буда, ин қолаб – тамсила мафҳуми танҳо сохторӣ нест, балки тамсиланокӣ маъноии воҳиди синтаксисиро низ дар бар мегирад, дар ягонагии шаклу мазмун идрок карда мешавад. Аз ин рӯ, онро категорияи сохторӣ-маъноӣ номидан мумкин аст. Муҳаққиқи шинохтаи забони англисӣ Н.Н. Амосова истилоҳи сохторӣ-маъноӣ («структурно-семантический»)-ро нисбат ба категорияи ғайритамсилӣ («немоделированность») ба қор бурдааст [125, с.1237].

Чунонки дар боло ишора рафт, дар қатори Н.Н. Амосова иддае аз олимони ба мисли С.С. Горелик, Л.И. Ройзензон дар ибтидои солҳои 60-ум яке

аз аввалинҳо шуда, ба масъала тавачҷух зоҳир кардаанд. Онҳо баръакси воҳидҳои синтаксисии ибора ва ҷумла ВФ-ро ғайритамсилагӣ маънидод кардаанд. Асоси олимони ин аст, ки ба ВФ қолаб – тамсилаи умумӣ хос нест, ҳар як ВФ таърихан дар қолаби хоси сохторӣ – маъноӣ рехта шудааст. Нисбати ақидаи ғайритамсилии ВФ А.В. Кунин чунин менависад: «Мо бо принципи ғайритамсилии сохториву маъноии ВФ комилан розӣ ҳастем. Ин имкон медиҳад, ки ҳаҷм ва ҳудуди фразеология дақиқтар муайян карда шавад» [125, с.1237].

А.В. Кунин барои маънидоди тамсилаи наҳвии сохторӣ-маъноӣ (дар мавриди ғайритамсилагӣ) се маҳфумро аз омилҳои калидӣ мешуморад: а) **калимаи меҳварӣ**, ки ба он калимаҳои дигар ҳамроҳ мешаванд; б) **маънои умумиятёфта** («типовое значение»), ки аз созмони грамматикӣ, яъне маҷмӯи калимаҳои аз ҷиҳати наҳвӣ бо ҳам алоқаманд дар атрофи калимаи меҳвар ҳосил мешавад; в) **тамсилаи сохторӣ-маъноӣ** намунаи луғавию грамматикист, ки дорои маънои умумиятёфта буда, аз рӯи он дар атрофи калимаи меҳвар таркибҳо ба амал меоянд.

Барои намунаи тамсилаи сохторӣ – маъноии ибора чунин мисол овардан мумкин аст: **find something (find a book, a magazine, a newspaper** ва ғ.). Барои маънои умумиятёфтаи тамсилаи мазкур амале, ки ба объекти суҳан равона гардидааст, мисол шуда метавонад. Дар доираи чунин тамсилаи сохторӣ мазмуни калимаи меҳварии **find** дар бисёр таркибҳои исмӣ бо маънои умумии «ягон *чиз* (ё *кас*)-и ёфтшуда» ба қор меравад. Маъноҳои бо ҳам пайванди умумии наҳвию луғавӣ тамсилаи сохторӣ – маъноиро ба вучуд меорад. Ивази калимаи меҳварӣ дар доираи тамсилаи грамматикӣ боиси ба вучуд омадани як қатор микротамсилаҳои луғавӣ мегардад, амсоли **lose something (lose a book, a pen** ва ғ.).

Таъкид кардан зарур аст, ки ҳар як ҷузъи калимаҳое, ки ба ифодаи мазмуни калимаи меҳвар хидмат менамояд, метавонад дар доираи тамсилаи сохторӣ-маъноӣ иваз карда шавад, ки ин ба ВФ хос нест, зеро фразеологизм ба алоқаи константии алоқаи ҷузъҳо асос меёбад.

Дар ҳамин заминаҳо хулоса карда мешавад, ки ВФ ҳеҷ гоҳ аз рӯи тамсилаи сохторӣ-маъноӣ сохта намешаванд. Ба вучуд омадани чунин тамсила боиси вайроншавии ВФ ва ба ифодаи тағйирёбандаи ноустувор табдил ёфтани он мегардад.

4. Устувории воҳидҳои фразеологӣ. Муҳимтарин хусусияти ВФ устуворӣ мебошад. Кулли муҳаққиқон ҷонибдори ақидаанд, ки ВФ қолаби устувор доранд. Ин қазия дар асарҳои О. Есперсен ба таври возеҳ баён гардидааст. Чунончи, аз назари ӯ, ифодаҳои озод (free expressions) ҳар дафъа дар асоси намунаи муайян (pattern) сохта мешаванд, аммо комплексҳои устувори калимаҳо (яъне ВФ) дар марҳалаи муайяни забон аз нав созмон намеёбанд, балки дар шакли тайёр ба қор мераванд [125, с.1244]. Чунин гузориши масъаларо, ки дар соли 1924-ум пешниҳод кардааст, ҳамчун яке аз аломатҳои муҳими ВФ бояд қадами ҷиддие ба пеш дар шинохти ВФ шуморид. Аммо алҳол ба назар гирифтани лозим аст, ки шартҳои «дар шакли тайёр истифода доштан» на танҳо ба ВФ, балки ба воҳидҳои дигари забон низ татбиқшаванда аст. Чунончи, ҳам калимаҳои гуногунсохт ва ҳам баъзе таркибҳои дигар, ки дар байни ВФ ва озод қарор доранд, дар шакли тайёр истифода мешаванд. Пас, масъалаи дурусти гузошташуда ба илова ё эзоҳ эҳтиёҷ дорад. Дар ин бобат А.В. Кунин қайд кардааст, ки Н.Н. Амосова дар муайянкунии мафҳуми «устуворӣ» қоидаи нав пешниҳод менамояд: «Устувории гурӯҳи калимаҳо – ин такрорёбии анъанавӣ бидуни тағйироти семантикӣ мебошад» [125, с.1245]. Чунонки мебинем, ақидаи Н.Н. Амосова тақрибан ба ду омил дорад: 1) такрори анъанавӣ; 2) такрорёбие, ки аз он маъно тағйир наёбад.

Назар ба маълумоти А.В. Кунин, аз ҷониби И.А. Мелчук ақидаи дигар тавсия мешавад: «устуворӣ таркиб аз рӯи эҳтимолияти истифодаи он ва унсурҳои дар мавқеи дигар» [125, с.1245]. Далел ин аст, ки дар ибораи *бить баклуши* (танбалӣ қардан, бекор нишастан) калимаи *баклуши* берун аз ин ибора истеъмол намешавад, аз ин нуқтаи назар эҳтимолият 100% аст. Аммо нисбати вожаи «бить» чӣ метавон гуфт? Маълум аст, ки он бо бисёр калимаҳои дигар дар қолаби устувор ва ноустувор дар шакли таркиб, ибора

ва чумла меояд. Дар ин маврид эҳтимолияти «устуворӣ»- и онро дар фоиз чӣ тавр нишон додан мумкин аст? Яъне дар ин маврид мафҳуми «устуворӣ» ба кор намеравад.

Ҳамчунин дар мақола андешаҳои забоншиносон В.Л. Архангелский ва У. Росс Эшби оид ба мафҳуми «устуворӣ» ҳамчун аломати хоси ВФ оварда, таҳлил карда шудаанд.

Яктарафагӣ ё номукаммалии меъёрҳои муайянкунандаи «устуворӣ» боис мегардад, ки он на танҳо дар аниқ кардани ҳудуди ВФ мусоидат намекунад, балки сабаби ба доираи фразеологизмҳо ворид гаштани воҳидҳои тағйирёбандаи забон мешавад. Чунончи, мутобиқи меъёри нишондодаи В.Л. Архангелский, *ташкilotи комсомолӣ, флоти ҳавоӣ, қувваи атом, муассисаи олиии таълимӣ, кумитаи иттифоқи касаба, стансияи мошинӣ-тракторӣ, стансияи таъмирӣ-тракторӣ* ва м. инҳо низ ба ВФ мансубанд.

Ҳамин тариқ, А.В. Кунин мафҳуми мукаммали «устуворӣ»-и ВФ-ро дар сатҳҳои гуногуни забонӣ: истеъмол, сохтор, категорияҳои луғавӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ мебинад ва аз ҳамин нуқтаи назар чунин қоидаи мухтасар, вале фарогир пешниҳод менамояд: **«Устуворӣи воҳиди фразеологӣ – ин тағйирнопазирии («инвариантност») он ё маҷмӯи константии ҷузъҳои он дар сатҳи сохтори забонӣ мебошад»** [125, с.1247].

Сатҳҳои сохтори забон аз инҳо иборатанд:

Устуворӣ дар истеъмол чунин маъно дорад, ки фразеологизм воҳиди забон аст, на созмони инфиродӣ дар ҳангоми нутқ. Ифодаҳои муаллифони асарҳо низ ба системаи воҳидҳои устувор дохил намешаванд, зеро онҳо дар асоси меъёрҳои маъмули лексикӣ грамматикӣ дар раванди баён созмон меёбанд. Истеъмоли калимаву ибораҳои сохта дар заминаи қоидаҳои грамматикӣ ва тахайюли муаллифон ташаккул дода мешавад. Аз ин бармеояд, ки истеъмоли ВФ хосияти устуворӣ надорад. Мавҷуд набудани меъёр дар истеъмоли муаллиф ва далели воҳиди забон (на нутқ!) будан устувориро аз байн мебарад. Вақте ифодаҳои муаллифӣ ба таркиби фразеологӣ ворид мегардад, дар ин сурат истеъмоли он дар сатҳҳои забонии

зикршуда хосияти хатмии тағйирнопазирӣ («инвариантнокӣ») пайдо мекунад.

Устуворӣ дар сатҳи сохторӣ-маъноӣ. ВФ дорои мазмуни доимии хос мебошад, яъне он аз рӯйи тамсилаи сохторӣ-маъноӣ сохта намешавад. Ғайритамсилии сохторӣ-маъноӣ дар қиёс бо тамсиланокии сохторӣ-маъноӣ гуногунрангиро дар баён маҳдуд месозад. Чунин маҳдудияти баён дар доираи тағйирнопазирӣ (инвариантнокӣ) воқеъ мегардад, зеро дар ҳама гуна тағйироти ВФ асолати он дар ягона будан, яъне ғайритамсилии сохторӣ-маъноӣ боқӣ мемонад.

Устуворӣ дар сатҳи маъно, яъне тағйирнопазирии мазмун. Устувории мазмуни чузъҳо ба инҳо така дорад: а) доимӣ будани таркиби луғавии фразеологизм; б) тағйирнопазирии мазмуни умумии фразеологизм.

Устуворӣ дар сатҳи лексика маъноӣ имконияти иваз шудани чузъҳо дар чорчӯбаи устувории фразеологӣ ё синонимҳои сохторӣ дар вазъи устувории маъноӣ дар назар аст.

Устуворӣ дар сатҳи морфология – дар ин сатҳ дар бисёр ВФ чузъ (ё чузъҳо) дорои парадигмаи⁶ нулӣ аст. Парадигмаи нулӣ яке аз нишондиҳандаҳои устуворӣ маҳсуб меёбад. Дар ВФ-и забони англисӣ мавридҳои кам нестанд, ки устуворӣ дар шакли шумораи танҳо ё чамъ дучор меояд, дар ҳоле ки дар таркибҳои тағйирёбанда он ҳам дар шакли танҳо ва ҳам дар шакли чамъ ба қор меравад.

Дар бисёр ВФ, аз ҷумла, дар мисолҳои зерин, ки шаклҳои калима ба курсив ҷудо карда шудаанд, дараҷаҳои муқоисавӣ ба қайд гирифта шудаанд: cook one`s own **goose** *таҳт*. – ғози худро пухтан (бар зиёни худ қор қардан; like a **shot**, my **aunt!** *таҳт*. – чун тирхолӣ, хола (хеле зуд); sit on the **fence** *таҳт*. – бетараф мондан, дудила шудан; be on **nins** and **needles**, my **stars!** *таҳт*. – ҷойи холӣ (одами бетамиз, нобакор); put up the **shutters**, one`s *таҳт*.- дарпарда гузошта (чизеро (сирреро) пинҳон доштан); **better half** *таҳт*.- нимаи беҳтарин, (чизи (қаси) хуб); the **last** chance *таҳт*.- имкони охири,

⁶ Парадигма – маҷмӯи тағйирёбии шаклҳои калима

(охирин имконияти истифода нашуда); put one's **best foot** forward *таҳт.* – чидду чаҳд кардан, (хамаи имконотро ба кор бурдан) ва м. инҳо. Тағйири шакли калима боиси дигар шудани маънои ифода мегардад, амсоли my aunt! – ҳамин тавр!; my aunts – холаҳои ман - ибори тағйирёбанда (озод).

Устуворӣ дар сатҳи наҳв, яъне тағйирнопазирии тартиби калимаҳои ВФ-е, ки ивази чузъҳо танҳо дар чорчӯбаи гунаҳо, синонимҳои сохторӣ ва дигаргунии чузъии шаклӣ мумкин аст. Нишондиҳандаҳои устувории ВФ ё чузъҳои константӣ (хатмӣ) ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: нишондиҳандаҳои хатмии универсиалӣ бо устувории ақаллӣ ва куллӣ (минималӣ ва максималӣ).

5. Гуна (вариант)-и фразеологӣ ва синонимияи сохторӣ. Инкишофи гунаҳои ВФ ва синонимияи сохторӣ яке аз хусусиятҳои муҳими фразеологияи муосири забони англисӣ маҳсуб меёбад. Гунаҳои фразеологӣ гуногунии ВФ аст, ки бо ҳам аз ҷиҳати маъно, вазифаҳои услубӣ ва синтаксисӣ, инчунин таносуб бо калимаҳо, шаклҳои грамматикӣ ва тартиби калимаҳо умумият доранд.

Дар ҳолати қисман мувофиқат кардани таркиби калимаҳо, аммо аз ҳам фарқ намудани тобишҳои маъноӣ хосиятҳои услубӣ ва образнокии синонимҳои сохторӣ ба амал меоянд, ки теъдодашон метавонад аз ҳисоби гунаҳои вусъатёбандаи фразеологӣ зиёд гардад. Гунаҳои фразеологӣ ҳамсохт ва гуногунсохт мешаванд. Навъҳои гунаҳои фразеологӣ аз ҳам фарқ доранд:

1) гунаҳои луғавӣ, масалан, bear (give ё lend) a hand *таҳт.* – қарз додан; not to lift (raise, stir ё turn) a finger *таҳт.* – ангушт наҷунбондан; fall on one's feet (ё legs) *таҳт.* – пеши пойи касе афтодан; close (ё near) at hand *таҳт.* - зери даст; give a (ё the) green light *таҳт.* чароғи сабз додан – (роҳ кушодан); a friend at (ё in) court *таҳт.* дӯст дар ҳукм (дӯст дар сари ҳукми касе будан); bear (ё lead) a charmed life (ё existence) *таҳт.* – ҳаёти дилпазир ба сар бурдан;

2) гунаҳои грамматикӣ, ки ба **морфологӣ** in deep water = in deep waters *таҳт.* дар қабри об (обҳо, мусибат) будан; the Procrustes' bed = the Procrustean bed *таҳт.* кати (бистари) Прокруст; **синтаксисӣ** take away somebody's breath = take somebody's breath away *таҳт.* нафаси касеро (касе)

гирифтанд; **морфологӣ-синтаксисӣ** pay nature's debt = pay the debt of nature *тахт.* карзи табиатро додан; Damocles' sword = the sword of Damocles *тахт.* шамшери Демокл; a Herculean labour = Herculean labours = a labour of Hercules *тахт.* меҳнати (меҳнатҳои) азим (Геркулес), the promised land = the land of promise *тахт.* замини орзу қисмат мешаванд;

3) гунаҳои луғавӣ-грамматикӣ, ки ба **лексикӣ-морфологӣ**, масалан, keep one's eye (ë eyes) peeled (ë skinned) = keep an eye peeled *тахт.* бодикқат нигаристан = чашм нақандан; close (ë shut) a (ë the) door (ë doors) upon (ë to) something *тахт.* дарро ба рӯйи касе пӯшидан; a lot of (ë much) water has flowed (ë flown) under the bridge (ë bridges) since... *тахт.* оби бисёр аз он ҳангом аз зери пул (пулҳо) гузашт ва **лексикӣ-синтаксисӣ** (bad news has wings = ill news flies fast *тахт.* хабари нохуш қанот дорад = хабарҳои нохуш тезпарвозанд; every tub must (ë should) stand on its own bottom = let every tub stand on its own bottom *тахт.* ҳар як ванна қари худро дорад = бигзор ҳар як ванна дар қари худ қой бигирад қисмат мешаванд.

Аз рӯйи чандомад гунаҳои фразеологӣ ба баробартеъдод ва гуногунтеъдод ҷудо мешаванд. Гунаҳои фразеологии гуногунтеъдод метавонанд то ба синонимҳои фразеологии сохторӣ ё ба воҳидҳои фразеологии бегуна сабзида расанд. Одатан синонимҳои сохторӣ аз ҳамдигар бо ин ё он аломат фарқ мекунанд, аммо ҳолатҳои тафовутҳои мураккаб низ мавҷуданд. Чунин навъҳои синонимҳои сохторӣ аз ҳам фарқ карда мешаванд:

а) Синонимҳои сохтории идеографӣ, ки аз рӯйи ин ё он тобишҳои маъноӣ фарқ мекунанд, чунончи, set one's heart on ва set one's mind on. Ҳар ду ифода маъноӣ «ба қорре, чизе кӯшиш кардан»-ро дорад. Аммо to set one's heart on – сидқан хостани чизе, бо қамоли майл хостани чизест. Set one's mind on дорои маъноӣ чизеро аз рӯйи ақл хостан мебошад.

б) Синонимҳои сохтории услубӣ аз рӯйи омилҳои услубӣ фарқ карда мешаванд. Масалан, not to care two straws – ифодаи гуфтугӯи густохона, дар ҳоле ки not to care a damn ифодаи дағалона мебошад. Дар мисоли мазкур синоним ифодаи густохона (аз рӯйи тобишҳои маъноӣ – услубӣ) махсуб

меёбад. Хосияти дурушти синоними not to care a damn- ро дар мисоли зер нишон додан мумкин аст: But I *don't care a damn* – pardon me, I mean, well, that's what I really mean (Аммо туф кардам, - бубахшед, ман дар назар дорам, ха, он чизест, ки ман дар амал дар назар дорам). I *don't care a damn* about tiled baths and gas garbage incinerators (туф кардам, ба ваннаҳои кафелӣ ва оташдонҳои партовсӯз) (S. Lewis, "Ann Vickers", ch. XIV).

в) Синонимҳои сохторӣ, ки аз рӯйи мавқеи истеъмол фарқ мекунанд, чунончи, *анг.* on the cards? *амер.* in the cards, be the worse for drink (for liquor) – гунаҳои умумиадабӣ; be the worse of drink (liquor) – *диалектизмҳои шотландӣ*. Як чуфти гуна бо чуфти дигар ба сифати синонимҳои сохторӣ пазируфта мешавад.

г) Синонимҳои сохторӣ, ки аз рӯйи таносуб бо калимаҳои дигар фарқ карда мешаванд. Дар қатори ифодаҳои навъи put back the clock ва put the clock back инчунин ба синонимҳои ин навъ ифодаҳои хели as (ё like) anything мансуб аст. As anything қувватдиҳандаи аломатҳо (сифат), like anything қувватдиҳандаи амалҳо (феъл) маҳсуб меёбад. Чунин тафовути таносуби чузъҳо новобаста ба навъи матн, ки дар он воҳиди фразеологӣ мазкур ба кор меравад, мутобиқ ба меъёри забон аст.

6. Мунфасилшаклии ВФ. Мунфасилшаклӣ муҳимтарин аломати ВФ мебошад. Се дараҷаи мунфасилшаклӣ муайян карда шудааст.

Мунфасилшаклии таркиби тағйирёбандаи калимаҳо дараҷаи аввал ба шумор рафта, он «мунфасилшаклии ҳадди меҳин (максималӣ)» номида шудааст. Калимаҳои мустақилмаъно дар чунин ифодаҳо метавонанд бо дигар калимаҳо мустақилона дар муносибатҳои синтаксисӣ қарор дошта бошанд. Тағйироти морфологӣ нишони тағйирпазирии калимаҳои мазкур маҳсуб меёбад, вале на ҳамаи калимаҳои таркиби ҷумла. Ҳамаи тағйирот дар доираи тамсилаи сохторӣ – семантикӣ воқеъ мегардад.

Мунфасилшаклии ВФ дар дараҷаи дуюм низ воқеъ мешавад. Он нисбат ба дараҷаи аввал маҳдудтар буда, ба он монетаҳои муайян хос аст.

Мунфасилшаклии дараҷаи сеюмро навъи маҳдудтарин ташкил менамояд.

Тағйирёбии шакли ҷузъи аввали калимаи мураккаб танҳо тағйирёбии ин ҷузъ нест, балки ба тамоми калимаи мураккаб мансуб аст, зеро қисмҳои алоҳидаи калимаи мураккаб наметавонад мустақилона бо дигар калимаҳо дар муносибатҳои синтаксисӣ қарор дошта бошад. Барои калимаи мураккаб яклухтии ҷузъҳо (муттасилшаклӣ) хос аст, ки он бо ҳамин хосият фарқ мекунад. Аз ин нуқтаи назар, мунфасилшаклии берунаи калимаи мураккаб, ки имкони тағйирёбии асоси аввалро дорад, яке аз нишондиҳандаҳои мунфасилшаклии созмонёбии он мебошад. Масалан, higher – paid, sons – in – law ва м. инҳо.

7. Таърифи ВФ ва ҳаҷми фразеология. Махсусияти ВФ бар мунфасилшаклӣ ва устуворӣ аст. Дар ҳамин замина чунин таърифи ВФ пешниҳод мегардад: **«Воҳиди фразеологӣ – ин таркиби устувори калимаҳо бо тағйирёбии пурра ё нопурраи маъно мебошад»** [125, с.1259].

Ифодаҳое, ки аз рӯйи аз ин ҳудуд берунанд, фразеологизм шуморида намешаванд. Чунин фаҳмиши ВФ имкон медиҳад, ки дар асоси меъёрҳои объективӣ ҳудуди вазифаҳои фразеологӣ аз таркибҳои ивазшавандаи калимаҳо, сохторҳои гуногун, инчунин калимаҳои мураккаб, жанрҳои хурди фолклор, масалан, чистонҳо чудо карда шавад.

Дар мақола як гунаи таърифи мухтасари фразеология ҳамчун фан дода шудааст: **«Фразеология – фанни забоншиносӣ, ки ВФ ва таркиби фразеологии забонро меомӯзад»** [125, с.1259].

Ба ВФ ибораҳо, ҷумлаҳо, дар он қатор, зарбулмасалҳо шомиланд. Ин ҳулоса бо он асоснок карда мешавад, ки объекти фразеологияро омӯзиши гурӯҳҳои луғавии мунфасилшакл бо маъноӣ ғайриаслӣ ва устуворӣ дар сатҳи фразеологӣ новобаста ба он, ки онҳо воҳиди номинативӣ ё коммуникативӣанд, яъне ибора ё ҷумлаанд, ташкил менамоянд. Номинатсия ва коммуникатсия ба дараҷае бо ҳам марбутанд, ки аз фразеология воҳидҳои коммуникативиро чудо кардан асос надорад, ки он аз назарияи камарзиши

муодил шуморидани воҳидҳои фразеологӣ бо калима бармеояд. Ҳаҷми фразеология бояд дар ҳудуди муайян аз рӯйи меъёрҳои дақиқ арзёбӣ гардад.

Ҳамин тариқ, маълумоти боби дуюм имкон медиҳад, ки ба нақши фразеографияи забонҳои гуногунсохт (тоҷикӣ, русӣ, англисӣ), ки ба таҳқиқи масъалаҳои назариявии фразеология нигаронида шудааст.

ХУЛОСАИ БОБИ 2

Натиҷагирӣ аз боби 2 оид ба нақши фарҳангҳои фразеографияи забонҳои муқоисашаванда дар таҳқиқи масъалаҳои фразеология дар қиёс ба таври зайл аст:

Дар фразеографияи тоҷик дар қисмати муқаддимаи муфассали ФИРЗҲТ ва ФЗМАТФ дар бораи масъалаҳои муҳими фразеологияи тоҷик маълумот дода шудааст. Аз ин нуқтаи назар бандҳои муқаддимаи ФИРЗҲТ бо номи «Хусусиятҳои фразеологияи забони тоҷикӣ» ва «Хелҳои ибораҳои фразеологӣ аз рӯйи сохт ва таркиб» бештар аҳамият дошта, дар онҳо ба сифати «хусусиятҳои барҷастаи фразеология» вижагиҳои фразеологияи тоҷик дар ҳафт банд – мавқеи ВФ дар забони миллий ва адабиёти бадеӣ, робитаи ВФ бо ҳаёту ғаъолияти одамон, таносуби хелҳои ВФ дар забони тоҷикӣ, воситаю тарзҳои ифодаи ВФ нишон дода шудаанд. Бино ба маълумоти ФИРЗҲТ, ВФ-и тоҷикӣ ба навъҳои ибораҳои фразеологии феълӣ, сифати феълӣ, номӣ, изофӣ, такрор, чуфт, зарбулмасалу мақол, панду ҳикмат, «ҳар гуна формулаҳои хоҳиш»-и забони шифоҳӣ ва зербандҳои онҳо тасниф мешаванд. Чунонки мебинем, фразеологияи тоҷик ба фаҳмиши васеи доираи ВФ таҳассус дорад. Аҳамияти фарҳанги ФЗМАТФ ҳамчун манбаи илми фразеология дар таҳлили интиқодии манбаҳои фразеографӣ (дар мисоли асари чорчилдаи Алиакбари Деххудо «Амсолу ҳикам»), ҳамчунин таҳлили вазъи фразеологияи тоҷик, вазифаҳо ва роҳу равиши вусъати минбаъдаи илми фразеология ва фразеографияи тоҷик маънидод мегардад. Дар муқаддимаи фарҳангҳои фразеологии осори адибон ва луғатҳои лаҳҷаи забони тоҷикӣ низ сухан аз хусусиятҳои илми фразеология рафтааст.

Нақши **фарҳангҳои фразеологии русӣ** дар қиёс бо фразеографияи тоҷикӣ дигар аст. Мураттибони луғатномаҳои калони русӣ ба имкониятҳои муқаддима маҳдуд нашуда, ба сохтори луғатномаҳо мақолаҳои муфассали илмӣ ворид кардаанд. Мазмуни боби дуёми диссертатсия (дар банди русӣ – 1.2.) зикри андешаҳои муҳаррир ва яке аз мураттибони «Фразеологический словарь русского языка» А.И. Молотков [161]-ро дар бар мегирад, ки аз он дар мақолаи «Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания» баён гаштааст ва хонанда имкон пайдо мекунад, ки аз он оид ба нуқтаи назари ҳам муаллифи мақола ва ҳам як қатор олимони фразеологияшинос маълумоти комил пайдо кунад. Чунончи, дар манбаи мазкур асоси таҳқиқ дар аломатҳои категориалии фразеологизмҳо баён ёфтааст, ки он аз се унсур: 1) маъноӣ луғавӣ; 2) таркиби чузъҳо; 3) категорияҳои грамматикӣ иборат мебошад. Аломатҳои категориалӣ дар 6 банд – «Аломатҳои категориалии фразеологизм», «Фразеологизм ва калима», «Фразеологизм ва ибора», «Шакли фразеологизм», «Фразеологизм ва ғайрифразеологизм», «Хосияти таърихӣ-замонӣ ва услубии фразеологизмҳо» ва зербандҳо маънидод гардидаанд. Зимни ҳар яки ин қисматҳо ҳамчун зербанд бисёр масъалаҳои фразеология мушаххастар эзоҳ ёфтаанд. Чунончи, дар банди 5 «Фразеологизм ва ғайрифразеологизм» моҳияти масъала дар ҳафт банд эзоҳ дода шудааст, аз ҷумла, марбут ба мавзӯи муҳокима ба масъалаҳои зарбулмасалу мақол ва тафовутҳои онҳо, фразеологизм-синонимҳо, фразеологизм-антонимҳо, фразеологизм-омонимҳо бо зикри паҳлуҳои нави илмӣ равшанӣ андохта шудааст.

Далели арзиши баланди луғатномаи мазкур, аз ҷумла, дар он аст, ки китоб аз ҷониби мутахассисон чун асари мукамал ва муътамад пазируфта шудааст.

Принсипҳои омӯзиши муқоисавии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дар боби дуём аз лиҳози ҷалби манбаи таҳқиқ умумият дорад. Дар ҳар се забон фарҳангҳои маъруф ва муътамад манбаи таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Қисмати англисии таҳқиқот ба мисли забони тоҷикӣ дар заминаи ду асари бунёдии як муаллиф (дар тоҷикӣ М. Фозилов, дар англисӣ А.В. Кунин) таълиф ёфт. Дар навбати худ умумияти бахшҳои англисӣ ва русӣ дар он аст, ки таҳқиқ дар ҳарду забон дар асоси мақолаҳои илмӣ фарҳангҳои фразеологӣ сурат гирифт: дар қисмати фразеографияи англисӣ сухан дар бораи нашрҳои 3-юм ва 4-уми «Англо-русский фразеологический словарь»-и А.В. Кунин меравад, ки маводи муқаммали илмиро оид ба масоили мубрами фразеология мақолаи алоҳидаи илмӣ бо номи «Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины» дар нашри 3-юм [125] ва дар нашри 4-ум [126] бошад, муқаддимаи муфассалро тибқи масоили алоҳидаи фразеология дар робита бо принципҳои тадвини луғатнома дар бар мегирад.

Заминаи методологии муқоисаи типологӣ дар бахшҳои забонҳои русӣ ва англисӣ як аст: проблемаҳои фразеологияи англисӣ дар доираи фаслҳои «Фразеология ҳамчун фанни забоншиносӣ», «Масъалаҳои сохторӣ-маъноии тамсиланокӣ ё бетамсилии ВФ», «Устувории ВФ», «Гунанокии ВФ ва синонимикаи сохторӣ ва мунфасилшаклии ВФ» роҷеъ ба масъалаҳои калидии фразеологияи забони англисӣ умумияту вижагиҳои шохаҳои лексикологияву фразеологияи забоншиносӣ, таносуби фразеологизмҳо бо калимаю ибора, муаммоҳои тамсиланокӣ, гунанокӣ (вариантнокӣ), устуворият ва мунфасилшаклӣ ҳамчун аломатҳои ВФ бо ҷалби андешаҳои олимони маъруф Е.Д. Поливанов, А.И. Смирницкий, И.В. Арнолд, С.И. Ожегов, Н.Н. Амосова, А.И. Ройзензон, С.С. Горелик, А.И. Малчук мавриди муҳокима қарор дорад.

БОБИ 3. УСУЛҲОИ ШАРҲИ ВФ ДАР ФАРҲАНГҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНҲОИ ГУНОГУНСОХТ

3.1. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои луғавӣ дар

фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ

Дар аксари фарҳангҳои фразеологӣ қисмати даромади китоб («сарсухан») бо банди «сохти фарҳанг» анҷом меёбад, ки асосан аз масъалаҳои зерин иборатанд: а) усули интиҳоб ва ҷойгузинии моддаҳои фразеологӣ; б) тарзҳои шарҳи моддаҳои фразеологӣ; в) тавзеҳот роҷеъ ба истифодаи фарҳанг.

Нахустин фарҳанги фразеологии қадимаи тоҷикӣ «Чароғи ҳидоят»- и Сирочиддин Алихони Орзу (1734) мебошад, ки дар боби аввал дар бораи мазмун ва баъзе хусусиятҳои он дар қиёс бо фарҳангҳои фразеологии дигар, аз ҷумла, «Баҳори Аҷам»-и Рой Тик Чанд Баҳор (1739) маълумот дода шуд. Одатан ба фарҳангҳои асримиёнагӣ сарсухани муфассал хос нест, дар онҳо хеле мухтасар дар бораи сабаб ва матлаби таълифи китоб суҳан меравад. Чунончи, сарсухани «Чароғи ҳидоят» камтар аз як саҳифа иборат аст. Бо вучуди ин, аз он роҷеъ ба принципҳои тадвини луғатнома чанд маъно баровардан мумкин аст. Азбаски мазмун аз ҳуди муаллиф бармеояд, он ба аҳамияти хоса молик аст, ки онҳоро ба бандҳо ҷудо карда, мухтасар ва баъзан мазмунан (бандҳои 2, 3) баён мекунем.

1. Муаллиф ба фарҳангномаҳои пешин, ба мисли «Сироч-ул-луғот», «Сурурӣ» ва «Бурҳони қотеъ» баҳои баланд дода, дар айни замон қайд мекунад, ки «чун аксари ҳимама масруфи мутолаа ва хондани кутуби чадида ва қадимаи форсӣ дидам ва маънои баъзе ва аксари истилоҳ дар кутуби мазкура наёфтам» ва сабаби таълиф ин аст.

2. Бояд муҳоварадонон ба хурда нагиранд, зеро ҳар чӣ дар китоб омада аз асноди аввал ва дастрас аст.

3. Чун шарҳи маънӣ аз манбаъҳои хаттӣ барнаёмад, маънии аксар луғат ва мусталаҳот ба андешаҳои ашхоси суҳандон асос ёфт.

4. Фарҳанг аз ду қисм иборат аст: дар қисми аввал алфозест, ки маънии он бар аҳли Ҳинд мушкил бувад; ба қисми дувум луғатҳое шомиланд, ки бо вучуди маъруфият дар шарҳи маънӣ ихтилофот мавҷуданд.

5. Ин нусха (яъне «Чароғи ҳидоят»- В.Н) муфид аст мар форсигӯёни Ҳиндро, на забондони Эрон ва Тӯронро.

6. Бар хилофи луғоти қадима, ки аксари он забондон ва ғайри забондон мусовист, балки дар ин нусха баъзе аз алфоз аст, ки аз чанд кас забондон таҳқиқ карда шуд ва онҳо дар ҷавоб очиз шуданд, охири қор аз ҷои дигар ба таҳқиқ пайваст [140, с.9]. Ҳамчунин тадвини «Сохти фарҳанг» ва низоми он дар нусхаи кириллӣ зикр ёфтааст, ки мухтасаран чунин аст:

1. Матни пурраи «Чароғи ҳидоят» бе тағйири услуб, тартиб ва тарзи ифодаи муаллиф бо айнан нигоҳ доштани сохтори лексикографӣ ба ҷоп ҳозир шудааст.

2. Калимаву ибора ва истилоҳоти тафсиршаванда фақат ба алифбои ҳозира дода шуда, шакли навишти арабиашон дар охири китоб (дар луғатнома) зикр ёфтааст.

3. Пас аз навишти калима ва ибораҳои эзоҳшаванда ба алифбои ҳозира эъробгузорӣ сарфи назар шудааст.

4. Дар вақти тавзеҳи калимаҳои омографӣ (калимаҳои ҳамшакл дар алифбои арабӣ) шарҳи сохти фонетикии калимаҳои дохили мақолаи луғавӣ (яъне эъробгузорӣ) нигоҳ дошта шудааст, амсоли:

Баҳорӣ – мансуб ба баҳор; ва дар ҳиндӣ ба касри аввал (яъне Биҳор)* ду маънӣ дорад ... Ва аҳли Эрон дар ин лафз ғалат карда ба фатҳи аввал (яъне баҳорӣ)* хонанд ва дар ашъор оранд. **Бам** – муқобили зер (ба касри зои тозӣ); ва зарби дасте, ки бар сари касе зананд ва сарчанг ҳамин аст [140, с.46, 44].

5. Калимаҳои омографӣ пас аз эъробгузорӣ дар қавсайн оварда шуда, бо ҳарфи сиёҳ ҷоп мешаванд. Агар пас аз қавс ситорача гузошта шуда бошад, иловаи ба ҷоп ҳозиркунандаи матн аст.

6. Калимаҳои омографӣ, ки дар алифбои ҳозира имлояшон гуногун аст, дар луғатномаи фарҳанг ба тартиби алифбои имрӯза бо ишораи саҳифаи сабташ оварда мешаванд.

7. Ҳангоми кӯчонидани матн бо хуруфи имрӯза тарзи талаффузи нишондодаи муаллиф риоя шудааст.

8. Баъзе калимаву ибораҳо, ки муаллиф онҳоро дар фарҳанг шарҳ надода, бо ишораи «маъруф аст» кифоят кардааст, дар тавзеҳот шарҳу эзоҳ ёфтаанд.

9. Калимаҳои аз қабилҳои **мӯҳр**, **мӯътамад**, **мӯхташам** (дар навишти арабиашон *ū* надоранд) ба тарзи **муҳр**, **муътамад**, **мухташам** навишта шудаанд.

10. Баъзе саҳву хатоҳое, ки дар мақолаҳои луғавӣ ҷой доштанд, дар қисми тавзеҳот тасҳеҳ шудаанд. Дар ин маврид болои ғалатнома рақам гузошта шудааст.

11. Барои осон шудани истифодаи фарҳанг дар охири китоб луғатномаи тамоми калимаву ибора ва истилоҳоти «Чароғи ҳидоят» ба тартиби алифбои ҳозира (бо навишти арабиашон ва ишораи саҳифаи китоб) оварда шудааст.

12. Ҳамзаи калимаҳо дар алифбои имрӯза бо аломати сакта ифода карда шудааст.

13. Дар алифбои арабиасоси тоҷикӣ аломатҳои китобатӣ, сархат, қавсҳо ва ғайра, ки дар истифода набуд, барои саҳеҳтар гардидани матни фарҳанг мутобиқ ба имлои ҳозира истифода бурда шудаанд [140, с.5-6].

Дар асари таҳқиқии Дарвеш Баҳриддин «Чароғи ҳидоят»- и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ» [17] низ дар раванди таҳлил ҷо-ҷо сухан аз шарҳи моддаҳои луғавию фразеологӣ меравад, ки аз рӯйи онҳо як қатор масъалаҳои принципҳои фарҳанг равшан мегардад, чунончи:

- Муаллиф баъзан калимаву ибораҳоеро тафсир мекунад, ки мустаъмали аҳолии Хуросон, Тӯрон ё Эронанд. Масалан, *ҳаёт сунурдан* ба маънии «ҷон додан», «аз олам ҷон сунурдан» ва зоҳиран мустаъмали Хуросон аст. Нозими Ҷиротӣ гӯяд – байт:

«Чу шамъ агар шом гирифтем *ҳаёте*,

Нозим, ба сад афсӯс саҳаргоҳ *сунурдем*» [17, с.18].

- Дар фарҳанг муодили моддаҳои луғавиро аз забони дигар меорад ва бо ин роҳ хонандаро бо қарина аз забонҳои дигар ошно менамояд: **Фусуни ҷудой.** Фусуне, ки барои ҷудоии ду кас хонанд ва ба арабӣ *д у о у л б у ғ з* хонанд [17, с.20].

- Мазмуни таъбирҳоро тавассути воҳидҳои ҳиндӣ мекушояд, амсоли: **муҳраи сафир.** Сафедхармуҳра, ки ноқуси ҳиндуён аст ва дар ҳиндӣ сангҳа *гӯянд*, махлутутгалаффуз [17, с.24].

- Дар фарҳанг баъзан манбаъ аниқ зикр нагардида, бо ишораи умумии «.... дар каломи кудамо ...», «дар каломи асотиза воқеъ аст», «ва аз баъзе кутуб ба маънии ...», «чунончи дар луғоти қадима навишта шуда» ва ғайра қонеъ мешавад [17, с.26].

- Барои эътимоди фикр баъди маънидоди моддаи фарҳангӣ аз адибони гузаштаву муосир силсиламисол меорад.

- Дар фарҳанг зери моддаҳои лексикиву фразеологӣ дар 60 маврид муаллифи пораҳои шеърӣ зикр нашудаанд.

- Дар луғат бархе аз матнҳои шеърӣ дар вақти овардани моддаҳои дигари луғавию фразеологӣ такроран ба кор бурда шудаанд.

Хусусиятҳои усули шарҳ дар фарҳангномаҳои фразеологӣ аз муқоисаи текстологӣ онҳо низ муайян мегардад. Бо ин мақсад ба тариқи мухтасар бошад ҳам, дар рисолаи мазкур банде бахшида шудааст. Дар заминаи қиёс бо фарҳанги «Баҳори аҷам»- и Рой Тик Чанд Баҳор ба як қатор масъалаҳои матнӣ ташреҳии «Чароғи ҳидоят» равшанӣ андохта мешавад. Аз он ҷумла, муқоисаи текстологӣ аз номувофиқати матни шоҳиди ин ду фарҳанг – ҷойивазкунии мисраъҳо, хатоҳои матн, риоя нашудани таносуб ва мантиқи суҳан, вазни ашъор ва м. инҳо дарак медиҳад, ки огоҳ будан аз онҳо барои хонандагон, баҳусус муҳаққиқон зарур аст [17, с.30-32].

Дар матни кириллии «Чароғи ҳидоят» қисмати хеле муҳимро дар 68 банд «Тавзеҳот» ташкил менамояд, ки дар он ба тафовути моддаҳо дар нусхаҳои гуногуни китоб қаринаҳои абёт ё порчаҳои шоҳид, афтодани ҷузъи

ифода, ивази вожа, нуқсон дар вазни шеър, вайронии қолаби ибораҳои рехта ва м. инҳо равшанӣ андохта шудааст, ки ҳамаи инҳо дар саҳеҳҳои ва шарҳи дурусти маънӣ аҳамияти хоса доранд.

Ҳамин тариқ, «Чароғи ҳидоят» қадимтарин фарҳангномаи фразеологии форсӣ-тоҷикӣ аст, ки барои рушди минбаъдаи фразеографияи тоҷик ҳамчун сарчашмаи муътамад хидмат карда меояд.

Фарҳанги фразеологии муосири тоҷикӣ аз нуқтаи назари сохтор ва моддаҳо нисбат ба луғатҳои пешин хеле мукамал аст. Пеш аз ҳама, ФИРЗҲТ-и М. Фозилов дар назар аст, ки он зери фасли алоҳида (V. Соҳти «Фарҳанг») маънидод гаштааст. Андешаҳои дар луғатнома зикршуда ва мушоҳидаҳои худро аз мутолиаи китоби мазкур ба таври зер шарҳ медиҳем.

1. Моддаҳои луғавӣ аз қисматҳои калима – меҳвар, рақам ва моддаи луғавӣ, шарҳи мазмун (мазмунҳо)-и воҳиди луғавӣ, зикри мисол (мисолҳо) ва сарчашмаи он иборат аст.

2. Моддаҳои луғавӣ дар зери калима – меҳвари ВФ оварда шудаанд, ки ба ин вазифа калимаҳои аввали мустақилмаъноӣ моддаи луғавӣ хидмат кардаанд. Теъдоди воҳидҳои луғавӣ, ки зери калима – меҳвар оварда шудааст, аз як ё якчанд воҳиди луғавӣ иборат аст.

3. Калима – меҳварҳо аз рӯйи тартиби алифбои тоҷикӣ ҷойгир шудаанд.

4. Дар ҷойгузинии калима – меҳвар ва моддаҳои луғавӣ калимаҳои якум, дуум ва сеюми воҳидҳои шарҳёбанда ба назар гирифта шудаанд.

5. Барои равшании мазмуни моддаи луғавӣ ба он калимаву таркибҳои *касе ба касе, касеро, чизе, чизеро ба, чизе*, ва м. инҳо ҳамроҳ карда шудааст, амсоли **ақли касеро рабудан, дарег доштан чизеро**.

6. Агар моддаи луғавӣ дорои ду ё зиёда маъноӣ мустақил (омоним) бошад, ҳар яки он маъно таҳти рақами алоҳида шарҳ дода шудааст; агар маъноҳо бо ҳам робита (полисемия) дошта бошанд, тавассути нуқтавергул, агар танҳо бо тобишҳои маъноӣ фарқ кунанд, бо вергул ҷудо карда шудаанд.

7. Дар шарҳи маъно қолаби моддаҳои луғавӣ асосан нигоҳ дошта шудаанд: моддаҳои луғавии сохтори ибораҳои номӣ – бо ибораҳои номӣ, ибораҳои феълӣ – бо феълӣ шарҳ ёфтаанд.

8. Моддаҳои луғавӣ, ки дар қолаби ҷумла баён гаштанд, тавассути ҷумлаҳои содаи чида, тафсилӣ, мураккаб, сертаркиба шарҳ дода шудаанд.

9. Баъзан қолаби синтаксисии моддаҳои луғавӣ нигоҳ дошта шудааст, амсоли: **Агар тарсӣ аз хатар, нақун орзуи сафар** – агар дар орзуи иҷрои мақсаде бошӣ, набояд аз мушкилиҳои он битарсӣ [157:1, с.7].

10. Баъзан ба тақвияти шоҳид ду мисол оварда шудааст.

11. Дар ҳолати муродиф ё қарина доштани моддаи луғавӣ, ба шарҳи маънои он ҳавола карда мешавад: **На ба он ёру на ба ин ғамхор**. *Ниг.* На оташи сӯзон, на оби сард; **Заҳр чошидан**. *Ниг.* Заҳр рехтан; **Абраю астари касеро чаппа шудан**. *Ниг.* Абраю астари касеро чаппа кардан (намудан) [157:1, с.1].

12. Дар ҷойгиркунии моддаҳои луғавӣ инҳо ба эътибор гирифта нашудаанд:

- пешояндҳои аслӣ (*аз, ба, дар, барои* ва ғ.);
- пасояндҳо (*- ро, барин, катӣ* ва ғ.), вале пешояндҳои номӣ (*болои, пушти, таҳти, паҳлуи* ва ғ.) дар қатори ҷузъҳои комилҳуқуқи моддаҳои луғавӣ қарор доранд;
- калимаву таркибҳои тавзеҳии ВФ (*касе, касеро, аз касе, чизе, чизеро* ва ғ.).

13. Агар сарчашмаи маъҳаз зикр наёфта бошад, он ба қалами муаллиф мансуб аст.

Шарҳи моддаҳо дар «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» дар банди «Таркиб ва сохти фарҳанг»-и муқаддимаи китоб ҷой дода шудааст, ки моҳияти онро мухтасар ба таври зер баён менамоем:

1. Муаллиф ба мафҳуми моддаҳои луғавии фарҳанг воҳиди фразеологӣ (зарбулмасал, мақол, афоризмҳо), шарҳи маъно, ишора, назир ва аломатҳои ёридиҳандаро мансуб медонад.

2. Фарҳанг дар асоси маводи адабиёти бадеии зиёда аз ҳазорсолаи форсу тоҷик, ҳамчунин «маҷмӯаҳо, тазкираҳо, асарҳои драматургӣ, фолклор, маҷалла, рӯзнома, як миқдор китобҳои илмие, ки дар онҳо зарбулмасал ва мақолҳо» оварда шудаанд [158, с.17], мураббаъ гардидааст.

3. Қисме аз мисолҳои форсӣ хоси эронӣ буда, аз ҷиҳати сохт, талаффуз ва маъно аз забони тоҷикии муосир тафовутҳо доранд, ки мувофиқи имлои тоҷикӣ навишта шудааст.

4. Матнҳо бар шарҳи моддаи луғавӣ аз рӯи хронология бо зикри номи муаллифон оварда шудаанд.

5. Дар қисме аз моддаҳои луғавӣ бо сабаби аниқ набудани муаллифи манбаъ ба сифати зикри манбаъ на муаллиф, балки номи китоб амсоли «Калила ва Димна», «Қобуснома» ва ғайра тазаккур ёфтааст.

6. Дар як миқдор моддаҳои луғавӣ, ки матн доранд, шарҳи мазмун таҳти ишораи «*Низ.*» ба воҳидҳои ҳаммаъно ҳавола карда шудаанд.

7. Дар мавридҳои дигар бар шарҳи воҳидҳои луғавӣ матнҳои иловагӣ ворид карда шудаанд.

8. Дар фарҳангнома бо номи ишорати «назир» ба кор рафтааст, ки он мавҷудият ё маъмул будани чунин воҳиди луғавиро дар шаклҳои дигар дар эҷодиёти адибон нишон медиҳад.

9. Чун далели паҳншавӣ ва маъмул будани воҳиди луғавии зикршуда дар ин ё он кишвар номи муаллифони асарҳо пурра (бо зикри зодгоҳ), амсоли Ансории Хиравӣ, Анвари Абевардӣ, Ҳилолии Чигатой, Ҳамидии Кашмирӣ, Алимӯҳаммади Афғонӣ ва ғайра оварда шудааст.

10. Агар воҳидҳои луғавӣ аз манбаъҳои тайёр гирифта шуда бошанд, ба он манбаъ ишорат рафтааст, амсоли «Амсолу ҳикам», «аз «Баҳори Аҷам», «аз «Анварӣ Суҳайлӣ» ва ғ.

11. Гунаҳо (вариантҳо) агар аз рӯи маъноҳо фарқ дошта бошанд, аз рӯи алифбо гузошта, бо ададҳо ҷудо карда шудаанд.

12. Гунаҳои луғавӣ (сохторӣ) дар қавсайн дода шудаанд, агар онҳо аз ҷиҳати маъно тафовут дошта бошанд, алоҳида оварда шудаанд, амсоли **Аввал андеша в-он гаҳе (баъд) гуфтор** [158:1, с.25].

13. Агар гуна аз рӯйи тартиби алифбо бо моддаи асосӣ рост наояд, дар он сурат он дар ҷойи мувофиқ зикр гардида, бо ҳам ишора кунонида мешавад, амсоли **Агар асб тозист, як тозиёна бас аст. Ниг. ба Асби начибро як тозиёна бас аст.**

Ишора:

Намонад хавф агар гардӣ равона,

Нахоҳад асби тозӣ тозиёна.

Маҳмуди Шабистарӣ [158:1, с.34].

14. Моддаҳои луғавӣ дар миёни сатр бо ҳарфи калон зикр шудаанд.

15. Агар манбаъҳо номи якхела дошта бошанд, асарҳои аз лиҳози таълиф қуҳантар бо рақамҳои римӣ ҷудо карда шудаанд, амсоли «Доробнома» I (яъне «Доробнома»-и Тартусӣ), «Доробнома»-и II (яъне «Доробнома»-и Ҳочимуроиди Тоҳирӣ).

16. Дар матнҳо ҳамаи воҳидҳои луғавӣ дар ноҳунак ва курсиви сиёҳ оварда шудаанд.

17. Агар воҳидҳои луғавӣ аз ҷиҳати маъно бо ҳам як ё наздик бошанд, дар ин сурат яке аз қадимтарин ё маъруфтарин шарҳ дода шуда, дигарҳо бо он ишора мешаванд ё муқоисаи онҳо тавсия мегардад.

18. Ишорати *муқ.* дар сурате гузошта шудааст, ки дар байни моддаҳои луғавӣ тафовути шакливу маъноӣ мушоҳида мегардад.

19. Ишорати *ниг.* дар мавриди айнияти маъно гузошта мешавад.

20. Ишорати *акси маънояш* аз зидмаъноии воҳидҳои луғавӣ далолат мекунад.

21. Агар пас аз шарҳи моддаҳои луғавӣ ишоратҳои *ниг.* ва *муқ.* омада, мисоли дигар зикр ёбад, ин кор бо мақсади ошноии хонанда бо намунаи нави мисол карда мешавад.

22. Дар шарҳи баъзе моддаҳои луғавӣ ишорати *Низ. ба ҳикояи ин зарбулмасал ва мақол* гуфта шудааст, ки дар ин маврид китоби «Зарбулмасалу мақолҳо ва тамсилу ҳикояҳо»⁷ дар назар аст.

23. Рӯйхати ҳамаи маъхазҳои фарҳанг бо маълумоти мухтасар дар бораи нависанда ва асари ӯ дар охири китоб дода шудааст.

Чунонки дар боби аввал қайд гардид, дар такомули шарҳи моддаҳои луғавӣ тавассути ВФ нақши «Луғати нимтафсилии забони тоҷикӣ барои забони адабӣ»-и устод Айнӣ [101] назаррас аст. Ин иддао аз рӯйи бисёр мисолҳо собит мешаванд. Масалан, вожаи **дам** дар се маврид ҳамчун калима (**нафас**: *ҳамдам – ҳамнафас*; **канори тези чизҳои буранда**: *дами корд, дами каланд, дами табар ...*; **хавар** (*ба ин маънӣ арабист*), боқӣ дар 12 маврид калима бо ёрии таркибу ибораҳои фразеологӣ (**дам нишастан, дами вопасин, дами сард, дам гирифтани, дам додан, дам задан, дам истодан, дам кардан, дам фурӯ бастан, дам овардан, дам андохтан**) маънидод шудааст [101, с.88].

Воситаҳои шарҳи моддаи луғавӣ чиз хеле гуногун аст. Аз ҷумла вожаи **дам** тавассути воҳидҳои зерин шарҳ ёфтаанд: ба воситаи калима, таркиб, ибораи содаи номӣ, ибораи мураккаби номӣ, ибораи тафсилӣ, ибораи масдарӣ, ҷумлаи сода, шарҳи сермаъноӣ тавассути тартиби ҳарфҳо (а, б, в ...), синоними моддаи луғавӣ, мансубияти маънӣ ба дигар забон, манбаи пайдоиши воҳиди фразеологӣ (*хурофот, оҳангарӣ ...*) мансубияти услубӣ (*умумистеъмол, адабии китобӣ, халқии гуфтугӯӣ*) ва ғайра. Ҳар як маънӣ бо мисоли шоҳид асоснок карда шудааст.

Дар шарҳи моддаҳои луғавӣ, ки бо ёрии ВФ маънидод шудааст, ишораҳои хос низ ба кор рафтаанд. Чунончи, дар шарҳи ибораҳои фразеологӣ бо ҷузъи **даст** ишораи *маҷоз* гузошта шудааст: **даст болои даст** кардани як кас ё чанд кас кореро бо зудӣ ё шитоб (*маҷоз*); **даст ба доман (и касе) задан** а) ба касе илтиҷо бурдан; б) аз касе додхоҳӣ кардан (*ба ҳар ду маънӣ ҳам маҷоз аст*).

⁷ Дар маҷмӯаи мазкур (Душанбе: Дониш, 1973) 108 ҳикоя ва тамсил ҳамчун оварда, мазмун ва пайдоиши қисме аз онҳо дар заминаи зарбулмасал ва мақолҳо маънидод гаштаанд.

Дар шарҳи ҳамин модда: **дасти хуш** ҳаволаи *нигар ба дастхуш* [101, с.94]. Ишора ба соҳаи илм: *термин: аъзои раиса* дил ва димоғ, шуш ва монанди инҳо, ки дар идораи бадани инсон раёсат мекунад (*термини илми тиб*); **аъҷуба** 1. *нигар ба аҷиб*. 2. чизе ё касест, ки оммаро дар тааҷҷуб андозад (иншонависони кухна касеро бо муболиға мадҳ кардан хоҳанд **аъҷубаи рӯзгор** мегуфтанд [101, с.38].

Ба туфайли шарҳи луғавӣ бисёр маъноҳои ВФ равшан мегарданд, ки инро дар мисоли таркиб ва ибораҳои фразеологии **атола кардан, гич кардан, гӯй буридан, ба сар бурдан, банд кардан, бод ба даст будан** ва м. инҳо дидан мумкин аст, ки аз ду то бист тобиши маъноияшон шарҳ дода шудаанд.

Дар луғатномаи устод Айнӣ хеле ибораву ифодаҳо зикр ва маънидод гаштаанд, ки дар манбаъҳои дигар ҷой надоранд ва маҳсули заковати ин устоди сухан ҳастанд, амсоли **шохи ҳаҷомад**, шохи аз бадан хункашӣ, **шоҳ ба шоҳ** баробарии ду низ ё ду кас дар сифат, дар мубориза ё мунозира (маҷоз), **шоҳ ба шоҳ ниҳодан (мондан)** дар мунозираи саҳт афтодан (-и ду кас бо ҳам (маҷоз), **шоҳ додан** шоҳҳои тоза ба тоза баровардани дарахт, **шоҳ мондан** бо шохи гов ё бо шишае, ки ба вай монандӣ дорад, аз бадани одам хун гирифтанд, **шоҳ партофтан** ҳаракатест дар вақти рақс, ки раққос аз миён болои бадани худро ба ҳар тараф ҳам мекунад, **шоҳ шудан** дар вақти ба як ҷо рафта истодан нафаҳмонда аз ҳамроҳи худ чудо шуда, ба тарафи дигар рафтанд (маҷоз) [101, с.481- 482].

Дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» моҳият ва меъёрҳои шарҳ дар бандҳои «Фразеология» ва «Ҳавола ва қайду ишораҳо»-и муқаддима зикр ёфтаанд. Аз ҷумла, моҳияти истилоҳи фарҳангии *назир* шарҳ дода шудааст: Муқоисаи зарбулмасалу мақол бо вариантҳои халқию маъмули он бо вожаи *назири* ... ишора шудааст, масалан, **басо дере, ки бошад хуштар аз зуд назири зарб. дер ояд, дуруст ояд** [139, с.10].

Дар фарҳанг дар ҳамин бора омадааст: «Баъзеи ин гуна зарбулмасалҳо халқӣ буда, Ҷомӣ барои тақвият ё барҷастагии ифода бо каме тағйир ё такмил истифода бурдааст, масалан, **намак хӯрдӣ, намакдонро шикастӣ назири**

намак хӯрдӣ, туф макун дар намакдон, ё бале бошад шунидан тухми дидан назари шунидан кай бувад монанди дидан ва ғ.» [139, с.9].

Ҳамчунин дар қисмати шарҳи фарҳанг ба маънои истилоҳӣ калимаю таркибҳои *мурод, мурод аз, ишора ба фаровон* ба кор рафтааст, амсоли **зан ишора ба** Момо Ҳаво; **Бемехрон мурод аз** бародарони Юсуф; зери **дастафшор ишора ба** зарест, ки дар хазинаи Хусрави Парвиз буд ва он монанди мум нарму мулоим будааст [139, с.254, 99, 202].

Воҳидҳои фразеологӣ, аз ҷумла зарбулмасалу мақолҳо дар фарҳанг таҳти вожаи аввали маънодор ҷой гирифтаанд.

Он чӣ дар бораи «Фарҳанги осори Ҷомӣ» гуфта шуд, ҳамин гуна низоми шарҳ ба «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» ва «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» низ тааллуқ дорад. Вале дар фарҳанги дуюм ба ҷойи истилоҳи «фразеологӣ» вожаи «собит» («ибораҳои собит») ба кор бурда шудааст [166, с.11], ки он, аз назари мо, бори аввал корбаст мешавад.⁸

Дар луғатномаҳои дигари фразеологӣ (фарҳанги осори адибон, луғати лаҳҷавӣ) дар бораи принципҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ кам маълумот дода шудааст. Дар сарсухани хеле умумии «Фарҳанги воҳидҳои фразеологии лаҳҷаи Хучанд»-и мураттибон А. Зоҳидов, Б. Осимова танҳо чунин қайд ҷой дорад: «Дар таҷрибаи фарҳангшиносӣ ба назар мерасад, ки одатан воҳидҳои тавзеҳбанд аз рӯйи ҷузъи ҳокими ибора, ҷумлаҳои фразеологӣ ҷойгир карда мешаванд. Аммо мо ба меъёри аслии фарҳангнависӣ – ба тартиби алифбои таркиби калимаҳои ҷойгирифтаи ибораю ҷумла такя кардем, зеро чунин усули кор дарёфти воҳиди лозимаро дар фарҳанг осон мегардонад» [120, с.13].

Ҳамчунин дар китоби мазкур оид ба усули зикри моддаҳои луғавии лаҳҷавӣ ду масъала ба асос гирифта шудааст: 1) «бо мақсади маҳфуз доштани ҳудуди калима ва унсурҳои маънодор (морфема)-и таркиби он усули бо

⁸ Шояд муаллифи фарҳанг инро ба эътибор гирифта бошад, ки яке аз маъноҳои «собит» дар ФТЗТ «устувор» маънидод карда шудааст, ки он баъзан дар шакли «ибораҳои устувор», яъне аз лиҳози сохтор рехта, тағйирнопазир гуфта шудааст, ки хосияти ВФ-ро ифода менамояд. Вале, мафҳуми «собит» ба ҷойи «устувор» ё «рехта» аз асли матлаб дур аст.

дефис (-) чудо карда навиштан (масалан, **чон-аш тан-аш-ба на-ме-гунчат**); 2) ҳарфи овозҳои ноаён талаффузшаванда (масалан, овози **х.р**), редуксияшуда (ба ҳолати нестӣ расида (масалан, а, и) ё тағйирёфтаре дар кавсӣ зикр кардем. Масалан, **да (х) ам-ба ни-го када гав задан ...**» [120, с.14].

Хулосаи мухтасари фасли аввал ин аст, ки дар фарҳангҳои фразеологии тоинкилобӣ таълифи муқаддимаи муфассал бо шарҳи меъёрҳои луғатнигорӣ расм набуд, дар онҳо танҳо ишоратҳои алоҳида ба назар мерасанд. Вале дар ҳар ҳол аз таҳқиқи матни фарҳангҳо бармеояд, ки онҳо дорои махсусиятҳо ҳастанд.

Фразеографияи давраи нав, аз ҷумла, фарҳангҳои академӣ ФИРЗҲТ ва ФЗМАТФ аз рӯи риояи низоми шарҳ дар қатори фарҳангшиносии умумӣ (ҷаҳонӣ) қарор дорад. Дар сарсухани луғатномаҳо, ки дорои банди «Сохти фарҳанг» мебошад, принсипҳои ҷойгузинӣ ва шарҳи мазмуни воҳидҳои луғавӣ нишон дода шудаанд. Чунинчун, меъёрҳои шарҳ дар ФИРЗҲТ дар 14 банд ва дар ФЗМАТФ дар 21 банд яқоя бо қайдҳои мо тазаккур ёфт.

3.2. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологии русӣ

Дар манбаи асосии таҳқиқи қисмати русии диссертатсия «Фразеологический словарь русского языка» [161] фаҳмиши фразеологизм ҳамчун воҳиди мустақили забон бо назардошти хусусиятҳои сегона: шаклӣ, маъноӣ ва истеъмолии сохти фарҳанг, яъне низоми ҷойгиркунии фразеологизмҳоро муайян менамояд, ки дар он чунин андешаҳо талқин карда мешаванд:

- яқоя, дар заминаи принсипи интиҳоб бо номи «ҷузъи асосии семантикӣ» комил нест, зеро ба асоси гирифтани танҳо «ҷузъи асосии семантикӣ» ба таври сунъӣ яқлухтии луғавии фразеологизмро вайрон месозад;

- дуом, чобачокунии фразеологизмҳо дар заминаи хосияти грамматикӣ ва чузъи асосӣ танҳо дар мавриди мутобиқан ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои лексикӣ - грамматикӣ ва сохтори фразеологизм имконпазир мегардад. Вале чунин мутобиқат дар бисёр фразеологизмҳо вучуд надорад;

- сеюм, чобачокунии фразеологизмҳо аз рӯи чузъи аввал қобили қабул нест, зеро он: а) метавонад факултативӣ (ғайриасосӣ) ва ё б) дорои қаринаҳои лексикӣ бошад [161, с.21-22].

Чобачогузори фразеологизмҳо аз рӯи «ҳар як чузъи маънодор» ба он оварда мерасонад, ки як фразеологизм дар як вақт ба якчанд гурӯҳ меафтад. Масалан, **чесать язык** (забон хоридан) ба гурӯҳе бо чузъи умумии **чесать** ва ба гурӯҳи фразеологизмҳо бо чузъи **язык**, фразеологизми **пускать пыль в глаза** (ба чашм хок пошидан) бошад, ба се гурӯҳ бо чузъҳои умумии **пускать**, **пыль** ва **глаза** метавонад ҷой дошта бошад.

Дар «Фразеологический словарь русского языка» дар маъсалаи ҷойгузинии фразеологизмҳо усули созмонебӣ онҳо ҳамчун асос қабул карда мешавад:

1) Агар фразеологизм дар қолаби ибора созмон ёфта бошад, он аз рӯи чузъи ташкилкунанда (асосӣ) ҷойгир мегардад, амсоли: **авгиевы конюшни таҳт.** саисхонаҳои Авгий (ҷойи ифлостарин) – аз рӯи **конюшни, до мозга костей таҳт.** то мағзи устухонҳо (комилан, сартопо) – аз рӯи **мозг, сума перемотная таҳт.** халтаи хомдӯзӣ кардашуда (одами дар фикр, рафтор ноустувор) – аз рӯи **сума, мелко плавать таҳт.** майда шино кардан (қобилияти паст доштан) – аз рӯи **плавать** ва м. инҳо.

2) Агар фразеологизм ҳамчун ҷумла созмон ёфта бошад, он аз лиҳози сохтор ҷойгир мегардад:

а) дар ҷумлаҳои дутаркиба фразеологизм аз рӯи чузъе ҷойгир мешавад, ки ба вазифаи мубтадо омадааст: **мухи дохнут таҳт.** пашшаҳо мемиранд (ниҳоят дилгиркунанда) – аз рӯи **мухи, бабушка ворожит таҳт.** оча афсун мекунад (ба осонӣ муяссар мешавад) – аз рӯи **бабушка, кот заплакал таҳт.** гурба гирифт (ашки гурба – хеле кам, ночиз) – аз рӯи **кот, голова**

идёт кругом таҳт. сар чарх мезанад (қобилияти даркро гум кардан) – аз рӯйи **голова**;

б) фразеологизм дар қолаби чумлаи яктаркиба ифода ёфта бошад, он аз рӯйи чузъе ҷойгир мегардад, ки сараъзои чумла аст: **держи карман шире таҳт.** кисаро васеътар дор (умедвор нашав) – аз рӯйи **держи, мало каши ел таҳт.** шавларо кам хӯрдааст (бетачриба, ноогоҳ) – аз рӯйи **ел, сорок одно с кисточкой таҳт.** чилу як бо мӯкалам (салому алейки шӯхиомез кардан) – аз рӯйи **сорок.**

3) Агар фразеологизм аз рӯйи таркиби ду ё зиёда аъзои чидаи чумла созмон ёфта бошад, он аз рӯйи чузъи аввал ҷой дода мешавад: **и так и сяк таҳт.** ҳам ин тавр, ҳам он тавр (1. ба ҳар навъ; 2. мақбул) аз рӯйи **так, всех и каждого таҳт.** ҳамаро ва ҳар якеро (пурра ҳамаро) – аз рӯйи **всех, ни рыба ни мясо таҳт.** на моҳӣ, на гӯшт (одами ҳарина, бесубот, лоики тавачҷух набуда) – аз рӯйи **рыба.**

4) Агар фразеологизм ҳамчун ифодаҳои муқоисавӣ созмон ёфта бошад, он аз рӯйи чузъи созмондиҳанда ҷой дода мешавад: **как снег на голову таҳт.** ҳамчун барф ба сари касе (ногаҳон, якбора) – аз рӯйи **снег, как сельдей в бочке таҳт.** ҳамчун моҳичаҳо дар бочка (хеле бисёр, бешумор) – аз рӯйи **сельдей** [161, с.22].

Орфография ва пунктуатсия дар ҳудуди фразеологизм. Таҳти ин банд дар фарҳанги мазкур дар масъалаи навишти ВФ фикрҳои нав пешниҳод шудаанд. Аз назари муҳаррири луғат А.И. Молотков (кӯшиш кардем, ки андешаҳои ӯро айнан орем), хусусиятҳои истеъмолии фразеологизм дар нутқ аз табиати забонии махсуси он бармеояд, ки зарурати ба эътибор гирифтани он дар гузориш ва ҳалли масъалаҳои қайди баъзе фразеологизмҳо лозим аст. Сухан танҳо дар бораи қоидаҳои барои фразеологизмҳо хоси имло ва китобат меравад. Мусаллам аст, ки қоидаҳои амалкунандаи имло ва китобат усули навиштани калимаҳои алоҳидаро, ки аз таркиби ибораҳо ҷудо карда шудаанд ва мавқеи гузориши аломатҳои китобатро дар байни онҳо, инчунин ҷойи аломатҳои китобатро дар байни ибораҳои алоҳида ва чумлаҳо муайян

мекунад. «Қоидаҳои имло, - менависад А.И. Молотков, - ба таври механикӣ ба ҷузъҳои фразеологизм интиқол дода намешаванд, зеро ҷузъҳо аломатҳои калимагии худро аз даст додаанд, ба мисли ҳамин ба фразеологизмҳо низ бевосита дахл надоранд, чунки онҳо ба таркиби ҷумла ҳамчун воҳиди яклухти ҷудонопазир, новобаста ба ҷигунагии сохтори худ дохил мешаванд» [161, с.22].

Дар баробари ин, аз ҷониби А.И. Молотков пешниҳод мегардад, ки бояд баъзе масъалаҳо ба ҳисоб гирифта шаванд: якум, ҷузъи фразеологизм, ки исми хос аст, бо кадом ҳарф – калон ё хурд навишта шавад? Масалан, **петь Лазаря ё петь лазаря, валять Ваньку ё валять ваньку, показать Кузькину мать ё показать кузькину мать кому** ва монанди инҳо; дуюм, оё лозим аст, ки дар байни ҷузъҳои фразеологизми ҷунин сохтор дошта вергул ё аломатҳои дигар гузошта шавад: **не мытьем так катаньем** (тавре набошад, ба таври дигар), **тише воды ниже травы** (хоксор, одӣ), **без сучка без задоринки** (бидуни ягон нуқсон) ва ғ.

1) Ҷузъҳои фразеологизм, ки аз рӯйи пайдоиш ба исмҳои хос мансубанд, бо ҳарфи калон навишта мешуданд, вале ҷузъи фразеологизм ҳамчун исми хос ба назар гирифта намешавад. Воқеан, дар фразеологизми **валять ваньку** – беҳудагӯй кардан, суханҳои беасос гуфтан, бо суханҳои бемағз таскин додан – ҷузъи **ваньку**-ро чун исми хос (Ванька) фаҳмидан нодуруст мебуд, чунки он ҳамчун исми хос моҳияти худро гум кардааст.

Ҳамин тавр, агар ҷузъи ҳамаи фразеологизмҳоеро, ки таърихан аз исмҳои хос бармеоянд, бо ҳарфи хурд нависем, дуруст мебуд, – андеша дорад А.И. Молотков. Ҷунин фразеологизмҳо дар забони ҳозираи русӣ бисёранд, ба монанди: **андроны едут при царе горохе** – 1. беҳуда, бемаънӣ; 2. таваккал, ноаниқ, **петь лазаря** – худро бадбахт вонамуд карда аз тақдир шикоят кардан, **наобум лазаря** – амалеро носанҷида, таваккал иҷро кардан, **фома неверный** – одами нобовар, яқрав, **прокрустово ложе** – чизеро зӯран чун маҳаки санҷиш қабул кардан, **тришкин кафтан** – мавридест, ки бартараф кардани як нуқсон аз пайи худ нуқсони дигар меорад, **показать кузькину**

мать – адаби касеро додан \approx модари зори касеро нишон додан, **между сцилой и харибдой** – мавридест, ки хавф аз ду чониб таҳдид дорад ва ғ.

Албатта, пешниҳоди мазкур шоистаи таваҷҷуҳ аст. Аз чониби дигар, бояд дар назар дошт, ки бо ҳарфи хурд навиштани исмҳои хос бо дарки мазмуни ВФ ҳалал ворид месозад: аз матн маълум намешавад, ки *лазарь* (**петь Лазаря**), *тришкин* (**Тришкин кафтан**), *сцила*, *храбда* (**между Сцилой и Храбдой**) ва ғ. чӣ маъно доранд? Ин андешаро дар мисоли забони тоҷикӣ низ баён доштан мумкин аст. Масалан, агар мо исмҳои хосро бо ҳарфи хурд нависем, ВФ ҳам шаклан ва ҳам мазмунан ҳалалдор мегардад: ба ғӯри **Ҳотами Той** (як) лагад задан, **Алихӯчаю Хӯчаалӣ**, **Аҳмади порина**, **Ҳасан** задан, тухми касе (чизе) аз **Бағдод** омадан, танбали **Худоёрхон**, беи **Қатаған** ва ғ. Аз ҷумла, дар ФИРЗХТ се маъноии ибораи фразеологии «чойи Хӯчаалиро Алихӯча гирифта» маънидод гаштааст [157, с.648], ки ҳамаи онҳо тавассути исмҳои хос возеҳ мегарданд.

2) Фразеологизм ҳамчун воҳиди мустақили забон, қатъи назар аз сохтор, тақсимнашаванда аст. Масалан, ҷумлаи «**Он ни рыба ни мясо, ни то ни сё, ни богу свечка ни черту кочерга**» – одами ҳарина, бесубот, ноаён, лоиқи таваҷҷуҳ набуда дорои се аъзои чида аст (на шаш), ки бо се фразеологизм ифода ёфтаанд. Бинобар ҳамин ҳам ҳангоми таҳлили ҷумлае, ки дар он фразеологизм мавҷуд аст, бояд дар бораи вазифаи синтаксисии фразеологизм суҳан равад, на вазифаи синтаксисии ҳар як ҷузъи он ба назар гирифта шавад. Аломатҳои китобатӣ, ки дар хат муносибатҳои гуногуни маъноӣ, мантиқӣ, оҳангӣ ва м. инҳоро дар байни калимаҳои матни алоқаманд ифода менамоянд, набояд ба фразеологизм – муносибати байни ҷузъҳо нисбат дода шаванд.

Аломатҳои китобатро, – навиштааст А.И. Молотков, – ба фразеологизмҳо ворид намуда, дар байни ҷузъҳои он, ки аломатҳои калимагии худро гум кардаанд, вазъи сунъӣ ба вучуд меорем, ба таври сунъӣ фразеологизмро бо сарчашмаи этимологии он иваз намуда, дар натиҷа таҳлили ҷумларо мушкул месозем. Аз ин рӯ, аломатҳои китобатро аз ҳудуди

фразеологизмҳо, новобаста ба хусусиятҳои сохтори онҳо баровардан дуруст мебуд, дар ин сурат тавсия дода мешавад, ки **ни рыба ни мясо, ни жив ни мертв, ни кола ни двора** ва м. инҳо навишта шаванд (яъне бе аломати вергул – В.Н.), ё бо таъкид бояд дар ҳамин қатор мисолҳои **без сучка без задоринки, не мытьем так катаньем** -ро овард» [161, с.23].

Ин андеша аз ду аломати хоси воҳидҳои фразеологӣ ба миён омадааст: тағйирнопазирӣ ва яклухтии сохтори ВФ, ки аслан моҳиятан дуруст аст, вале, ба фикри мо, дар айни замон бояд дар назар дошт, ки фразеологизмҳо низ ҳамчун воҳиди забон дар асоси қоидаҳои грамматикӣ созмон ёфтаанд ва риояи меъёрҳои имлоиву аломатҳои китобат дар созмон, талаффуз ва маънофаҳмӣ нақши муҳим доранд.

Ҳамчунин дар бораи шарҳи маъноии моддаҳои фразеологӣ, ки аз матлабҳои асоситарини фарҳанг ба шумор меравад, чанд нукта баён ёфтааст.

1. Маъноии луғавии фразеологизмҳои номӣ бо ифодаҳои номӣ шарҳ дода мешавад:

гусь лапчатый – [одами] фиребгар, чакқон, дурӯя.

ахилесова пята – иззати нафси касе.

ни рыба ни мясо – [одами] ҳарина, бесубот, лоиқи таваччуҳ набуда.

карманная чахотка – бепулӣ, қашшоқӣ.

отставной козы барабанщик – инсони ношоиста, нодаркор, безътибор.

2. Маъноии луғавии фразеологизмҳои феълӣ бо ифодаҳои масдарӣ шарҳ дода мешавад:

ходить вокруг да около – норавшан гап задан, асли мақсадро баён накардан.

лодыря гонять – вақтро беҳуда гузаронидан, танбалӣ қардан.

давать волю языку – бе ибто гап задан.

прожужать <все> уши кому – бо майдагапӣ гӯши касеро ба дод овардан.

смотреть (глядеть) сквозь пальцы на что – ба касе, ё чизе безътиборона, нописандона муносибат қардан ≈ аз паси панча нигоҳ қардан.

Баъзан маъноии луғавии фразеологизми феълӣ тавассути як феъл шарҳ дода мешавад, дар ин сурат чихати маъноӣ – мантиқии фразеологизм бо калима тавъам аст:

сыграть в ящик – мурдан.

выводить (пускать, списывать) в расход кого; вывести (пустить, списать) в расход кого – парондан.

3. Маъноии луғавии фразеологизмҳои сифатӣ бо тарзҳои гуногун шарҳ дода мешаванд:

а) бо муайянкунандаҳои сифатӣ ё сифати феълӣ дар шакли пурра:

не ахти какой – на чандон хуб.

с головой – [одами] хеле доно, ботадбирона [амал кардан].

звезд с неба не хватает – [одами] номашхур, бо қобилияти миёна.

б) бо ифодаҳои муайянкунандаи сифатӣ ва сифати феълӣ шакли нопурра, ки ба хусусияти муқобиравӣ (ахборӣ)- и фразеологизм далолат мекунад:

без царя в голове – [одами] хеле нодон, кутоҳандеш.

боек на язык [на слова] – [одами] ҳозирчавоб, сухандон.

на ходу подметки рвет [режет] – [одами] ботадбир, часур, устокор.

Баъзан чунин усули шарҳи фразеологизмҳои зарфӣ бо ифодаи феълӣ ба шарҳ муродиф иваз карда мешавад:

гол как сокол – тамоман қашшоқ будан.

тяжел на подъём – танбали ночунбон, ҳавсалаи чунбидан надорад, касе, ки корро бо камҳавсалагӣ иҷро мекунад.

4. Маъноии луғавии фразеологизмҳои зарфӣ бо ифодаҳои зарфӣ шарҳ дода мешаванд:

во всю глотку – хеле баланд (дод задан).

положа руку на сердце – бо сидқ, самимона ошкоро (гап задан, чавоб додан ва м. инҳо).

черепашьим шагом – хеле суст, оҳиста.

как по маслу – ба осонӣ, бе заҳмат (дар бораи иҷрои амал).

5. Маъноии луғавии фразеологгии феълӣ бо феълҳои шарҳ дода мешаванд, ки бо ҷонишинҳои шахсии номуайян омадаанд:

язык заплетается *у кого* – забон печидан, возеҳ баён кардан.

карачун пришел *кому* – ногаҳон мурдан.

руки опускаются (отнимаются) *у кого* – дар иҷрои коре ҳафсалаи *касе* гирифт кардан.

конь не валялся *у кого*, где – ҳанӯз амале оғоз накардааст, коре иҷро нашудааст.

небо с [в] овчинку кажется *кому* – **небо с [в] овчинку показалось** *кому* – ба ҳоли вазнин афтодани *касе*, саҳт ҳаросидани *касе*.

6. Фразеологизмҳои нидоӣ гуногунанд, вале дар фарҳанг танҳо як навъи шарҳи умумии фразеологизмҳои нидоӣ ба назар гирифта шудаанд. Чунончи, бар шарҳи фразеологизмҳои **убей «меня» бог таҳт.** «маро» Худо занад ки, **разрази меня гром таҳт.** маро раъд пора кунад ки, **лопни «мои» глаза таҳт.** чашмонам кафад ки, **не сойти мне с этого места таҳт.** дар ҷоям монам (мурам) ки, **провалиться мне на этом месте таҳт.** зери замин шавам ки – чунин шарҳ дода шудааст: қасам хӯрдан дар ягон бобат.

Баъзан маъноии фразеологизми нидоӣ аниқтар шарҳ дода мешавад:

отсохни «у меня» язык таҳт. забонам хушк шавад ки – қасам хӯрдан бар тасдиқи ягон чиз, кор, воқеа.

отсохни «у меня» руки и ноги таҳт. дастону пойҳои хушк шаванд ки – қасам хӯрдан, ки гӯянда кореро ҳатман иҷро мекунад ва ё намекунад.

Фразеологизмҳои нидоии **хоть волком вой таҳт.** хоҳ гург барин уллос кашӣ, **хоть в гроб ложись таҳт.** хоҳ ба тобут дарой, **хоть в петлю лезь таҳт.** хоҳ ба ҳалқаи дор даровезӣ, **хоть караул кричи таҳт.** хоҳ фарёди посбон кунӣ, **хоть пулю в лоб таҳт.** хоҳ тир ба пешонӣ хӯрӣ – барои ифодаи ҳолатҳои гуногуни гӯянда: ноумедӣ, очизӣ, ғайриимкониӣ баромадан аз вазъи ногувор ба кор бурда мешавад.

Фразеологизмҳои нидоии **упаси бог** (дар маънои 1) **не приведи господи** (дар маънои 1), **избави бог** (дар маънои 1) – Худо нигоҳ дор чунин шарҳ дода шудаанд: ифодаи огаҳӣ, нохоҳамӣ, номатлуб будан дар амале ё воқеае.

Фразеологизмҳои **вот так фунт! вот так клюква! вот так шутка! вот те и на! вот те и раз!** – ана, халос: чун ҳайрат, норизоӣ маънидод карда мешаванд [161, с.26].

Усули ташреҳи моддаҳои фразеологӣ ба таври мушаххас дар қисмати «Аз фарҳанг чӣ навъ бояд истифода кард»-и «Фразеологический словарь русского языка» дар чор банд оварда шудааст.

1. Низоми қайди номгӯи моддаҳои луғавӣ

Дар моддаи луғавӣ фразеологизм ба чунин тарз дода мешавад: **оставной козы барабанщик** – одаме, ки ба таваччуҳ намеарзад, назарногир, **у черта на куличках** – чойҳои дуродур (рафтан), **к шапочному разбору** – аз хама охир ҳозир шудан, **с азов** – аз ибтидо, нахустин.

Дар қавсайни шикаста чузъҳои факултативии фразеологизм дода мешавад: **ни в зуб <ногой>** – тамоман (надонистан, нафаҳмидан), **от <всей> души** – аз сидқи дил, **до <последней> нитки** – тамоман (тар шудан, бой додан), **<хоть> топор вешай** – тамоман дам, нафастангкунанда, **<не> пришей кобыле хвост** – нодаркор, ночоя.

Дар қавсайни мураббаъ қаринаҳои луғавии чузъҳои фразеологизм дода мешаванд: **по гроб жизни [дней]** – то охири умр, **валить [сваливать] с больной головы на здоровую** – айбро аз гунаҳкор ба бегуноҳ бор кардан, **стреляный [старый] воробей** – одами тачрибанок, соҳибтадбир, **до глубины души [сердца]** – хеле сахт (изтироб доштан), **валять [ломать, корчить] дурака [ваньку]** – касеро бо суханҳои бофта аҳмақ кардан.

Дар қавсайни давра қаринаҳои шаклии чузъҳои фразеологизм дода мешаванд: **открывать америку (америку)** – чизҳои маълумро чун маълумоти нав пешкаш кардан, **под сурдинку (сурдинкой)** – 1. хомӯшона, ором. 2. ниҳонӣ, **ума (уму) помраченье** – ниҳоят мутаассир, ҳайрон шудан

положа (положив, положивши) руку на сердце сидқан, самимона (гуфтан чавоб додан).

Дар мавриди дар фразеологизм дар як вақт мавҷуд будани гунаҳои луғавӣ ва шаклӣ, ё ҷузъи факултативии дорои гунаҳои луғавӣ фразеологизм дар намуди зер дода мешавад: **трепать юбки [хвосты (хвост)]** – таҳт. [думҳо (дум)] ҷумбонидан – тамаллуқ қардан, **садиться в лужу [в калошу (галошу)]** таҳт. ба қўлмақ [қалўш (галош)] нишастан – худро ба ҳолати ногувор монандан, **ветер в голове «бродит [свистит, гуляет, ходит]» у кого** таҳт. шамол дар сари қасе сарсарӣ гаштан – одами сабуқфикр, нодон.

Муҳити луғавии фразеологизм дар унвони моддаи луғавӣ бо курсиви сиёҳтоб дода мешавад, ки он одатан дар ҳамин шакл дар нутқ қорбасти мегардад: **денег куры не клюют** таҳт. пулро муруғ нўл намезананд – киноя аз серпулӣ, **сидит как на корове седло** таҳт. чун зин дар болои модагов **нишастааст** – нозеб, ночаспон, ғайритабиӣ, **ни зги не видно** таҳт. ҳеч қиз **дида намешавад**, тип –торик.

Дар баъзе мавридҳо алоқаҳои синтаксисии умумии фразеологизмҳо бо қалимаҳои матн бо ёрии ишораҳои тавзеҳӣ воқеъ шуда, бо курсиви сафед зикр мегарданд: **гайка слаба у кого** таҳт. мурувватаки қасе халта будан – нотавон, беқувват, **плясать под дудку чью** таҳт. зери қарнайчаи қасе рақсидан – тобеи қасе будан, **набивать руку на чем** таҳт. дастро бо қизе пур қардан – ғанимат ба даст даровардан.

Фразеологизмҳои номӣ дар унвон дар шакли танҳо дода мешаванд: **абсолютный нуль** таҳт. сифри мутлақ – одами нобакор, тамоман ношоам, **соломенная вдова** таҳт. бевазани ҳасин – зани муваққатан бешавҳармонда.

Шакли ҷамъ дар унвонҳо дода намешавад, он метавонад дар иқтибосот ҷой дошта бошад.

Фразеологизмҳои номӣ дар шакли ҷамъ дар мавриде оварда мешаванд, ки онҳо шакли танҳо надоранд: **крокодиловы слезы** таҳт. ашқҳои тимсоҳ – ғамхори қалбақӣ, дурӯягӣ, **авгиевы конюшни** таҳт. саисхонаҳои Авгий – ҷойи аз ҳама ифлос.

Фразеологизмҳои феълӣ, агар онҳо дар ҳамин намуд истеъмол ёфта бошанд, дар унвонҳо дар намуди давомдор дода мешаванд. Пас аз зикри намуди давомдор бо хати хурд намуди мутлақ дода мешавад. Гунаҳои чузби феълӣ намуди мутлақ дар мавриди намуди давомдор дар қавсайни мураббаъ оварда мешавад: **братъ быка за рога, взять быка за рога таҳт.** аз шохи барзагов доштан – саривақт амал кардан, **закладывать [заливать] за галстук, заложить [залить] за галстук таҳт.** ба галстук рехтан – бадмаст шудан = масти мустаҳиқ шудан, **сходить с ума, сойти с ума таҳт.** аз ақл фаромадан, девона шудан.

Агар чузби феълӣ на дар шакли масдар, балки дар шаклҳои дигари тасрифӣ дода шуда бошад, ин чунин маъно дорад, ки фразеологизм танҳо ё бештар дар ҳамин шакл ба кор меравад: **заткни фонтан таҳт.** фаввораро бубанд – бас кун, хомӯш шав, **«и» след простыл таҳт.** «ва» нақш хунук шуд – гурехт, пинҳон шуд.

Фразеологизмҳои зарфӣ дар унвон дар ҳамон шакли танҳои истеъмолшавандааш дода мешавад: **во все лопатки таҳт.** бо ҳамаи шона – бо тамоми қувва, тез, **куда макар телят не гонял таҳт.** ҳар кучо Макаро гӯсолаҳоро давонад – хеле дур, дуродур.

Фразеологизмҳои зарфӣ ба тарзҳои гуногун дода мешаванд:

1) дар ҳамон шакли танҳо, ки истеъмол меёбанд: **на одно лицо** – ба як рӯ, **с иглолки** – сӯзанвор, **на взводе** – дар ҳолати масти.

2) дар мавриди категорияҳои чинсият ва шумора доштан ин тавр дода мешаванд:

а) дар шакли шумораи танҳои чинси мардона: **мало каши ел таҳт.** кам шавла хӯрд – бетачриба, ноогоҳ, **собаку съел на чем, в чем таҳт.** сагро хӯрд – хеле тачрибанок, пухтакор.

б) дар шакли кутӯҳи шумораи танҳои чинси мардона: **не чист на руку таҳт.** дасти нопок дорад, **легок на помине таҳт.** = номашро гиру гӯшашро каш – дар ҳаққи касе, ки номашро гиранд, пайдо мешудааст, **ни жив ни мертв таҳт.** на зинда на мурда – саҳт дар ҳарос шудан.

Имкони истеъмоли онҳо дар шакли пурра ё дар чинс ва шумора дар матни иқтибос нишон дода мешавад. Агар чунин фразеологизм дар унвон дар шакли пурра оварда шавад, чунин маъно дорад, ки он шакли мухтасар надорад. Масалан: **из ряда вон выходящий** – тамоман ноғуфтани, **богом обиженный** – Худозада, бадбахт.

Фразеологизмҳо бо чузъи феълии дар аввал дошта дар унвон дар намуди давомдор дода мешаванд. Пас аз намуди давомдор ҳамчун фразеологизмҳои феъли намуди мутлақ меояд: **волосы становятся дыбом у кого. таҳт.** мӯйсараш рост меҳезад, **волосы стали дыбом у кого таҳт.** мӯйсари касе рост хест, **душа уходит в пятки у кого таҳт.** чонаш ба пошна меравад, **душа ушла в пятки у кого** – чонаш ба пошна рафт – саҳт тарсидани касе.

Агар чунин фразеологизм танҳо дар яке аз намудҳо истеъмол гардад, дар ин сурат он дар унвон дар ҳамин намуд дода мешавад: **ноги не держат кого таҳт.** пойҳои касе бемадор шудан, **зуб на зуб не попадает у кого таҳт.** дандон ба дандон нарасидан – саҳт хунук хӯрдан, **вожжа под хвост попала кому** чилав ба зери дум афтодан – *гуфт.* кадом чин асар кардааст, **кондрашка хватил кого таҳт.** сакта зад (фавтид).

Фразеологизмҳои нидой ба мисли зарфӣ дар ҳамон шакли танҳои истеъмолшавандашон дода мешаванд: **вот так штука таҳт.** аҷоибу ғароиб!, **фу – ты <ну – ты> таҳт.** ин туро бин-а!, **чтоб пусто было кому таҳт.** Худо бигирад!, **мать честная таҳт.** вой модарчон! – нидои ҳайрат, тарс ва ғ. [161, с.25-26].

2. Коркарди мақолаи луғавӣ

Дар ин фасли «Луғати фразеологии забони русӣ» [161] пас аз унвони моддаи луғавӣ пеш аз шарҳи маъно (ё маъноҳо) ишорае гузашта мешавад, ки ба хусусиятҳои услубӣ, таърихӣ – замонӣ ё ҳиссӣ – экспрессивии фразеологизм ишора дорад⁹. Агар ишора ба як мазмуни фразеологизм тааллуқ дошта бошад, он пас аз адади мазмуни зикршуда гузошта мешавад.

⁹ Ниг.ба банди «Ташреҳи таърихӣ – замонии фразеологизмҳо» [161, с.19]

Набудани ишора чунин маъно дорад, ки фразеологизм умумистеъмом аст ва ё ба услуби гуфтугӯй мансуб мебошад.

Пас аз ишора шарҳи маъноӣ луғавии фразеологизм меояд. Шакли ташреҳ вобаста ба мансубияти фразеологизм ба ин ё он навъ аст¹⁰.

Пас аз шарҳи мазмун бо ёрии аломати «ср. (сравни)» - «муқ. намо» зикри шакл (ё шаклҳои) дигари истеъмолии фразеологизм меояд¹¹. Масалан: **бросать [кидать, швырять, пускать] камнем [грязью] в кого** – касеро маҳкум, сиёҳ, айбдор кардан. муқ. – ср. з а б р а с ы в а т ь к а м н я м и в к о г о; **выбрасывать [выкидывать, вышвыривать] на улицу кого ...** – 2. касеро аз қор сабуқдӯш кардан, аз қор пеш кардан; **на полслова** – барои ду даҳон гап, ахбор, суҳбати хеле қутоҳ. Муқ. – Ср. в ы б р а с ы в а т ь з а в о р о т а к о г о [161, с.26].

Сипас, аз рӯйи тартиби хронологӣ иқтибосоти тасдиқкунандаи мазмуни фразеологизм оварда мешаванд.

Баъди иқтибосот паси ишораи // метавонад тобиши маъноӣ (агар он вучуд дошта бошад) дода шавад, ки он низ тавассути иқтибос тасдиқ меёбад: **наострить лыжи** – гурехтан, ба ҷое қасди гурехтан кардан.

Агар бевосита пас аз адади яке аз мазмунҳо яке аз шаклҳои истеъмолий дода шуда бошад, чунин маъно дорад, ки фразеологизм бо маъноӣ мазкур танҳо дар ҳамин шакл, ё дар ҳамин таркиби ҷузъҳо, ё танҳо дар намуди нишон додашуда истифода мегардад. *Ниг.*, масалан, ба қорқарди фразеологизми **биться об заклад, брать себя в руки, валять дурака** [161, с.27].

3. Ҷойгиркунии фразеологизмҳо дар фарҳанг.

Дар «Фразеологический словарь русского языка» [161] бо мақсади осонтар кардани дарёфти фразеологизми дилхоҳ ҳар яки онҳо такроран аз рӯйи ҷузъи маънодор зикр ёфтаанд. Масалан, фразеологизми **спустя рукава** дар ду маврид омадааст: вобаста ба ҷузъи **спустя** дар ҳарфи **С** ва вобаста ба

¹⁰ Ниг. ба банди «Маъноӣ луғавии фразеологизм» [161, с.13 – 14]

¹¹ Ниг. ба банди «Фразеологизм ва шаклҳои истеъмолии фразеологизм» [161, с.17]

чүзьи **рукава** дар ҳарфи **Р**; фразеологизми **авгиевы конюшни** ҳам дар ду чой зикр гардидааст: бо чүзьи **авгиевы** дар ҳарфи **А** ва бо чүзьи **конюшни** дар ҳарфи **К**; фразеологизми **седьмая [десятая] вода на киселе** дар чор маврид омадааст: бо чүзьи **седьмая** дар ҳарфи **С**, бо чүзьи **десятая** дар ҳарфи **Д**, ба чүзьи **вода** дар ҳарфи **В** ва бо чүзьи **киселе** дар ҳарфи **К** ва ғ.

Ба ҳамин тариқ, аз луғатнома аз рӯйи ҳамаи чүзъҳо фразеологизмро бозёфтани мумкин аст. (*Низ.* дар поёнтар ба банди «Системаи ҳаволаҳо»). Вале чүзъҳои факултативӣ, гунаҳои шаклии чүзъҳо ва калимаҳои ёридиҳанда ба эътибор гирифта намешаванд.

Фразеологизмҳо новобаста ба он ки он чүзъ дар кучои фразеологизм чой дорад, аз рӯйи ҳарфи аввали ҳар як чүзъ ба тартиби алифбо чойгир мешаванд. Масалан, фразеологизм бо чүзьи **абордаж** дар ҳарфи **А** пеш аз фразеологизми бо чүзьи **абшуга**, аммо фразеологизм бо чүзьи **авансы** – пеш аз фразеологизм бо **авгиевы**. Бо назардошти ҳамин низом фразеологизмҳо бо чүзъҳои номбурда дар ҳарфи **А** ба таври зер чой дода шудаанд: **братъ на абордаж кого**, **что**, **абсолютный нуль**, **с первого абшуга**, **по первому абшугу**, **делать авансы кому**, **авгиевы конюшни** ва м. инҳо.

Дар мавриди чойгиркунии фразеологизмҳо, ки чүзъҳо аз нуқтаи назари шаклҳои грамматикӣ мухталиф ҳастанд, ҳамин қоида ба назар гирифта мешавад, яъне фразеологизмҳо бо чүзьи **глаз** пештар оварда мешаванд, аммо дорои чүзьи **глазами** пештар аз фразеологизмҳо бо чүзьи **глазах** ё **глазом** зикр мегардад. Масалан, ба ин тартиб: **для отвода глаз**, **мозолить глаза кому**, **не верить «своим» глазам**, **есть глазами кого**, **вырастать в глазах кого**, **чьих** ва ғ.

Агар бо чүзъҳои якхела якчанд фразеологизм вучуд дошта бошанд, онҳо дар доираи ҳамин гурӯҳ аз рӯйи тартиб бо назардошти ҳарфи аввали чүзъҳои фразеологизм аз худ иттиҳод сар карда, чойгир карда мешаванд. Масалан, дар ин тартиб: фразеологизм бо чүзьи **свет** дар ҳарфи **с** бо тартиби зер чой дода мешавад: **белый свет**, **выпускать в свет**, **на чем свет стоит**, **ни свет ни заря**, **отправлять на тот свет кого**, **проливать свет на что**, **свет не**

клином сошелся на ком, на чем, тот свет, увидеть свет, чуть свет, этот свет.

Дар чунин тартиби чойгиркунӣ чузъҳои факултативӣ ва чузъҳои мансуб ба калимаҳои ёридиҳанда низ ба эътибор гирифта мешаванд. Танҳо калимаҳои муҳити ҳатмии фразеологизм ба ҳисоб гирифта намешаванд, зеро онҳо берун аз ҳудуди фразеологизм қарор доранд.

Барои осон кардани дарёфти он, ки фразеологизмро аз рӯйи кадом чузъ бояд ҳуст, он чузъ бо курсиви ҳарфҳои рӯшан пеш аз гурӯҳи фразеологизмҳо, ки ба таркибаш дохил мегардад, бо ишораи (●) қайд карда мешавад. Масалан:

братъ ● **братъ быка за рога. взять быка за рога.** – фаъолона амал кардан, бо азм ба қор шурӯъ намудан.

братъ [забиратъ] **верх. взять** [забрать] **верх.** 1. *над кем.* – ташаббусро ба даст гирифтани, имтиёз пайдо кардан.

пальцев ● **до кончиков пальцев.** см. кончиков.

знать как свои пять пальцев. – хеле хуб доништан, комилан огоҳ будан.

комбинация из трех пальцев. см. комбинация [161, с.27].

4. Системаи ҳаволаҳо

Бо ин ном дар фасли «Как пользоваться словарем»-и «Фразеологический словарь русского языка» [161] ҳарчанд ки фразеологизм дар фарҳанг аз рӯйи теъдоди чузъҳо такроран оварда мешавад, қорбасти он як маротиба дар ҳо, ки созмони сохтори фразеологизм муайян карда мешавад, сурат мегирад. Дар мавридҳои дигар, ҳаволаи см. (*ниг.*) ба ҳоии қорбасти фразеологизм меояд. Масалан, дар ҳарфи **П** чунин ишорат оварда шудааст:

Панургово стадо. См. стадо. Ин чунин маъно дорад, ки қорбасти фразеологизмро дар ҳузи **стадо**, дар ҳарфи **С** бояд ҳуст.

Дар ҳарфи **Т** чунин ҳавола дода шудааст:

«**Хоть**» **топор вешай.** См. вешай. Яъне қорқарди фразеологизмро тавассути ҳузи **вешай** дар ҳарфи **В** бояд ҳуст.

Дар ҳарфи **В** чунин ҳавола дода шудааст:

Взять быка за рога. См. брать. Пас, корбасти фразеологизмро дар калимаи **взять** дар ҳарфи **В** бояд чувт.

Як андоза мушкилӣ дар дарёфти ҷойи фразеологизм дар мавриди дода шудани ҳавола тавассути қаринаи луғавии ҷузъи фразеологизм ба миён меояд. Чунончи, дар ҳарфи **П** чунин ҳавола дода шудааст:

Падать с ног. См. валиться. Пас корбастро дар ҳарфи **П** нисбати **валиться** бояд чувт, ки дар он ҷо мебинем: **валиться** [падать] **с ног**, яъне «падать» ҳамчун гунаи луғавии ҷузъи «валиться» ба назар гирифта мешавад.

Дар ҳарфи **Ж** чунин ҳавола омадааст:

Брать за жабры кого. См. брать. Пас, корбастро дар ҷузъи **брать** ҳарфи **Б** бояд чувт.

Ҳамин тариқ, усули шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фразеографияи рус ба туфайли таҷрибаи ғании фарҳангшиноси номӣ А.И. Молотков бо назардошти маводи сарчашмаҳои дигар як навъ ҷамъбаст гардидааст, ки худӣ ӯ муҳаррираш мебошад.

3.3. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологии англисӣ

Дар заминаи мавод ва принципҳои шарҳи нашри 4-уми «Фарҳанги фразеологии англисӣ-русӣ»-и А.В. Кунин [126] дахҳо луғатномаҳои хурду калон танзим шудаанд. Аз ин рӯ, он имкон медиҳад, ки хонанда дар бораи асосҳои илмию методии фарҳанги фразеологии англисӣ, аз ҷумла, принципҳои интихоби шарҳи моддаҳои луғавӣ тасаввуроти равшан пайдо намояд.

Муқаддимаи китоб аз 10 банд иборат буда, дар ҳар яки он як масъалаи муҳимми интихоб, зикр, аломатҳо, тарҷума, ташреҳ, ишора, усули шохидоварӣ ва баъзе маълумоти иловагӣ – эзоҳӣ маънидод карда шудаанд.

Ишораҳо. «Фразеологияи англисӣ, – менависад муаллифи луғати мазкур, – фарогири мураккабтарини таркибҳои устувор аст, ки ҳадди услубии он аз ифодаҳои умумиистеъмолии муътадилмаъно то жаргонҳои

дуруштмаъно қарор дорад. Нокифоягии таҳқиқи услубиёти фразеологӣ, ноустувории худуди навъҳои услубӣ, амсоли нейтралӣ, китобӣ, шифоҳӣ ва жаргонӣ, инчунин тағйирёбии меъёрҳои истеъмоли ба мансубияти воҳидҳои фразеологӣ ба ин ё он шоҳаи услуби функционалӣ мушкилӣ эҷод менамояд» [126, с.9]. Бино ба маводи луғат, ба адабиёти муосири англисӣ, амрикоӣ ва австралӣ хеле фразеологизмҳои жаргонӣ ворид гардидаанд, ки қайд тафсири онҳо аз вазифаҳои мушкили фразеограф маҳсуб меёбад.

Мавҷуд набудани ишора далели он аст, ки фразеологизм ба услуби функционалии нейтралӣ ё умумиадабӣ мансуб аст, масалан, pay attention to smb (ё smth.) – ба касе (ё чизе) диққат додан.

Дар аксар фарҳангҳои пешин яке аз ишораҳои серистеъмол **sl** (slang – сленг) буд, ки он маънои жаргон, хусусан жаргони дуздонро дошт, ҳоло ин ишорат ба услуби ғайриадабӣ (лаҳча), профессионализм, вулгаризм ва м. инҳо далолат мекунад, яъне он маҳфуми хеле умумӣ пайдо кардааст. Аз ин рӯ, дар луғати А.В. Кунин вобаста ба хелҳои услубӣ истилоҳи хос (масалан, на sl, балки жаргон (*жарг.*), диалектизм (*диал.*), «ифодаҳои дурушт» (*груб*), таркибҳои авомона (*прост.*) ва м. инҳо истифода гардидааст. Масалан, be all of a muck *груб. таҳт.* тамоман ноком будан, the kinchin lay *жарг. таҳт.* кинчин (кӯдак) хоб кардааст ва ғ.

Дар луғат навъҳои гуногуни ишораҳо ба кор рафтаанд:

1. Ишораҳои услубӣ, ки хосияти баҳодихӣ доранд abusive – *бран.:* бранные – таҳқирӣ, vulgar – *вульг.:* вулгарӣ – дурушт, coarse – *груб.:* грубые – дағалона, ironical – *ирон.:* иронические – истехзоомез, affectionate – *ласк.:* ласкательные – навозишӣ, disapproving – *неодобр.:* неодобрительные – номақбул, contemptuous – *през.:* презрительные – таҳқиромез, jocular – *шутл.:* шутливые – ҳазломез, euphemism – *эвф.:* – эвфемистические – эвфемистӣ – боадабона. Масалан, **God’s Acre** *эвф.* қабристон [*этим. нем. der Gottesacker*]. Eight little O’Caseys planted safe in God’s acre. (S.O’ Casey, ‘Sunset and Evening Star’, ‘Deep in Devon’). – Ҳашт О’Кейсҳои хурдак дар

кабристон дар хоби абадианд [126, с.29]; **One's outward Adam** амер. редк. (камистеъмол), ҳазл.– чисми фонӣ, бадан [126, с.31].

Баъзан ишораҳо дар силсила меоянд: **mend like sour ale in summer** гуфт. лаҳҷ. истеҳз. «ба мисли пивои турш тобистон беҳтар мешавад», яъне боз бадтар мешавад. '... he'll mend, he'll mend,' pronounced the Bailie. 'Like sour ale in summer,' added Davie Gellatley, who happened to be nearer the conclave than they were aware of. (W. Scott, 'Waverley, ch. XIV)

... лаэрди чавон аз коняк дилмонда мешавад, ҳатман дилмонда мешавад, - тасдиқ кард приказчӣ. – Ба мисли пиво, ки дар тобистон турш «намешавад», - илова кард Деви Геллатли, аён шуд, ки ӯ ба иштирокчиёни маҷлис наздиктар буд бар хилофи фикри онҳо [126, с.37].

Ишораҳои функционалӣ-услубӣ – ифодаҳое, ки ба ин ё он шохаи функционалии услубӣ мансубанд: *книжн.*: книжные – китобӣ, *разг.*: разговорные – шифоҳӣ, *диал.*: диалектные – лаҳҷавӣ, *истилоҳотӣ*, *воен.*: военные – ҳарбӣ, *ком.*: коммерческие – тичоратӣ, *мед.*: медицинские – тиббӣ, *мор.*: морские – баҳрӣ, *охот.*: охотничьи – шикорӣ, *парл.*: парламентские – парлумонӣ, *полит.*: политические – сиёсӣ, *спорт.*: спортивные – варзишӣ, *театр.*: театральные – театрӣ, *юр.*: юридические – ҳуқуқӣ. Масалан, **put out of action** – аз қатор баровардан [*таҳт. ҳарбӣ*. нобуд кардан]. 'Someone should have put him out of action long ago,' he said bitterly. (J. Airdridge, 'I Wish He Would Not Die', book II, ch.19). – Мебоист кайҳо боз ӯро нобуд кард, - гуфт ӯ бо ғамгинӣ [126, с.30].

2. Ишораҳои грамматикӣ бо мақсади муайян намудани муносибати маъноҳои гуногуни фразеологизмҳо бо ҳиссаҳои нутқ: *adj. phr, adv. phr, n. phr, v. phr* – мутаносибан ибораҳои сифатӣ, зарфӣ, исмӣ, феълӣ зикр мешавад.

3. Ишораҳои этимологӣ: a fly in the ointment [*этим. библи.*], **Pandora's box** [*этим. миф.*] **it is that goes (it went) without saying** [*этим. фр.*]. Чунончи, **the absent are always (in the) wrong** зарб. **Ғоибон ҳамеша айбдоранд** [*этим. фр. Les absents ont toujours tort*] [126, с.26].

4. Ишораҳои муайянкунандаи мансубияти худудии фразеологизмҳо: *австрал., амер., ирл., шотл.* Ин ишораҳо бештар дар таркиб ба кор мераванд: *австр. разг.* (гуфтугӯии австралӣ), *амер. жарг.* (жаргони амрикоӣ), *преим. амер. разг.* (бештар гуфтугӯии амрикоӣ) ва ғайра. Мисол, **have death adders** (death-adders) **in one's pocket** *австрал. жарг.* зихна, хасис будан. – Fuller was meaner than Dargan ... He had death adders in his pocket. (D. Stevens, 'Jimmy Brockett', 'January 1920'). – Фуллер ба Дарген дида хасистар буд ... Аз ӯ дар зимистон барф пурсида наметавонӣ [126, с.31].

Тарчума. Ҳамаи ВФ-и англисӣ ва мисолҳои мазмуни онҳоро ифодакунанда бо тарҷумаи русӣ оварда шудаанд. Бо мақсади мутобиқати комил навъҳои гуногуни тарчума ба кор рафтаанд:

1. Эквивалент ё муодил, ки фразеологизми англисӣ дар забони русӣ аз ҷиҳати ҳам мазмун ва ҳам образнокӣ мутобиқат дорад: **as cold as ice** = хунук чун ях; **the salt of the earth** = соль земли = намаки замин; **a drop in the bucket** = капля в море = қатра аз баҳр; **it is raining cats and dogs** = *разг.* льёт как из ведра = *гуфт.* чун аз сатил мерезад (дар бораи об, борон).

2. Аналог – фразеологизми англисии ҳаммаъно бо русӣ, вале аз рӯи образнокӣ пурра ё қисман тафовут дошта. Дар мавриди аввал пеш аз мисоли русӣ ишораи баробарии нисбӣ (\approx) гузошта мешавад, амсоли: **a fly in the ointment** \approx ложка дёгтя в бочке мёда \approx як каф намак дар хуми шароб \approx аз касофати як шум сӯзад шаҳри Рум.

3. Тарҷумаи озод – усули шарҳи мазмуни фразеологизми англисӣ бо ифодаҳои озод. Он дар мавриде ба кор бурда мешавад, ки усулҳои эквивалент (муодил) ва аналог вучуд надоранд, амсоли: **accept the Chiltern Hundreds** *парл.* слагать с себя полномочия члена парламента (ваколати узвияти парлумонро вогузоштан); **cross the floor of the house** *парл.* перейти из одной партии в другую (аз як ҳизб ба ҳизби дигар гузаштан).

4. Тарҷумаи антонимӣ – як усули мазмуни раддиеро дар шакли тасдиқӣ ва ё баръакс овардан, амсоли: **don't count your chickens before they are hatched** *посл.* \approx цыплят по осени считают (чӯчаро дар тирамоҳ мешуморанд),

hold cheap не дорожить (қадр накардан); **keep one's head** не терять головы (сари калоба гум накардан); **keep one's head above water** ≈ не влезать в долги (ба қарз нағӯтидан), **keep one's pecker up** ≈ не падать духом (рӯҳафтода нашудан).

5. Калка ё тарҷумаи таҳтуллафзӣ – ин усул дар мавриде ба қор бурда мешавад, ки муаллиф асли образнокиро нигоҳ доштан меҳаҳад ва ё ифодаи англисӣ бо усулҳои дигар айнаи муддао нест, чунончи: **promises are like piecrust, made to be broken** *посл.* ≈ обещания что корка от пирога: (нонро барои он мепазанд, ки баъд шикананд), **the moon is not seen when the sun shines** *посл.* ≈ когда светит солнце, луны не видно (вақте ки офтоб медурахшад, моҳ аён нест).

6. Тарҷумаи омехта – дар мавриде, ки муодили русӣ мазмуни фразеологизми англисиро дода наметавонад, ё тобиши дигари маҳаллӣ ё замони дорад, усули калка бо иловаи тавзеҳ барои қиёс оварда мешавад, амсоли: **carry coals to Newcastle** ≈ возить уголь в Ньюкасл, яъне чизеро ба маконе бурдан, ки он ҷо фаровон аст (муқ. ехать в Тулу со своим самоваром ≈ зира ба Кирмон бурдан).

Дар луғат ҳамчунин сухан дар бораи тарҷумаи тавзеҳӣ (уточняющий), яъне тарҷума бо иловаи калимаҳои тавзеҳдиҳанда меравад, ки мазмуни тарҷумаро аз ягон ҷиҳат мукамал мегардонад.

Шарҳҳо. Дар «Англо-русский фразеологический словарь»-и А.В. Кунин анвои мухталифи шарҳҳо зикр шудаанд, ки мухтасаран меорем:

1. Шарҳи хосияти сиёсӣ дошта барои қушодани моҳияти ҳодисот ва мафҳумоти ба воқеияти замони шӯравӣ бегона нигаронидашуда ба қор меравад (чунончи: **the black Code** *таҳт.* Кодекси сиёҳ, **the colour bar** *таҳт.* сатри ранг, **the hite man's burden** *таҳт.* бори марди сафедпӯст, **yellow dog contract** *таҳт.* шартномаи сағи зард ва ғ.) Дар мавридҳои алоҳида самти сиёсии ифодаҳоро иқтибосҳо аз матбуот ва асарҳои адибони пешқадам муайян менамояд.

2. Шарҳи этимологӣ ба шарҳи пайдоиши фразеологизмҳо нигаронида шудааст. Онҳо се навъҳо доранд: 1) шарҳи дорои маълумоти **экстралингвистӣ**; 2) шарҳи дорои маълумоти **лингвистӣ**; 3) шарҳи **омехта**, ки дорои мазмуни ҳам экстралингвистӣ ва ҳам забоншиносӣ мебошанд. Масалан, *этимологияи экстралингвистӣ*: **blow one's own trumpet** – дар асрҳои миёна одамони хос ва ритсарҳои дар сабақат иштироккунандаро бо садои карнай пешвоз мегирифтанд; *этимологияи лингвистӣ*: **like a Trojan** – «Илиада»-и Ҳомер ва «Энеида»-и Вергилия мардонагии Ҳимойтгарони Троя тараннум карда мешавад; *этимологияи лингвистӣ*: **long in the tooth** – дандонҳои дароз нишони пирии асп аст.

3. Шарҳи хосияти услубии ВФ тавассути аломатҳои гуногун равшан карда мешавад. Вале он бештар бо роҳи тавзеҳи тағйирёбии мазмун ва хосияти услубии вохидҳои фразеологӣ сурат мегирад. Масалан, таркиби фразеологӣ **make a dead set at smb.** чунин шарҳ дорад: *дар аввалҳо* дар жаргони полис дар асри XVIII вожаи «жаргон» маънои боздоштани ҷинояткорро дошт.

4. Шарҳи возеҳкунанда барои равшанӣ бахшидан ба тарҷумаи фразеологизм аз ҷиҳати хусусияти истеъмолий нигаронида шудааст, амсоли **I don't think** «я не думаю» (ман фикр намекунам), ки ба тасдиқи акси маънӣ илова карда мешавад.

5. Шарҳи огоҳкунанда, ки моҳияти онро огоҳ кардани истифодабарандагони фарҳанг аз хавфи омехта кардани фразеологизмҳои англисӣ бо русӣ бо образнокии умумӣ, вале мазмунҳои гуногун ташкил менамояд, амсоли: **lead smb. by the nose**, ки бо ифодаи русии «водить за нос» (айёрона фиреб додан) набояд омехта карда шавад.

6. Шарҳҳои, ки барои дарки мазмуни **кухнашудаи ҷузъҳои фразеологизм** нигаронида шудаанд, чунончи: **time and tide wait for no man - tide** дар ин ифода дар муошират маънои вақтро дорад.

7. **Шарҳхое, ки ишора ба афзалияти таносуби** фразеологизм дорад, амсоли: **a gold brick** (истеъмоли муқаррарӣ бо феъли to sell); **the (whole) gamut of smth.** (истеъмоли муқаррарӣ бо феъли to run).

8. **Шарҳхое, ки ишора ба калимаҳои сохта ва усули навишти калимаҳо** дорад, ба мисли: **good nature** (аз ин ҷо **good – natured**); **keep house** (аз ин ҷо **housekeeper** ва **housekeeping**).

9. Ишора ба усули навишти калимаҳои гуфтугӯӣ ва лаҳҷавӣ, ба мисли: Ah'm [=I'm], aye [=ever], gov'nor [=governor], tho't [= thought], yer [=you] [140, с.11].

Истинодҳо (ҳаволаҳо). Дар «Англо-русский фразеологический словарь»-и А.В. Кунин навъҳои гуногуни истинод ҷой доранд, аз ҷумла:

1. Истиноде, ки қариб тамоми сохтори фразеологизмҳоро дар бар мегирад: **Aunt Thomasina – Uncle Tom, birds of a feather** (Томасинахола ва Томамак меваи як боғанд (шоистаи якдигаранд) – **birds of a feather flock together** (моҳигир моҳигирро аз дур мебинад), **box on the ear** (шаппотӣ) – **to box smb.'s ear** (касоро аз гӯшаш дошта задан), **the buck stops here** (доллар дар ҳамин ҷо дошта мешавад) – **pass the buck** (масъулият барҳам меҳӯрад), **kiss of life** (бӯсаи ҳаётбахш, усули нафасдиҳии сунъӣ) – **kiss of death** (бӯсаи марг), **tails out of school** (думҳо аз мактаб берун) – **tell tails out of school** (думҳоро аз мактаб берун кунед), **twist smb.'s tale** (думи касоро тоб додан) – **twist the lions tail** (думи шерро тоб додан), **with one's tail between one's legs** (бо думи хобонда – байни пойҳо гирифта) – **put one's tail between one's legs** (дум байни пойҳо гирифтан).

2. Истинод ба воҳиди фразеологӣ, ки зерин он этимологияи як қатор ифодаҳо оварда мешаванд. Масалан, **be born under an unlucky star** – зерин ситораи наҳс тавлид шудан, **believe in one's star** – ба ситораи худ бовар кардан, **be through with one's star** – ситораи касе паридан, **bless one's stars** – аз ситора (қисмат)-и худ шукр кардан, **curse one's stars** – ба ситора (қисмат) лаънат хондан, **have one's star in the ascendant** – дорои ситораи бахт будан, **one's star was set** – як ситора аён гардид, ба воҳиди фразеологии **be born**

under a lucky star – зери ситораи бахт тавлид шудан истинод оварда мешавад, ки ба этимологияи ин ифодаҳо асос ёфтааст.

3. Ҳамаи ВФ-и яктаркиба бо чузъҳои антонимӣ дорои истинод ҳастанд: **come to the right shop** – ба мағозаи лозима рафтан, **come to the wrong shop** – ба суроғаи дигар мурочиат кардан, **in tune** – дар ҳамоҳангӣ, **out of tune** – парешон.

4. Дар ҳолати ба вучуд омадани ВФ-и нав низ ҳамчунин истиноди бисёртарафа дода мешавад: **get on like a house on fire** – чун дар хонаи оташигирифта зистан (дертар **a fire**) - **like a house on fire** (дертар **a fire**).

5. Ифодаҳои навъи **talk big** – калонгапӣ кардан ва **big talk** – калонгӯӣ, таърифчигӣ, **tip (ё turn) the balance** – тарозуро ба самт гардонидан ва **tip (ё turn) the scale (s)** – чадвалро ба сӯе майл кунонидан ҳам ба истиноди бисёртарафа ишорат доранд [126, с.12].

Сермаъноии фразеологизмҳо. Ҳарчанд ба дараҷаи сермаъноии лексика нест, ба ҳар ҳол бисёр ВФ дорои ду ва ё зиёда маъно ҳастанд. Маъноҳои фразеологизмҳо дар асоси ҳам маводи луғатномаҳо ва ҳам аз рӯйи таҳлили матнҳо муайян ва шарҳ дода мешаванд. Дар нашри 4-уми «Англо- русский фразеологический словарь» аз ҳисоби умумият бахшидан ба маъноҳои бо ҳам наздик теъдоди хелҳои сермаъно нисбатан кам ба қайд гирифта шудааст. Масалан, агар дар нашри пешина фразеологизми **give way** дар 15 маънӣ ташреҳ ёфта бошад, он дар нашри 4-ум дар 6 банд омадааст [126, с.12].

Барои ҷудо кардани маъноҳои алоҳидаи ВФ инчунин ишораҳои услубӣ ё шарҳи гуногун ба мисли *no love lost between them* ба кор бурда шудаанд: 1) *гуфт.* онҳо ҳамдигарро дӯст медоранд; 2) онҳо ҳамдигарро дидан намехоҳанд; *carry a (ё the) torch 1) (for smb.) гуфт.* касеро бечавоб (бе ҳамдилӣ) дӯст доштан, аз муҳаббати бечавоб азият кашидан; 2) *(of smth.)* дар амал содиқ будан, байрақбардори ягон кор будан.

Дар асоси маводи назариявӣ ва амалии боби сеюми рисолаи мавриди назар метавон чунин хулоса кард: усули шарҳи луғавӣ дар фразеографияи тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба принсипи ягона асос ёфтааст, яъне масъалаҳои

шинохти ВФ, чойгиркунии онҳо дар луғатномаҳо, асосҳои шарҳ, зикри мисолҳои шохид, роҳу усулҳои шарҳ, ишораҳо ва ғ. ба ҳамаи забонҳои муқоисашаванда хосанд. Чунончи, асосан чунин навъҳои шарҳ дар фразеографияи забонҳои қиёсшаванда ба қор рафтаанд, ки онҳоро мушаххасан дар тасниф нишон додан ба мақсад мувофиқ аст. Навъҳои шарҳи моддаҳои луғавиро бо назардошти чандомади онҳо дар фарҳангҳои фразеологӣ ба тартиби зер овардан мумкин аст:

1. Шарҳи озод тавассути ибораҳо ва ҷумлаҳои содаву мураккаб бо назардошти мучазии баён, дақиқназарӣ ва мушаххасӣ. Масалан, дар фарҳанги тоҷикӣ: **сафири хоб** – овозе, ки аз гулӯи хуфта барояд (яъне хуррок – В.Н.) [ЧХ], **гап кофтан** – барои фаҳмидани чизе касеро ба гап андохтан, кунҷқовӣ, тағпурсӣ қардан (ФИРЗҲТ); дар луғати русӣ: **служить верой и правдой** - софдилона хизмат қардан; ташаббус нишон додан.

2. Шарҳи омехта аз рӯйи чандомад дар мавқеи дуҷумла қарор дорад. Ин мавридест, ки дар як вақт ду – се усули шарҳ: ибораи озод + ҷумла + калима ва ё муродиф + ибораи озод + ҷумла ва м. инҳо ба қор бурда мешавад. Масалан, дар фарҳанги тоҷикӣ **бо теғу кафан омадан** – киноя аз омадан бо қамоли аҷзу узрхоҳӣ. Ва ин дар асл узрхоҳист, ки пеши салотин меқарданд [ЧХ]; дар луғати русӣ: **между двух огней** – мавридест, ки хатар аз ду ҷониб таҳдид дорад, мушкилии саҳт ≈ **байни обу оташ**; дар луғати англисӣ: **make a good thing of something** – аз қоре ғоида ҷустан ≈ манфиат ёфтан, баҳраманд шудан.

3. Шарҳи муфассал тавассути ҷумлаҳои мураккаб, сертаркиба, ду ё зиёда ҷумлаҳои содаи бо ҳам мантиқан марбут ифода мегардад. Чунончи, дар забони тоҷикӣ: **оина пеши нафас доштан** ва **бар нафас доштан** – киноя аз ҳолатест, ки дар эҳзор ва қурбати мавт ойнаро дар пеши нафаси бемор гузоранд, то маълум қунад, ки майит аст ё сакта дорад. Аввал маъруф аст. Дувум аз Ашраф, байт ...[ЧХ]; **Чарогони рӯзи исфанд** – дар китоби Сурурӣ **исфанд** рӯзи севум аз фарвардин аст. Ва чароғи он рӯз расми форсиён аст, ки шугун донанд. Ва ин зоҳиран расми мучус бошад, ки дар Эрон монда. Ва дар

ислом низ баъзе чухало он расмро ба ҳол доштаанд... Ашраф гӯяд, байт ... [ЧХ]; **Девор кач аст** – дар мавриди нодуруст будани ягон ҳаракат ё фикр гуфта мешавад: роҳи пеш гирифташуда нодуруст, ноустувор, беасос аст (ФИРЗҲТ).

Ин навъи шарҳ дар забонҳои англисӣ ва русӣ низ серистеъмол аст, амсоли: *weight of the world on one's shoulders or world on one's shoulders or world on one's back – a very heavy load of worry or responsibility; very tired worried behavior, as if carrying the world; behavior as if you are very important –* вазни ҷаҳон бар дӯши касе, ё ҷаҳон бар дӯши касе, ё ҷаҳон дар пушт – бори хеле вазнини ташвиш ё масъулият; хеле хаста ё рафтори ташвишовар, гӯё дунёро мебурд; рафторе, ки хеле муҳим будани кас (Шумо)-ро нишон медиҳад. Дар забони русӣ: **злачное место** – макони дилхушист, вале барои тасавури пурра ҳосил кардани хонанда ин ибора бо унсурҳои иловагӣ тафсил дода шудааст: макони дилхушӣ, айшу нӯш, шахват ва бозихҳои дилхушкунанда.

4. **Шарҳ бо як калима** хеле каммаҳсул аст. Бо як калима ифода кардани мазмуни моддаи луғавӣ низ ба назар мерасад, вале он чандон мувофиқи матлаб нест, зеро баёнгари танҳо маънои холиси воҳиди фразеологӣ буда, мазмуни эҳсосӣ ва тобишҳои маъноии таъбир нокушода мемонад, чунончи: **гули сари сабад** – беҳтарин, **думро хода кардан** – гурехтан, **собаку съел** – моҳир, **all over the place** (everywhere) – дар ҳама ҷо.

5. **Шарҳ бо зикри муродиф** ё эквивалент фаҳмост. Вале ин навъ низ аз нуқсон ороӣ нест, зеро ду фразеологизмро, ки бо ҳам аз ҳар ҷиҳат – мавқеи истеъмол, тобишҳои семантикӣ, ифодаи эҳсос бо ҳам мутобиқ бошанд, ёфтан маҳол аст.

Дар фарҳанги фразеологии тоҷикӣ (ФИРЗҲТ) муродиф дар мавқеъҳои мухталиф хеле васеъ корбаст шудааст. Чунончи, бо ишораи «ниг.» ба муродифи фразеологӣ ҳавола карда мешавад, амсоли **коми касеро ширин кардан**. *Ниг.* **Гулӯи касеро равған кардан**. Дар чунин маврид низ мутобиқати пурра вучуд надорад.

Луғатномаҳои фразеологии муқоисашаванда дар бобати воситаву аломатҳои шарҳ тафовутҳо доранд. Чунончи, дар фарҳангҳои тоҷикӣ вожаҳои *киноя*, *маъруф*, *маишхур* ҳамчун воситаи зикри мазмун хосияти истилоҳӣ пайдо кардаанд. Масалан: **Чирки дунё** – *киноя* аз мол [ЧХ]; **Аспи чӯбин** – *киноя* аз тобут; **Алиф ба хок кашидан** – *киноя* аз хичолат ва шармандагӣ [ЧХ]; **Ҷоми ҷаҳоннамо ...** - *маъруф* (яъне фаҳмо, ҳочат ба шарҳ нест); **Ҷашми бад дур** – *маишхур* (ҳамчунин фаҳмо, ҳочат ба шарҳ нест).

Баъзе аз чунин воситаҳо бо унсури тавзеҳӣ ба кор рафтаанд: **Ҷашми сиёҳ** – *ба тавсиф маъруф*.

Фразеографияи русӣ ва англисӣ чунин воситаҳои дар боло зикршударо надоранд, вале афзалиятҳои дигар ба назар мерасанд, ки онҳоро бояд дар фразеографияи тоҷик чун норасоии шарҳи моддаҳо ба назар гирифт.

Дар луғатҳои русӣ ва англисӣ хусусиятҳои истеъмолии моддаҳо, ки бо образнокӣ, ифодаи эҳсос ва аломатҳои услубӣ фарқ мекунанд, дорои **ишораҳои хос** мебошанд. Онҳоро аз рӯи мазмун ва вазифа ба чунин ҳелҳо чудо кардан мумкин аст:

1. Ишораҳои мансуб ба соҳаи услубии муошират дар луғатҳои русӣ: **литературный** – адабӣ (бо чузъҳои *высокий* – услуби баланд, *книжный* – китобӣ, *поэтический* – шоирона); **разговорный** – гуфтугӯӣ (бо чузъҳои *литературно-разговорный* – адабии гуфтугӯӣ, *разговорно-просторечный* – гуфтугӯии омиёна); **просторечный** – омиёна, **грубый** – дурушт; дар луғатҳои англисӣ: **literary** – адабӣ (бо чузъҳои **bookish** – китобӣ, **poetic** – шоирона, **elevated** – маҷозӣ, *colloquial* – гуфтугӯӣ, *subcolloquial* – зергуфтугӯӣ, **rude** – дағал).

2. Ишораҳои мансуб ба соҳаи услубии вазъи муошират дар луғатномаҳои русӣ: **официальный** – расмӣ, **неофициальный** – ғайрирасмӣ, **фамилярный** – авомона, **эвфемизм** – боадабона; дар луғатномаҳои англисӣ: *formal* – расмӣ, *unformal* – ғайрирасмӣ, *ewphemism* – боадабона.

3. Ишораҳои мансуб ба собиқаи корбурд дар фарҳангномаҳои русӣ: **архаизм** – архаистӣ, **историзм** – таърихӣ, **неологизм** – наwfразеологизмҳо;

дар фарҳангномаҳои англисӣ: **archaic** – архаистӣ, **old fashion** – таърихӣ, **neologism** – нафразеологизмҳо.

4. **Ишораҳои мансуб ба забони табақаҳои иҷтимоӣ** дар луғатномаҳои русӣ: **жаргон** – жаргон, **вульгарное** – дурушт, **табу** – табу; дар фарҳангномаҳои англисӣ: **jargon** – жаргон, **slang** – сленг, воҳиди хос, **vulgar** – дурушт, **taboo** – табу.

5. **Ишораҳои мансуб ба соҳаи фаъолияти одамон**, аз он ҷумла, илм дар фарҳангномаҳои русию англисӣ бо истилоҳи **специальное – special – махсус** ба кайд гирифта шудаанд.

6. **Ишораҳои мансуб ба ҳудуди корбурд** дар фарҳангномаҳои русӣ: **сибирское** – сибирӣ, **южное** – ҷанубӣ; дар фарҳангномаҳои англисӣ: **American** – амрикоӣ, **Australian** – австралӣ, **Scottish** – шотландӣ.

7. **Ишораҳои мансуб ба сарчашмаҳои хаттӣ**, амсоли **асарҳои илмӣ, бадеӣ, таърихӣ, фолклорӣ, динӣ** ва м. инҳо.

Бино ба таҳлил, ишораҳо бештар дар луғатҳои фразеологии русӣ, камтар дар англисӣ, аҳёнан дар фарҳангҳои муосири тоҷикӣ ба кор рафтаанд. Норасоии ба назар намоёнро дар фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ дар ин бобат бояд марбут ба қафомонии соҳаҳои услубшиносӣ ва фразеографияи тоҷикӣ шумурд.

Дар луғатҳои фразеологии русӣ тамоюли хуб ин аст, ки дар нишон додани синонимҳо ба ҷуз истифодаи ҳавола (*см.*) баъзан пас аз шарҳи фразеологизми моддаи луғавӣ ва зикри мисоли шоҳид қатори синонимҳо зикр карда мешавад.

Дар фразеографияи англисӣ корбурди синонимҳо нисбат ба луғатҳои русӣ камтар аст, вале дар ин бобат дар луғатҳои дар ду даҳсолаи охир таълифшуда таҷрибаи муфид ба бор омадааст: агар воҳидҳои фразеологии синонимӣ бо ҳам аз ҳар ҷиҳат – мазмун, тобишҳои маъноӣ, мавқеи услубӣ – мутобиқат дошта бошанд, дар байни онҳо аломати « \Rightarrow » муодил (эквивалент) гузошта мешавад, вале агар бо вучуди умумияти мазмун дар байни воҳидҳо

тафовутҳо бошад, бо аломати «≈» шабеҳ (аналог) ишорат меёбад, ки ин воситаи бисёр қулай ва возеҳи шарҳи маънист.

Тавассути антонимҳо шарҳи мазмуни фразеологизмҳо усули каммаҳсул мебошад. Он имкон медиҳад, ки бо роҳи қиёсу муқобала мазмуни моддаи луғавӣ равшантар ба тасаввур ояд. Усули маъмултарини ташаккули антонимҳои фразеологӣ дар таркиби ВФ мавҷудияти ҷузъ (калима)-и антонимӣ буда, ҷузъҳои дигар айнан такрор меёбанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ: **гапро дароз кардан** – сергапӣ кардан, асли мақсадро нагуфтан, иҷрои амалеро кашол додан; **гапро кутоҳ кардан** – баръакси мазмунҳои шарҳи зикршуда аст.

Дар ФФ-и воҳидҳои антонимӣ одатан аз ҳам дур воқеъ мегарданд. Аз ин рӯ, антоним пас аз шарҳи пурраи мазмуни моддаи луғавӣ ба тариқи илова зикр меёбад. Чунончи, дар «Фразеологический словарь русского языка» [161] чунин омадааст: **Птица высокого полета**. Шарҳ: инсонӣ соҳибэътибор, ки дар ҷамъият мавқеи намоён дорад. Сипас, аз асари бадеӣ шоҳид оварда шудааст, баъд қаринаҳо зикр ёфтаанд: Человек [люди] высокого (высшего) полета. Боз шоҳид бо зикри сарчашма. Баъдан аз сарҳат:

Антоним: **Птица низкого полета** қайд гардидааст.

Моддаи нави луғавӣ: **Птица низкого [невысокого] полета**. Шарҳ: Инсоне, ки дар ҷамъият мавқеи намоён надорад. Человек [люди] низкого полёта.

Антоним: **Птица высокого полета** [161, с. 368].

Шарҳи сермаъноии моддаҳои луғавӣ тавассути адад ва аломатҳои китобат амалӣ мегардад. Мусаллам аст, ки сермаъноии калимаҳо ва фразеологизмҳо ду категорияи семантикӣ муайян менамояд: омонимия ва полисемия. Муқаррар гаштааст, ки моддаи луғавӣ ҳамчун воҳиди омонимӣ дорои ду ё зиёда маъноҳои мустақил бошад, ҳар як маъно бо рақамҳои тартибӣ ҷудо шарҳ дода мешавад, яъне дар матни шарҳ мавҷуд будани рақамҳои тартибӣ нишони ба омонимия мансуб будани воҳиди луғавӣ мебошад. Вале дар полисемия дар байни маъноҳо робитаи маъноӣ-мантиқӣ

вучуд дорад. Дар ин маврид маъноҳо аз ҳам бо аломати нуктавергул (;) чудо карда мешаванд. Масалан, **думҷаи касе об гирифтан**: 1. қувватнок шуда чон гирифтан; 2. аз худ рафтан, ба худ ғарра шудан [157:1, с.431]. Мисоли дигар: **аз даст омадан**. 1. имконият доштан, тавоништан; аз ӯҳдаи коре баромадан; 2. муяссар шудан, насиб гардидан. [140, с.198]. Дар забони русӣ: **поворачивать оглобли**. 1. баргашта рафтан; 2. мункир шудан, аз қавли (ваъда)-и худ гаштан. Ё ин ки: **поворачиваться лицом к кому, к чему** – ҳамроҳ шудан, ҳавасманд гардидан дар коре; ба касе ё чизе таваҷҷуҳ пайдо кардан [161, с. 326- 327].

ХУЛОСАИ БОБИ 3

Ҳамин тавр, аз далелҳои фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ сатҳи имрӯзаи роҳи усулҳои шарҳи фразеографӣ муайян мешавад. Дар навбати худ дар ҳамин росто махсусиятҳои луғатнигории забонҳои мавриди назар аён мегардад.

Дар фарҳангҳои фразеологии классикии тоҷикӣ дар сарсухан, ки хеле мухтасар аст, дар бораи усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ маълумот дода намешавад, вале онро фарҳангшинос аз матни луғатнома муайян менамояд. Чунончи, муаллиф ба кадом кишвар мустаъмал будани воҳиди луғавӣ (Хуросон, Тӯрон, Эрон) ишора менамояд; муодили луғавӣ аз забонҳои роиҷи дигар – ҳиндӣ, чинӣ) оварда мешавад; баъзан манбаи воҳиди луғавӣ аниқ набуда, бо ишораҳои умумӣ («... дар каломӣ кудамо ...», «дар каломӣ асотича воқеъ аст», «аз баъзе кутуб ба маънии ...») иктифо карда мешавад; барои шарҳи маъноӣ як ифода як силсила мисол оварда мешавад; мисолҳои шоҳид аксар аз шеър иборатанд.

Дар фразеографияи муосири тоҷикӣ дар фарҳанги академӣ (ФИРЗҲТ) ВФ зери калима – меҳвар бо рақамҳои тартибӣ зикр шудаанд. Шарҳи маъноӣ бо усулҳои маъмул сурат гирифта, дар қисмати «Сохти фарҳанг» дар 21 банд шарҳ дода шудааст, ки он аз зербандҳои интиҳоб ва ҷойгузинии моддаҳои фразеологӣ, роҳи усулҳои ташреҳот, мисолҳои шоҳид, аломатҳои хос иборат аст. Чунончи, дар ҷойгузинии калима – меҳвар ва моддаҳои фразеологӣ

калимаҳои якум, дуҷум ва сеҷум ба назар гирифта шудаанд; барои равшани мазмуни воҳидҳои фразеологӣ ба калимаву ибораҳои таркибҳои *касоро, чизе, чизоро, ба касе, ба чизе* ва ғ. илова карда шудаанд; маъноӣ моддаҳои омонимӣ бо рақамҳои алоҳида, моддаҳои полисемӣ тавассути нуктавергул аз чудо карда шудаанд; воҳидҳои фразеологӣ дар шакли номӣ бо ибораҳои номӣ, воҳидҳои феълӣ бо ибораҳои феълӣ маънидод гардидаанд; баъзан қолаби синтаксисии воҳидҳои луғавӣ дар қолаби шарҳ пурра нигоҳ дошта шудааст; дар ҳолати муродиф доштани воҳиди шарҳёбанда ба он ҳавола карда мешавад; дар ҷойгузинии ВФ пешояндҳои номӣ ва пасояндҳо ба эътибор гирифта нашудаанд.

Шарҳи моддаҳо дар ФЗМАТФ зери маҳфумҳои шарҳи маъно, ишора, назир дар 13 банд маънидод гардидаанд.

Дар фразеографияи русӣ интиҳоб, ҷойгузинӣ ва роҳи усулҳои моддаҳои фразеологӣ дар асоси таҷрибаи ғании фразеографи эътирофшуда А.И. Молотков бо назардошти маводи сарчашмаҳои дигари фразеографӣ мавриди омӯзиши муқоисавӣ қарор гирифт, ки ин таҷриба дар амалияи фарҳанги маъруф «Фразеологический словарь русского языка» (нашри 4-ум) зери таҳрири А.И. Молотков татбиқ шудааст.

Луғати мазкур то нашри 4-ум боз ҳам бо истифода аз дастовардҳои нав бархурдор гардид. Аз ҷумла, ба он ба сифати муқаддима мақолаи пурмуҳтавои А.И. Молотков бо номи «Фразеологизмҳои забони русӣ ва принсипҳои шарҳи лексикографии онҳо» ҷой дода шудааст.

Пеш аз ҳама, ҷойгузинии фразеологизмҳо ба усули созмонёбии онҳо асос ёфтааст: агар фразеологизм дар қолаби ибора созмон ёфта бошад, он аз рӯйи ҷузъи ташкилкунанда (асосӣ) ҷойгир мегардад; агар ҳамчун ҷумла созмон ёфта бошад, он аз лиҳози сохтор ҷойгир карда мешавад. Ба мисли ҳамин ҷумлаҳои чидааъзо - аз рӯйи ҷузъи аввал; ифодаҳои муқоисавӣ – аз рӯйи ҷузъи созмондиҳанда ҷойгир мегарданд.

Қазияи дигар усулҳои шарҳи маъноии моддаҳои фразеологӣ мебошад, ки вижагиҳои он вобаста ба навъҳои фразеологизмҳои номӣ,

феълӣ, сифатӣ, зарфӣ, нидой маънидод карда мешаванд. Дар шарҳи моддаҳои луғавӣ аломатҳо нақши муҳим доранд. Чунончи, низоми қайди номгӯи моддаҳои фразеологӣ бо ёрии навъҳои гуногуни аломати қавсайн (мураббаъ, давра, шикаста); хелҳои курсив (сиёҳ, сафед), калимаҳои тавзеҳӣ, ҳавола (см. – ниг.) ва ишораҳо, ҳамчунин шаклҳои морфологии ВФ тавассути категорияҳои грамматикӣ (шаклҳои замони феълҳо, намуд, сиға, феълҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣ, категорияи чинсият, шаклҳои танҳо ва ҷамъ ва ғ. маънидод карда мешаванд.

Луғатномаи мазкур зери таҳрири А.И. Молотков дар фразеографияи русӣ асари ҷамъбасти махсуб меёбад.

Дар фразеографияи англисӣ истилоҳи «лонаи фразеологӣ» маъмул аст, ки аз моддаи луғавӣ сар карда системаи ишораҳо, шарҳ, усули мисол – шохид ва маълумоти дигари иловагиро дар доираи ягона дар бар мегирад.

Дар таҳқиқи фразеографияи англисӣ як масъалаи муҳим зикр ёфтааст, ки аз рӯи он дар бораи сатҳи имрӯзаи системаи шарҳ хулосаи илмӣ баровардан мумкин аст. Гап дар сари он аст, ки дар луғатномаҳои давраҳои аввал шарҳ аз 1-2 ҷанбаъ иборат буд, он дар луғатномаҳои муосир аз ҳафт ҷанбаъ бо номи «параметры дефиниций» дар шакли формула оварда шудаанд: $ФЕ = ГП + ЛП + ДЗ + ИП + СП + ЭП + ФП$ [11, с.122]. Пас аз ФЕ дар ҳар як воҳид ба таври ихтисор як навъи ҷанбаи шарҳ¹² зикр ёфтааст. Аз назари мо, ҷанбаҳо аз рӯи ҷандомадашон ба сифати шарҳи моддаи луғавӣ ба тартиби аз зиёд ба кам гузаштан лозим аст. Формула ба тоҷикӣ чунин мешавад: $ВФ = МД + ҚШ + ҚГ + ҚЛ + ҚФ + ҚУ + ҚЭ$ ¹³. Ба ҳамин минвол шарҳи як моддаи луғавӣ (ВФ) метавонад дар ҳафт ҷанбаи забонӣ ва экстралингвистӣ сурат бигирад, ки аз ишораҳои услубӣ бо хосияти баҳодиҳӣ, ишораҳои функционалӣ-услубӣ, ишораҳои грамматикӣ, ишораҳои этимологӣ, ишораҳои муайянкунандаи мансубияти ҳудудии фразеологизмҳо ва ғ. иборат аст. Дар «Англо-русский фразеологический словарь»-и А.В. Кунин бо мақсади шарҳи комили мазмуни

¹² Ниг. ба рӯйхати ихтисораҳои русӣ

¹³ Ниг. ба рӯйхати ихтисораҳои тоҷикӣ

моддаҳои луғавӣ усулҳои тарҷума бо зикри навъҳои он, амсоли овардани эквивалент ё муодили фразеологизмҳо, аналог, тарҷумаи озод, тарҷумаи антонимӣ (зикри хилофи маънӣ), калка ё тарҷумаи тахтуллафзӣ ва тарҷумаи омехта бо мисолҳо нишон дода шудаанд.

Дар илми фразеологияи англисӣ масъалаҳои назариявӣ дар қиёс бо забони русӣ камтар таҳқиқ шудаанд, бахусус оид ба услубиёти ВФ асари мукаммали илмӣ ба таъб нарасидаанд, аз ин рӯ, як қатор ишораҳо дар байни луғатҳои фразеологии русӣ ва англисӣ муштарақанд.

Ба ҳамин тариқ, дар асоси маводи бобҳои 1-3-и диссертатсия мушаххасан хусусиятҳои умумӣ ва тафовутҳои фарҳангҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисиро ном бурдан мумкин аст.

I. Умумияти фарҳангҳои фразеологӣ

1. Заминаи нахустини ФФ-и забонҳо фарҳангҳои умумӣ (калимагӣ) мебошанд.

2. ВФ мунфасилашакланд.

3. ВФ ба маънои маҷозӣ корбаст мешаванд.

4. ВФ тарҷуманопазиранд.

5. ВФ вирди забони халқ гаштаанд.

6. ФФ ба принципҳои умумии забонҳои таҳқиқшаванда – шинохти ВФ, ҷойгиркунии моддаҳо, системаи шарҳ, зикри мисолҳои шохид ва ишораҳо асос ёфтаанд.

7. Тасвият (формула)-и шарҳи моддаҳои фразеологии фарҳангҳо дар доираи 7 ҷанбаъ сурат гирифтааст: ВФ = МД + ҚШ + ҚГ + ҚЛ + ҚФ + ҚУ + ҚЭ.

II. Тафовутҳои фарҳангҳои фразеологӣ

1. Аз ҷиҳати замони пайдоиши ФФ:

- дар забони тоҷикӣ: асри XI – «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ
- дар забони русӣ: асри XVIII – «Словарь Академии Российской» (1789-1794).

- дар забони англисӣ: асри XV – *Promptuarium Pervulorum* («Махзани чавохир барои чавонон», 1440).

2. Аз ҷиҳати хусусияти сохтори ВФ:

- дар забони тоҷикӣ: фаҳмиши фарохи доираи ВФ (таркиб, ибора, ҷумла, зарбулмасалу мақол, панду ҳикмат, «ҳар гуна формулаҳои хоҳиш» (М. Фозилов).
- дар забони русӣ: таркиб, ибора, ҷумла, зарбулмасалу мақол.
- дар забони англисӣ: ибора (Idioms).

3. Аз ҷиҳати ишораҳо дар шарҳи моддаҳои фразеологӣ

- дар забони тоҷикӣ: “дар каломии қудамо ...”, “дар каломии асотиза воқеъ аст”, “ва аз баъзе кутуб”, “ҷунончи, дар луғати қадима ...” ва ғ.
- дар забони русӣ: *редк.* (камистеъмол), *миф.* (мифологӣ), *библ.* (библия), *преим. амер. разг.* (бештар гуфтугӯии амрикоӣ) ва ғ.
- дар забони англисӣ: *American* (амрикоӣ), *Australian* (австралиӣ), *Scottish* (*шотландӣ*), *adj* (исмӣ), *adv* (фееълӣ) ва ғ.

4. Аз ҷиҳати навъҳои ФФ:

- дар забони тоҷикӣ: чор навъ: ФФ-и умумӣ, таълимӣ, лаҳҷавӣ, осори адибон.
- дар забони русӣ: зиёда аз 10 навъ: умумӣ, тарҷумавӣ, таълимӣ, синонимӣ, омонимӣ, антонимӣ, этимологӣ, таърихӣ, электронӣ, энциклопедӣ ва ғ.
- дар забони англисӣ: зиёда аз 8 навъ: умумӣ, тарҷумавӣ, таълимӣ, энциклопедӣ, идиоматикӣ, фееълӣ, идиомаҳои амрикоӣ (англисӣ), ифодаҳои амрикоӣ ва ғ.

ХУЛОСАҲО

I. НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

1. Интихоби забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба сифати маводи таҳқиқ аз мақсад ва вазифаҳои рисола бармеояд:

- бо усули муқоисавӣ-типологӣ таҳқиқ намудани се ва зиёда забони гуногунсохт чун талаби замон хосияти раванди ҷаҳонишавӣ – зарурати таърихии баҳамоии илм ва технологияи муосир аст;

- забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ҳамчун объекти омӯзиш дар таносуби дуҷониба қарор доранд, аз як тараф, табиати хоси ҳар як забон таҳқиқ мешавад, аз ҷониби дигар, дар ҳамин замина фразеографияи умумии забонҳои рӯйи қор меояд;

- забонҳои таҳқиқшаванда аз лиҳози рисолати экстралингвистӣ низ дар таносуб қарор доранд: забони тоҷикӣ – забони миллат аст, русӣ – забони муоширати миллатхост, англисӣ – маъруфтгарин забони байналмилалӣ маҳсуб меёбад [1-М; 2-М; 7-М].

2. Дар рисола умумият ва махсусиятҳои фразеографияи забонҳои гуногунсохти тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мутаносибан дар ҳар боб дар се банд забони тоҷикӣ (бандҳои 1), русӣ (бандҳои 2) ва англисӣ (бандҳои 3) бо усули муқоисавӣ-типологӣ мавриди омӯзиш гардид, ки маводи он вобаста ба мазмуни бобҳо аз се масъалаи бо ҳам марбут: а) пайдоиш, таҳаввул ва ташаккули фразеографияи забонҳо; б) нақши фарҳангҳои фразеологӣ дар таҳқиқи мафҳумҳои калидии фразеология; в) интихоб, ҷойгузинӣ ва усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологии забонҳои мазкур иборат аст.

Ба сифати манбаи асосии таҳқиқ фарҳангҳои маъруфи асри XX тоҷикӣ – ФИРЗҲТ ва ФЗМАТФ, русӣ – «Фразеологический словарь русского языка» (нашри 4-ум, зери таҳрири А.И. Молотков) ва англисӣ – «Англо-русский фразеологический словарь» (нашрҳои 3-4-ум, муаллиф А.В. Кунин) ба қор бурда шуданд [1-М; 2-М].

3. **Фразеографияи тоҷикӣ** мусалламан ибтидои худро аз асрҳои IX-X мегирад. Аввалин ва минбаъд бештарини луғатномаҳои тоҷикӣ тафсири буданд, ки дар онҳо моддаҳои луғавӣ аз калима иборат бошанд ҳам, дар бисёр маврид онҳо дар мисоли ВФ маънидод гардидаанд. Тадричан аз асри XVI сар карда, дар фарҳангҳои тафсири дар катори моддаҳои калимагӣ ибораҳои фразеологӣ (мусталаҳот) низ ҷой гирифтаанд. Таълифи фарҳангҳои хосаи фразеологӣ («Чароғи ҳидоят», «Баҳори Ачам», «Мусталаҳот-ушшуаро») ба асри XVIII мансуб аст.

Давраи нави фразеографияи тоҷик дар замони шӯравӣ аз фаъолияти фарҳангшиносии устод С. Айнӣ оғоз ёфта, минбаъд бо фарҳангҳои фразеологӣ маъруфи ба истилоҳ «академӣ», ҳамчунин луғатҳои фразеологӣ марбут ва осори адибон, лаҳча, фарҳангҳои тарҷумавии англисӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-англисӣ идома ёфт. Аксари ин фарҳангҳо дар замони шӯравӣ, асосан солҳои 60-70-уми асри XX ва ибтидои асри XXI таълиф ёфтаанд ва табиист, ки моҳияти ВФ ва усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ дар сатҳи фаҳмиши ҳамин давраҳо арзёбӣ гаштааст [3-М; 8-М].

4. **Фразеографияи русӣ** таърихи 300-сола дорад. Нахустин луғати тафсири дар асри XVIII («Словарь Академии Российской, 1789-1794) таълиф ёфтааст. Минбаъд асари луғатшиносии маъруф В.И. Дал («Толковый словарь живого великорусского языка», 1863-1866), луғатномаҳои С.В. Максимов («Крылатые слова», 1989), М.И. Михелсон («Мышление и русская речь», 1903-1904) ва ғ. ба таърих расиданд.

Давраи баъдиинкилобии фарҳангшиносии русӣ ба нимаи дууми солҳои 30-юми асри XX – нашри «Толковый словарь русского языка» зери таҳрири Д.И. Ушаков, дар чор ҷилд (1935-1940) рост меояд. Минбаъд дар замони шӯравӣ зиёда аз 20 фарҳанги фразеологӣ интишор ёфт. Маъруфттарин луғатномаи соҳавии русӣ «Фразеологический словарь русского языка» (нашри 4-ум, 1986) мебошад.

Дар фразеографияи русӣ шарҳ дар системаи мукаммали тавзеҳот роҷеъ ба хусусиятҳои истеъмолий, маъноӣ, услубӣ ва сохтори моддаҳои луғавӣ маънидод карда шудааст [3-М].

5. Оғози **фразеографияи англисӣ** вобаста ба даврабандии забонҳои қадима буда, марҳалаи аввали он бо номи «давраи глоссарий» маъруфият дорад. Нахустин луғати мансуб ба глоссарий «Promptuarium Porvulorum» («Ҷавохирот барои ҷавонон») буда, соли 1440-ум китобат шудааст. Бо забони англисӣ дар давраҳои минбаъдаи инкишофи фарҳангшиносӣ маъруф ба номҳои «ташреҳи қалимаҳои мушқил», «тоилмият» ва «муосир» низ як қатор луғатномаҳо интишор ёфтаанд. Давраи чорум («муосир»)–и рушди фарҳангшиносии англис ба асрҳои XIX ва минбаъда то замони мо тааллуқ дорад, ки теъдоди онҳо зиёда аз 20 номгӯӣ мебошад.

Рушди фразеографияи англисӣ бо таълифи фарҳангҳои дузабона (тарҷумавӣ) ҳам марбут аст, ки маъруфтариини он «Фарҳанги фразеологӣи англисӣ-русӣ»–и А.В. Кунин буда, он аз соли 1955-ум инҷониб ҷаҳор маротиба бо ислоҳу иловаҳо интишор ёфтааст [3-М].

6. Фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба принципҳои ягона асос ёфтааст. Масъалаҳои шинохти ВФ ҷойгиркунии онҳо дар фарҳанг, системаи шарҳ, зикри мисолҳои шохид, ишораҳо ба ҳамаи забонҳои мазкур хосанд.

Хелҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ бо назардошти чандомад дар фарҳангҳои фразеологӣ ба таври зайл аст: 1) шарҳи озод; 2) шарҳи омехта; 3) шарҳи муфассал; 4) шарҳи бо як қалима ё ибора; 5) шарҳ бо зикри муродиф ё эквивалент; 6) шарҳ тавассути синонимҳо; 7) шарҳ тавассути антонимҳо; 8) усулҳои шарҳи сермаъноии моддаҳои луғавӣ; 9) шарҳи этимологӣ [4-М; 9-М].

7. Шарҳи моддаҳои луғавӣ аз ҷиҳати мазмун, таркиб ва теъдод низ дар забонҳои қиёсшаванда асосан бо ҳам мутобиқ буда, дар фразеографияи муосир дар формулаи муайян баён гаштааст. Онро аз рӯи чандомади ҳафт ҷанбаъ («параметр») бо тартиби зайл (аз зиёд ба кам) чунин ҷойгир намудан

мумкин аст: ВФ= МД+ҚШ + ҚГ + ҚЛ +ҚФ +ҚУ +ҚЭ. Яъне дар луғатномаҳо моддаи фразеологӣ (ВФ) аз ҳама бештар дар маънои денотативӣ (МД), пас аз он аз теъдоди зиёд ба кам ба тартиби зер: ҚШ (чанбаи шоҳид), ҚГ (чанбаи грамматикӣ), ҚЛ (чанбаи лексикӣ), ҚФ (чанбаи фонетикӣ), ҚУ (чанбаи услубӣ) ва ҚЭ (чанбаи этимологӣ) шарҳ дода мешавад.

Дар маҷмӯъ, чанбаҳои шарҳҳои фразеологӣ ба се навъ ҷудо мешаванд: лингвистӣ (фонетикӣ, лексикӣ, грамматикӣ, этимологӣ), экстралингвистӣ, (денотативӣ – маънидоди номҳо) ва услубӣ (мавқеи истеъмоли, ифодаи эҳсос).

8. Дар қисмати зикри моддаҳои луғавӣ ва шарҳҳо дар таҷрибаи фразеографияи забонҳо махсусиятҳои методологӣ ба назар мерасанд. **Дар фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ** то инқилобӣ дар сарсухан дар бораи ВФ ва усулҳои шарҳи онҳо маълумот додан хос нест; фарҳангҳо хосияти луғавӣ-фразеологӣ доранд; теъдоди моддаҳои луғавии калимагӣ нисбат ба фразеологӣ зиёдтар аст; ВФ дар қолаби сохтори таркиб ва ибораҳо дода шуданд; муодили моддаҳои луғавӣ аз забонҳои дигар (арабӣ, Ҳиндӣ) қайд гардидаанд; баъзан манбаи шоҳид зикр нашуда, бо ишоратҳои умумии «...дар каломӣ кудамо...», «дар каломӣ асотиза воқеъ аст», «ва аз баъзе кутуб...», «ҷунончи, дар луғати қадима» ҳавола гардидааст.

Фразеографияи муосири тоҷик, бино ба фарҳангҳои «академӣ», ба фаҳмиши васеи ВФ (моддаҳои луғавӣ дар сохтори таркиб, ибора, зарбулмасалу мақол, панду ҳикмат, «ҳар гуна формулаҳои хоҳиш») асос ёфтааст; дар луғатномаҳо теъдоди номукаммали захираи ВФ-и забони адабии тоҷик чамъ оварда шудаанд; дар фарҳанги академӣ дар баробари афзалиятҳо дар қиёс бо забонҳои русӣ ва англисӣ норасоӣҳо низ ба назар мерасанд: доираи шарҳи фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ дар қиёс бо забонҳои русӣ ва англисӣ маҳдуд аст: шарҳи хусусиятҳои истеъмоли-услубии ВФ, ки дар таҷрибаи фразеографияи забонҳои қиёсшаванда роҷанд, амсоли *китобӣ*, *шоирона*, *ғуфтуғӯӣ*, *лаҳҷавӣ*, *таҳқирӣ* (*вулгарӣ*), *архаистӣ*, *таърихӣ* аҳёнан ба кор мераванд.

Ҳамчунин вусъати фразеографияи тоҷик, аз ҷумла, таълифи навъҳои фарҳангҳои фразеологии таълимӣ, синонимӣ, антонимӣ, омонимӣ, этимологӣ, таърихӣ, электронӣ ва ғайра аз вазифаҳои муҳимми мутахассисони соҳа ба шумор меравад [2-М].

9. **Дар фразеографияи русӣ** «мукамалтарин фарҳанги муосир» [161] ва фарҳангҳои маъруф масъалаҳои калидии фразеология ва принципҳои марбут ба «аломатҳои категориалии муайянкунанда ва фарқкунандаи фразеологизмҳо» буда, дар даҳ банд ва зербандҳо шарҳ ёфтааст, ки он дар диссертатсияи мавриди назар ба сифати яке манбаъҳои асосии таҳқиқи муқоисавӣ хидмат кард; маводи фразеологӣ дар фарҳангҳо ба ВФ-и нутқӣ мансуб доништа шудаанд; ҳар як ВФ аз рӯйи миқдори ҷузъҳои маънидор ба сифати моддаҳои луғавӣ такроран ишора ёфтаанд; ҷойгиркунии фразеологизмҳо дар асоси хосияти грамматикӣ ҷузъи асосӣ бо назардошти хусусиятҳои маъноӣ ва сохторӣ сурат гирифтааст; ВФ дар навишт (имло) ва гузориши аломатҳои китобӣ аз принципҳои умумии имло ва пунктуатсия берун ҳисобида мешавад. Шарҳи баъзе қазияҳо баҳсталабанд, ки дар мавқеи муносиб изҳори андеша доштем [2-М; 6-М].

10. **Фразеографияи англисӣ** дар зикри моддаҳои луғавӣ ва истифодаи усулҳои шарҳ аз таҷрибаи фарҳангҳои фразеологии русӣ бархурдор аст; бисёр ишораҳо дар луғатномаҳои англисӣ аз фарҳангҳои русӣ иқтибос шудаанд; ишораҳои мансуб ба хусусиятҳои истеъмолий: вазъи муошират, собиқаи истеъмолий, мансубият ба табақаҳои иҷтимоӣ, ҳавола ба сарчашмаҳо ва ғайра дар фразеографияи русӣ ва англисӣ муштаранд; ишоратҳои мансуб ба минтақа – American (амрикоӣ), Australian (австралӣ), Scottish (шотландӣ) хосаанд; ВФ ба фарҳанг аз луғатномаҳои нави амрикоӣ, англисӣ ва австралӣ ворид шудаанд; ба ВФ асосан ибораҳои рехта (идиомаҳо) мансуб доништа мешаванд; дар фарҳангҳои пешин ишораи sl (slang) маъмул буд, ҳоло он мушаххас (бо ишораҳои лаҳҷа, жаргон, вулгаризм ва м. инҳо) ифода мегардад.

Норасой дар фарҳанги англисӣ асосан дар маҳдудияти ишораҳои услубӣ ба мушоҳида меояд, ки сабаби он дар фразеологияи англисӣ камтар таҳқиқ шудани қазияи услубшиносӣ мебошад [2-М; 10-М].

Дар анҷоми сухан тазаккур бояд қард, ки на ҳамаи андешаҳое, ки аз ҷониби мураттибони фарҳангҳо баён ёфтаанд, қобили қабуланд, ҳар як андеша ва ҳар як таҷриба дар сари амал санҷида мешавад. Муҳим ин аст, ки фразеография хеле рушд кардааст ва шубҳае нест, ки истифодаи дастовардҳои фарҳангшиносии забонҳои гуногунсохт дар тақомули фразеографияи хусусию умумӣ ва, дар маҷмӯъ, илми забоншиносӣ мусоидат хоҳад кард.

II. ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Аз рӯйи хулосаҳои таҳқиқот бо назардошти таҷрибаи самарабахши фразеографияи забонҳои қиёсшаванда дар рушди минбаъдаи луғатҳои фразеологии забонҳо ба эътибор гирифтани чунин нуктаҳо тавсия мегардад:

1. Фразеография яке аз манбаъҳои илмии омӯзиши фразеология мебошад, ки вижагии он аз махсусияти услуби ниғориши маводи илмию амалии фразеографӣ бармеояд. Масъалаҳои назариявӣ ва амалии фарҳангҳо бояд муҳтасар, дақиқ ва бо мисолҳои шоҳид маънидод шаванд.

2. Фарҳангҳои фразеологии маъруфи тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дорои сарсухани муфассал, ё мақолаи махсуси илмӣ мебошанд, ки ба қалами муҳаррир ё мураттибон мансуб аст. Шиносоӣ ва таҳлили афкори онҳоро бояд заминаи муҳимми ба таҳқиқ ҷалб кардани паҳлуҳои нави назарияи фразеология шуморид.

3. Огоҳӣ аз омилҳои пайдоиш ва раванди ташаккули фразеография бояд шартӣ аввали комёбии мураттибон дар тадвини фарҳангҳои фразеологии муосир ба шумор равад.

4. Истифодаи усулҳои шарҳ омили асосии ба пуррагӣ кушодани мазмуни моддаҳои фразеологист. Анвои шарҳ ба возеҳ кардани мазмуни моддаҳои

фразеологӣ, хусусиятҳои истеъмолий, грамматикӣ, орфоэпӣ, услубӣ ва ғ., яъне шарҳи комили моддаҳои луғат бояд мусоидат намояд.

5. Тавсия мешавад, ки ба таҳқиқи муқоисавӣ-типологӣ ҳарчи бештар забонҳои гуногунсохт фаро гирифта шаванд, ки онҳо рушди фразеографияи умумӣ ва хусусиро таъмин менамоянд. Таҳлили муқоисавии забонҳо – англисӣ, русӣ ва яке аз забонҳои миллӣ (аз ҷумла, тоҷикӣ) падидаи арзишманди забоншиносии ибтидоӣ асри XXI аст.

6. Бо қабули барномаҳои давлатӣ оид ба тақомули таълим ва омӯзиши забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба муҳлати 10 сол (то соли 2030) дар сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи забон марҳалаи нав оғоз ёфт, ки он бояд чун омилҳои муҳими рушди забонҳо ва ба сатҳи ҷаҳонӣ бардоштани самаранокии таълими забонҳои давлатӣ ва хориҷӣ мусоидат намояд.

7. Дастовардҳои фразеографияи англисӣ дар асри XX ба натиҷаҳои фаъолияти фразеографи маъруфи рус А.В. Кунин (мо онро «концепсияи Кунин» номидем) вобаста аст. Тавсия дода мешавад, ки таҷрибаи фразеографҳои маъруфи сатҳи ҷаҳонӣ дар тадвини навҳои муосири фарҳангҳои фразеологӣи забонҳои миллӣ ба кор бурда шавад.

8. Омӯзиш ва таҳқиқи ҳамгиро (интегратсионӣ)-и забонҳо омилҳои рушди илми забоншиносӣ ва тақмили таълими забонҳои модарӣ ва хориҷӣ мебошад, ки он бояд дар заминаи таҳқиқоти муқоисавии типологӣ вусъат дода шавад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

а) Осори илмӣ

1. Абдуқодиров, А. Хусусиятҳои луғавии назми Мирзо Турсунзода. Монография / А. Абдуқодиров. - Хучанд: Ношир, 2011. – 409 с.
2. Абдуқодиров, А. Услубиёт ва хусни баён. Дастури таълим / А. Абдуқодиров, А. Давронов. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. – 360 с.
3. Азимова, М.Н. Воҳидҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар шарҳи муқоисавӣ- типологӣ. Монография / М.Н. Азимова. – Хучанд, 2014. – 179 с.
4. Айнӣ, К. Луғати Айнӣ / К. Айнӣ // Садои Шарқ, 1974, №4.- С. 124-132.
5. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. - Л., 1963. – 208 с.
6. Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Учебное пособие / В.Д. Аракин. – М. – 256 с.
7. Арипова, М.Х. Поле «эмоций» во фразеологии разносистемных языков (на материале английского, русского и таджикского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / М.Х. Арипова. – Душанбе, 2018. – 26 с.
8. Арсентьева, Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц семантически ориентированных на человека в русском и английском языках и вопросы создания русско-английского фразеологического словаря: автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.20 / Е.Ф. Арсентьева. – М., 1993. – 34 с.
9. Аҳадов, Ҷ. Оид ба шаклҳои калима ва тафсири онҳо дар фарҳангҳои пешина / Ҷ. Аҳадов. // Мактаби советӣ. – 1969, №3. – С. 33- 40.
10. Аҳмадзода, М. Бунёдгузори фарҳангшиносии муосири тоҷик. Монография / М. Аҳмадзода. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. – 232 с.
11. Аюпова, Р.А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): дис. ... докт. филол. наук: 10.02.20 / Р.А. Аюпова. –

Казань, 2009. – 360 с.

12. Баевский, С.И. Рукопись раннего персидского толкового словаря «Тухфат-ус-саодат» / С.И. Баевский // Иранская филология. – Л., 1964. – С. 144-148.
13. Баевский, С.И. Способы подтвердительного цитирования в ранних персидских словарях (автоаннотации и краткие сообщения) / С.И. Баевский // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. – М.: Наука, 1972. – С. 3-8.
14. Баевский, С.И. Средневековая персидская лексикография / С.И. Баевский // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – Л.: Наука, 1981. – С. 115-129.
15. Баевский, С.И. Ранняя персидская лексикография XI-XV вв. Монография / С.И. Баевский. – М.: Наука, 1989. – 164 с.
16. Баракаева, Г.Б. Принципы составления таджикско-английского словаря и вопросы таджикской и английской фразеологии: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Г.Б. Баракаева. – Душанбе, 1968. – 24 с.
17. Бахриддин, Д. «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ: Монография / Д. Бахриддин. – Душанбе: Дониш, 1992. – 108 с.
18. Башиева, С.К. Стилистический компонент фразеологического значения: дис. ... докт. филол. наук: 10.02.22 / С.К. Башиева. - Нальчик, 1998. – 318 с.
19. Бобоев, Э. Назаре ба таърихи инкишофи таълимоти воҳидҳои фразеологӣ / Э. Бобоев // Научные записки ЛГПИ им. С.М. Кирова. Т. 48, вып. 1. – Ленинабад, 1971. – С. 95-104.
20. Болтубоев, И. Кинояҳо дар фарҳанги «Мусталаҳот-уш-шуаро»-и Вораста / И. Болтубоев // Номаи ховаршиносон. Маҷмӯаи мақолаҳо / – Хучанд: Нури маърифат, 2005. – С. 128-132.
21. Болтубоев, И. Падидаи гунанокӣ дар ифодаҳои рехта ва тобиши онҳо дар «Мусталаҳот-уш-шуаро»-и Ворастаи Лоҳурӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо / И. Болтубоев. – Хучанд: Ношир, 2009, - С. 211-216.

22. Болтубоев, И. Лексические и фразеологические отношения «Мусталахоту-ш-шуаро» Вораста к диалекту Худжанда и его окрестностей: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Икром Болтубоев. – Худжанд, 2009. – 26 с.
23. Бухорой, М.Ш. Ҳар сухан ҷоёву ҳар нукта мақоме дорад / М.Ш. Бухорой. Нашри севум. – Душанбе, Ирфон: 2005. – 400 с.
24. Ваҳҳобов, Т. Муқаддимаи лексикологияи тоҷик. Дастури таълимӣ / Т. Ваҳҳобов, Д. Бобочонова. – Хучанд: Ношир, 2010. – 73 с.
25. Ваҳҳобов, Т. Ҳақиқат зодаи баҳс аст (мачмӯаи мақолаҳо) / Т. Ваҳҳобов. – Хучанд: Хуросон, 2010. – 287 с.
26. Волкова, Н.Н. Русская эмотивная фразеология в языке и речи: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Н.Н. Волкова. - Воронеж, 2005. – 201 с.
27. Воҳидов, А. Структурно-семантическая характеристика слов в «Гияс-ул-лугот»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / А. Воҳидов. – Душанбе, 1975. – 19 с.
28. Воҳидов, А. Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX. Монография / А. Воҳидов. – Самарқанд: СамДУ, 2018. – 144 с.
29. Гвоздарев, Ю.А. Основы русского фразеобразования. Монография / Ю.А. Гвоздарев. – Ростов н / Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 184 с.
30. Гак, В.Г. Фразеологическая трансформировка и проблемы фразеологии (на материале русской идиоматики) / В.Г. Гак // Фразеологизм и его лексикографическая разработка (под ред. А.С. Аксиметова). – Минск, 1987. – С. 60-64.
31. Гиёсов, Н.И. Назаре ба фарҳанг ва фарҳангшиносии тоҷик / Н.И. Гиёсов // Фарҳанги Қаввос – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – С. 3-21.
32. Гиёсова, Ф.Н. Усули шарҳи шакл ва маънии калима дар фарҳангҳои қарни XVII: рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номз. илмҳои филология: 10.02.22 / Ф.Н. Гиёсова. – Хучанд. 2006. – 173 с.

33. Джураев, Н. Фразеологические единицы выразительные средства таджикского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Н. Джураев. – Душанбе, 1988. – 24 с.
34. Долгопалов, Ю.А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале русского английского и немецкого языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ю.А. Долгопалов. – Казань, 1973. – 23 с.
35. Капранов, В.А. «Луғати фурс» Асади Туси и его место в таджикской (фарси) лексикографии. Монография / В.А. Капранов. – Душанбе: Дониш, 1964. – 213 с.
36. Капранов, В.А. Таджикско – персидская лексикография в Индии XVI–XIX вв. Отв. ред. С.Д. Арзуманов / В.А. Капранов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 221 с.
37. Квеселевич, Д.И. Основные проблемы лексикографической разработки фразеологии в русско-английском фразеологическом словаре: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Д.И. Квеселевич, Житомир, 1973. – 25 с.
38. Кенджаева, М.С. Структурно-семантические особенности фразеологических единиц в словаре «Гияс-ул-лугот» Мухаммада Гиясиддина Ромпури / М.С. Кенджаева. – Душанбе, 2014. – 166 с.
39. Конакбаева, Ж.К. Антонимические фразеосочетания в английском, русском и казахском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж.К. Конакбаева. – Тбилиси, 1981. – 26 с.
40. Кунин, А.В. Фразеология современного английского языка. Опыт систематизации описания / А.В. Кунин. – М.: Международное отношение, 1972. – 288 с.
41. Кунин, А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. – М.: Высшая школа, 1996. – 380 с.
42. Маджидов, Х.М. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка: автореф. дис. ... докт. филол. наук / Х.М.

- Маджидов. – Душанбе, 1995. – 48 с.
43. Мақсудов, Т. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаҳои синтаксисии онҳо / Т. Мақсудов, Ф. Зикриёев, Ҳ. Чалилов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 118 с.
 44. Мамадназаров, А. Сравнительный анализ основных типов словарей в таджикской лексикографии / А. Мамадназаров. – Душанбе: РСТУ, 2013. – 260 с.
 45. Мамадназаров, А. Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв. / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2016. – 416 с.
 46. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Китоби дарсӣ / Ҳ. Мачидов. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 243 с.
 47. Мачидов, Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. Дастури таълим. / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 1982. – 103 с.
 48. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Чопи дувум / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
 49. Милерович, А.Н. Фразеологизмы русской речи. Монография / А.М. Милерович, В.Н. Мокиенко. – М., 1997. – 804 с.
 50. Мирзоева, М.М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С. Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ. Монография / М.М. Мирзоева. – Душанбе: Матбуот, 2008. – 160 с.
 51. Назирова, М. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения английского, русского и таджикского языков: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / М. Назарова. – Душанбе, 2009. – 134 с.
 52. Насриддинов, А. Шарҳнависӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик / А. Насриддинов. – Хучанд: Раҳим Чалил, 2000. Ҷилди 1. – 254 с. 2001. Ҷилди 2. – 264 с.
 53. Нақавӣ, Ш. Фарҳангнависии форсӣ дар Ҳинду Покистон / Шаҳриёри Нақавӣ. – Техрон, 1341. – 443 с.
 54. Нафисӣ, С. Фарҳанги форсӣ / С. Нафисӣ. «Луғатнома»-и Деҳхудо, 1337,

Цилди 1. – С. 178-186.

55. Нелюбина, Е.А. Фразеологизм и его дефиниция в русских и английских словарях: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Е.Л. Нелюбина. - М., 1992. – 21 с.
56. Неъматова, М. Воҳидҳои халқии гуфтугӯӣ дар назми тоҷики асри XX (дар мисоли ашъори С. Айнӣ, М. Турсунзода, Л. Шералӣ): рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номз. илмҳои филологӣ: 10.02.22 / М. Неъматова. – Хучанд, 2010. – 151 с.
57. Осимова, Б. Фразеологические единицы Худжандского говора: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Б. Осимова. – Худжанд, 2004. – 23 с.
58. Раджабова, М.М. Структурно-семантические особенности фразеологических единиц в таджикском и английском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / М.М. Раджабова. – Худжанд, 2010. – 27 с.
59. Рауфов, Ҷ. «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи форсу тоҷик / Ҷ. Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 191 с.
60. Раҳматов, Ш. Хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик: рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номз. илмҳои филологӣ: 10.02.22 / Ш. Раҳматов. – Хучанд, 2007, - 148 с.
61. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат. Монография. / Э. Раҳмон. – Китоби 1.- Душанбе: Эр – граф, 2016. – 492 с.; Китоби 2. – Душанбе: Муосир, 2020. – 432 с.
62. Раҳмонова, Н.Ш. Семантические фразеологические единицы в таджикском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Н.Ш. Раҳмонова. – Душанбе, 2006. – 22 с.
63. Рубинчик, Ю.А. Лексикография персидского языка / Ю.А. Рубинчик. – М.: Наука, 1981, - 274 с.
64. Рубинчик, Ю.А. Основные структурные типы фразеологических единиц / Ю.А. Рубинчик // Персидский словарь. Т.2. – М., 1985. – С. 809-813.
65. Саидов, Р. Фразеология таджикской народной поэзии: автореф. дис. ...

- докт. филол. наук / Р. Саидов. – Душанбе, 1995. -35 с.
66. Саидов, С. Персидские толковые словари XI-XIV веков и проблемы критики художественного текста: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03 / С. Саидов. – Худжанд, 1996. – 20 с.
67. Сакаева, Л.Р. Отражение антропоцентризма во фразеологии английского, русского и таджикского языков: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Л. Р. Сакаева. – Казань, 2004. – 217 с.
68. Салимов, Н. Таҳаввули сабк ва улуми адабӣ / Н. Салимов // Номаи пажӯҳишгоҳ (мачмӯаи мақолот). – №2 / – Душанбе, 2002. – С. 183-204.
69. Сатторова, М. Фарҳанги Низом ва мақоми он дар таърихи луғатнависӣ / М. Сатторова. – Хучанд, 2004. – 43 с.
70. Сангинов, А. Лексикографическая характеристика словаря «Бахори аджам»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / А. Сангинов. – Душанбе, 1974. – 32 с.
71. Ступин, Л.П. Лексикография английского языка / Л.П. Ступин. – М.: Высшая школа, 1985. – 168 с.
72. Тахохов, Б.Д. Фразеологические единицы русского и таджикского языков / Б.Д. Тахохов. – Душанбе, 1988. – 100 с.
73. Тилавов, Б. Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок. Под ред. Л.Н. Демидчика / Б. Тилавов. - Душанбе: Дониш, 1967. – 121 с.
74. Турсунова, Х.С. Сопоставительный анализ фразеологических параллелей таджикского и узбекского языков (на материале романа С. Айни «Ғуломон» – «Куллар»): автореф. дис. ... канд. филол. наук / Х.С. Турсунова. – Душанбе, 1979. – 25 с.
75. Умарходжаев, М.И. Основы фразеологии: автореф. дис. ... док. филол. наук: 10.02.22 / М.И. Умарходжаев. – М., 1981. – 56 с.
76. Ҷурунова, М. «Баҳори борон» дар масири фарҳангнависии форсу тоҷик / М. Ҷурунова. – Хучанд, 1993. – 32 с.
77. Хайрулина, Д.Д. Фразеологические единицы с компонентом «вода» в

- английском, русском и татарском языках: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Д.Д. Хайрулина. – Набережные Челны, 2005. -120 с.
78. Хочаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д. Хочаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 344 с.
79. Хочаев, Д. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик / Д. Хочаев. – Душанбе, 2017. – 320 с.
80. Хочаева, М. Таҳқиқи услуби осори бадеӣ / М. Хочаева. – Хучанд: Омор, 1994. – 229 с.
81. Хушенова, С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. Монография / С.В. Хушенова. – Душанбе: Дониш, 1971. – 190 с.
82. Ҳасанзода, А. Асолати забон ва маҳорати баён. Маҷмӯаи мақолоти мунтахаб / А. Ҳасанзода. – Хучанд: Ношир, 2018. – 516 с.
83. Хасанов, А. Лексические особенности «Худуд-ул-алам»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / А. Хасанов. – Душанбе, 1886. – 22 с.
84. Ҳасанов, А.А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X-XII дар ғӯишҳои шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). Монография / А.А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 254 с.
85. Ҳасанов, И. Лексика и фразеология романа Джалола Икромии «Духтари оташ»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / И. Ҳасанов. – Пенджикент, 1996. – 24 с.
86. Ҳошимов, С. Луғатнигорӣ. Дастури таълим / С. Ҳошимов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 79 с.
87. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка. Учебное пособие / Н.М. Шанский. – М., 1985. – 160 с.
88. Шарипова, З.М. Семантико-структурный анализ фразеологических единиц таджикского, арабского и русского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / З.М. Шарипова. – Душанбе, 2011. – 22 с.
89. Шокиров, Т.С. Фразеологияи забони тоҷикӣ / Шокиров, М.С. Кенчаева. – Хучанд: Дабир, 2020. – 95 с.
90. Шукуров, М. Забони мо – ҳастии мост / М. Шукуров. – Душанбе, 1991. –

231 с.

91. Яранцев, Р.И. Русская фразеология / Р.И. Яранцев. – М.: Русский язык. 1997. – 845 с.
92. Collison, R.L. A. History of Foreign Dictionaries / Robert Lewis Collison.- London: Deutch, 1982. – 214 p.
93. Cowie, A.P. Phraseology: Theory, analysis and Applications / A.P. Cowie. – Oxford: Clarendon press, 1998. – 258 p.
94. Glaser, Rosemarie. The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis / Rosemarie Glaser // Phraseology: Theory, Analysis and applications. - Oxford: Clarendon Press, 1998–258 p.
95. Jaerger, Leon. The nature of Idioms: Systematic approach/ Leon Jaerger. - Bern.- Berlin. Bruxelles. – М. – NY, –131 p.
96. Makkai, A. Idiom Structure in English / A. Makkai. – Paris, 1972. –243 p.
97. Naciscione, A. Phraseological Units in Discourse: Towards applied. Stylistics/ A. Naciscione. – Riga, 2001. - 283 p.
98. Seidl, J. English Idioms and How to Use them / J. Seidl, W. McMordie. Oxford University Press, 1978. – 268 p.

б) Фарҳангҳо

99. Абдуллозода, Р. Ибораҳои халқӣ / Р. Абдуллозода. – Душанбе, 1974. – 204 с.
100. Абдуқодиров, А. Фарҳанги мухтасари таъбироти назми Лоик Шералӣ / А. Абдуқодиров, Б. Маҳкамова – Хучанд, 2001. – 119 с.
101. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик / С. Айнӣ // Куллият. Ҷилди 12. –Душанбе: Ирфон, 1976. – 563 с.
102. Александров, И.А. Луғати фразеологии русӣ-тоҷикӣ / И.А. Александров, И.Л. Николаев, Ҳ. Раупов. – Душанбе: Маориф, 1984. – 127 с.
103. Алефиренко, Н.Ф. Фразеологический словарь: культурно-

- познавательное пространство русской идиоматики / Н.Ф. Алефиренко, Л.Г. Золотых. – М.: Изд-во ЭЛПИС, 2008. – 470 с.
104. Арсентьева, Е.Ф. Русско – англо – немецко – турецко – татарский фразеологический словарь / Е.Ф. Арсентьева, Р.А. Аюпова. Под ред. Е.Ф. Арсентьевой. – Казань: Изд-во. Казгосуниверситета, 2008. – 719 с.
105. Байрамова, Л.К. Учебный тематический русско-татарский фразеологический словарь / Л.К. Байрамова. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – 158 с.
106. Баракаева, Г.Б. Луғати англисӣ-тоҷикӣ / Г.Б. Баракаева, Х.А. Назирова. – Душанбе: Нашр. УДТ, 1970. – 178 с.
107. Баракаева, Г.Б. Луғати мухтасари тоҷикӣ-англисӣ / Г.Б. Баракаева. – Душанбе: УДТ, 1998. Қисми 1. – 206 с.; Қисми 2. – 191 с.
108. Баранов, А.Н. Словарь-тезаурус современной русской идиоматики / А.Н. Баранов, О.Д. Добровольский, Л.К. Киселева, А.Д. Козеренко. – М.: Мир Энциклопедий Аванта, 2007. – 1135 с.
109. Бирих, Л.К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический словарь / Л.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова. – СПб: Фолио Пресс, 1999. – 704 с.
110. Бирих, Л.К. Словарь фразеологических синонимов русского языка / Л.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова. – М.: АСТ – ПРЕСС КНИГА, 2009. – 448 с.
111. Большой фразеологический словарь русского языка: Значение. Употребление. Культурологический комментарий. Под ред. В.П. Телии. – М.: АСТ - ПРЕСС КН., 2006. – 781 с.
112. Бухарева, Н.Т. Словарь фразеологизмов и иных устойчивых словосочетаний русских говоров Сибири / Н.Т. Бухарева, А.И. Федоров. – Новосибирск: Наука, 1972. – 207 с.
113. Варлакова, Т.В. Словарь фразеологических омонимов современного русского языка / Т.В. Варлакова, Т.А. Кривошеева, С.С. Лаухина. – Омск, 2003. – 290 с.

114. Гуревич, В.В. Краткий русско-английский фразеологический словарь / В.В. Гуревич, Ж.А. Дозорец. – М.: Русс. язык, 1988. – 542 с.
115. Гиёсиддин, М. Гиёс-ул-луғот. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров / М. Гиёсиддин. – Душанбе: Адиб. Чилди 1, 1987. – 480 с. Чилди 2, 1988. – 416 с. Чилди 3., 1989. – 304 с.
116. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. 4 изд. Под ред. И.А. Бодуэна-де-Куртенэ. / В. Даль. – СПб. – М., 1914. – 832 с.
117. Деххудо, А. Амсолу ҳикам / А. Деххудо. – Дар чаҳор чилд. – Техрон, 1931.
118. Жуков, В.П. Словарь фразеологических синонимов русского языка / В.П. Жуков, М.И. Сидоренко, В.Т. Шкляр. – М., 1987. – 440 с.
119. Жуков, В.П. Современный фразеологический словарь русского языка / В.П. Жуков, М.Е. Жукова. – М.: Астрель, 2009. – 443 с.
120. Зоҳидов, А. Фарҳанги воҳидҳои фразеологии лаҳҷаи Хучанд / А. Зоҳидов, Б. Осимова. – Хучанд, 2013. – 392 с.
121. Калонтаров, Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в аналогии с русскими / Я.И. Калонтаров. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 534 с.
122. Капранов, В.А. Луғати мухтасари русӣ – тоҷикӣ ва тоҷикӣ – русии синонимҳо / В.А. Капранов, И.Л. Николаев, А.Х. Халилов. – Душанбе: Маориф, 1985. – 367 с.
123. Квеселевич, Д.И. Русско-английский фразеологический словарь / Дмитрий Иванович Квеселевич. М.: Русский язык, 2000. – 705 с.
124. Кузьмин, С.С. Русско-английский фразеологический словарь переводчика / Сергей Сергеевич Кузьмин. Флинта, 2006. – 776 с.
125. Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Составитель А.В. Кунин. В двух книгах. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 1264 с.
126. Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. – М.: Русский язык, 1984. – 942 с.
127. Кунин, А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 5-е. – М.: Живой язык, 1998. – 942 с.

128. Литвинов, П.П. Англо-русский словарь наиболее употребительных фразеологических выражений / Павел Литвинов. Яхонт, 2001. -776 с.
129. Лубенская, С.И. Большой русско-английский фразеологический словарь / С.И. Лубенская. М.: АСТ – Пресс, 2004. – 1056 с.
130. Луғати русӣ-тоҷикӣ. Тартибдиҳандагон А. П. Дехотӣ, М. Н. Ершов. – М.: Сталинобод: Нашр. давл. луғатҳои хориҷӣ ва миллӣ, 1949. – 880 с.
131. Луғати тоҷикӣ-русӣ. Тартибдиҳанда Арзуманов С.Д. ва диг.- М.: Госиздат, 1954.-789 с.
132. Мамадназаров, А. Англо-таджикский университетский словарь / А. Мамадназаров, В. Мамадназаров. – Душанбе, 2009. – 484 с.
133. Мамадназаров, А. Англо-таджикский электронный словарь / А. Мамадназаров, В. Мамадназаров. – Душанбе, 2010. – 470 с.
134. Мамадназаров, А. Англо-таджикский словарь / А. Мамадназаров. Нашри такмилшудаи сеюм. – Душанбе, 2015. – 1016 с.
135. Мардиева, Э.Р. Словарь фразеологических антонимов русского языка / Э.Р. Мардиева. – Нефтекамск: РИЦ БашГУ, 2007. – 128 с.
136. Мелерович, А.М. Фразеологизмы русской речи. / А.И. Мелерович, А.И. Мокиенко. – М., 1997. – 804 с.
137. Мелерович, А.М. Фразеологизмы русской речи: Словарь / А.И. Мелерович, А.И. Мокиенко. – М., 2001. – 856 с.
138. Нуров, А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ / Амон Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.
139. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Ҷилди 1. / А. Нуров. – Душанбе: Адиб, 1982. – 536 с.
140. Орзу, С. А. Чароғи ҳидоят. Таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот ва луғатномаи А. Нуров. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 288 с.
141. Персидско-русский словарь / Под ред. Ю.А. Рубинчика. – М.: Русский язык, 1983. Том 1. – 800 с. Том 2. – 864 с.
142. Полный русско-таджикский словарь (на латинской графике) 1-2 том в одной книге. Под ред. С. Айни. Составители С. Ализода, А. Исмоилзода, Р.

- Хошим, М. Юсупов. – 1934. – 633 с.
143. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. Изд. 3-е. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
144. Розмари, К. Словарь глагольных идиом / К. Розмари. – М., 1986.-734 с.
145. Русско- таджикский словарь. Под ред. М. С. Асимова. – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с.
146. Русско-таджикский словарь. Под ред. А. Дехоти, В. В. Ершова. – М.: 1954. – 1284 с.
147. Словарь современного русского литературного языка (в 17 томах).-М. – Л., 1948-1965 (БАС).
148. Словарь образных выражений русского языка. Под ред. В.Н. Телии. – М., 1995. – 368 с.
149. Тӯсӣ, А. Луғати фурс. Муқаддима, таҳия, таълиқот, хошия ва феҳристи Н. Ғиёсов. – Худжанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.
150. Уолш, И.А. Русско-английский словарь крылатых слов / И.А. Уолш. – М.: Русский язык, 1984. – 281 с.
151. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Дар зери таҳрири Шукуров М.Ш., Капранов В.А., Ҳошим Р., Маъсумӣ Н.А. – М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷилди 1-951 с.; Ҷилди 2 - 949 с.
152. Фарҳанги ибораҳои халқӣ (Гирдоваранда ва тартибдиҳанда Р. Абдуллозода) - Душанбе: Адиб, 1988.- 400 с.
153. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». Тартибдиҳанда И. Ализода.- Душанбе: Адиб.- 496 с.
154. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 949 с.; Ҷилди 2. – 944 с.
155. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Зери таҳрири С.Д. Холматова, С. Солеҳов ва С. Каримов. Ҷилди 1. – Душанбе, 2004. – 760 с.; Ҷилди 2, - Душанбе, 2005. – 780 с.
156. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Зери таҳрири Д. Саймидинов, С.Д.

- Холматова, С. Каримов. – Душанбе, 2006, - 784 с.
157. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Ҷилди 1. – 954 с.; 1964. Ҷилди 2. – 804 с.
158. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Фозилов. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 584 с. Ҷилди 3. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.
159. Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И. Молоткова. - М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 543 с.
160. Фразеологический словарь русских говоров Сибири (под ред. А.И. Федорова. – Новосибирск: Наука, 1983. – 232 с.
161. Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И. Молоткова. 4-ое изд.- М.: Русский язык, 1986. – 543 с.
162. Фразеологический словарь русского литературного языка в XVIII-XX вв. Научн. ред. А.И. Федоров. – М.: Цитадель, 1995. – 395 с.
163. Фразеологический словарь русского литературного языка. Сост. А.Н. Тихонова, А.В. Королникова, А.Г. Ломова. В 2-х томах, -М.: Наука, 2004. – 832.
164. Хатымтаев, Ш. Русско-таджикский словарь / Ш. Хатымтаев, - Бухорои нав, 1899. – 72 с.; Ташкент, 1913. – 72 с.
165. Шанский, Н.М. 700 ибораи забони русӣ (барои тоҷикзабонон) / Н.М. Шанский, Е.А. Бистрова, С. Салихов. – М.: Русский язык, 1982, - 115 с.
166. Шоаҳмад, А. (А. Суруш) Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ / А. Шоаҳмад (А. Суруш). – Хучанд: Хуросон, 2015. – 736 с.
167. Шокиров Т.С. Фарҳанги тоҷикӣ-русии истилоҳоти ҳуқуқ. Т.С. Шокиров. – Хучанд: Андеша, 2013. – 384 с.
168. Ҷамшедов, П. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / П. Ҷамшедов, Т. Розӣ. – Душанбе: Пайванд, 2005. – 1201 с.
169. Ҷамшедов, П. Фарҳанги тоҷикӣ ба англисӣ / П. Ҷамшедов. – Душанбе:

Эҷод, 2008. – 978 с.

170. Ҷоматов, С. Фарҳанги истилохоти обёрӣ (инглисӣ ба тоҷикӣ, русӣ, франсаӣ ва олмонӣ) / С. Ҷоматов. – Душанбе, 2006. – 98 с.
171. Ҷоматов, С. Фарҳанги забоншиносӣ (англисӣ-русӣ-тоҷикӣ) / С. Ҷоматов. – Душанбе: Шуҷоиён, 2011. – 250 с.
172. Яранцев, Р.И. Словарь-справочник по русской фразеологии / Р.И. Яранцев. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Русский язык, 1985. – 304 с.
173. Ammer, Ch. The American Heritage Dictionary of Idioms / Christine Ammer. – Houghton Mifflin Harcourt. 2 nd edition, 2013. – 512 p.
174. Boatner, M.T. A Dictionary of American Idioms / Maxine Tull Boatner, John Edward Gates. – edited by Makkai Adam. – NewYork, 1975. –392 p.
175. Brewer, E.C. Brewer’s Dictionary of Phrase and fables. Centenary edition (completely revised) / E. C. Brewer. – London: Gassell, 1970, - 1175 p.
176. Collins, V.H. Third Book of English with Explanations / V.H. Collins. - London: Longman, 1960. - 205 p.
177. Collins, C. Collins COBUILD Idioms Dictionary / Cobuild Collins. – Collins Educational; 3 rd edition, 2012. – 320 p.
178. Costello, R.B. American Expressions: A Thesaurus of Effective and Colorful Speech / Robert B. Costello. – McGraw-Hill, 1981. – 172 p.
179. Dixon, Janes Main. Idiomatic English phrases / J.M. Dixon. - London: Edinburgh, New York: Thomas Nelsow and sons Ltd, 1905. -384 p.
180. Frederick, N.W. English Verbal Idioms / N. Wood. Frederick Macmillan Education Ltd, 1964. – 325 p.
181. Frederick, N.W. English Prepositional Idioms / N. Wood Frederick. Macmillan Press, 1967. – 562 p.
182. Frederick, N.W. English Colloquial Idioms / N. Wood Frederick. Macmillan, 1969. – 306 p.
183. Gordon, J.W. Cambridge International Dictionary of Idioms / James Gordon White/ - Cambridge University Press, 1998. – 608 p.
184. Henderson, B.L.K. A Dictionary of English Idioms: P. I. Verbal / Idioms. –

London, 1954.-352 p. P. II. Colloquial Phases. – London, 1956.

- 408 p.

185. McArthur, T. Dictionary of English Phrasal Verbs and their Idioms / Tom McArthur, Beryl Atkins. Klett, 1974. – 256 p.
186. Makkai, A. A Dictionary of American Idioms / Adam Makkai. – Barron's, 1987. – 398 p.
187. Makkai, A. A Dictionary of American Idioms / Adam Makkai, Maxine Tull Boatner, John Edward Gates. – Ingram. U.S.A., 1995. – 455 p.
188. Oxford Dictionary of current / Idiomatic English.- London- Oxford University press, 1975, Vol. 1, 1983, Vol. 2.
189. Schipper, M. Never Marry a Woman with Big Feet: Woman in Proverbs from around the World / Mineke Schipper. – Yale University Press, 2004. – 432 p.
190. Spears, R.A. American Slang and Colloquial Expression / Richard A. Spears. McGraw-Hill Contemporary, 2007. – 576 p.
191. Urdang, L. Idioms and Phrases Index: An Unrivalled Collection of Idioms, Phrases, Expressions / Laurence Urdung. – Gale / Cengage Learning, 1983. – 1691 p.
192. Vizetelly, F.H. A Desk-book of Idioms and Idiomatic Phrases in English Speech and Literature / Frank Horace Vizetelly, Leander Jan De Bekker. – New York, 1923. – 506 p.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗӢИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳо дар маҷаллаҳои илмӣ эътирофшудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М] Воҳидова Н.А. Манбаи муҳими таҳқиқи фразеология / Н.А. Воҳидова // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ISSN (2413-2004) – Хучанд: Типографияи хурди Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, 2021. - №1 (86). – С. 96-103. – EDN TLSKKY.
- [2-М] Воҳидова Н.А. Фразеография – омили рушди таҳқиқ ва таълими фразеологияи забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ / ISSN (2663-5534). – Бохтар, 2021. - №1/3 (89). – С. 66-69. – EDN UENFAI.
- [3-М] Воҳидова Н.А. Аз таърихи ташаккули фразеографияи забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / ISSN(2219-5408). – Душанбе, 2021. - №2 (91). – С. 92-97. – EDN PXSРHK.
- [4-М] Воҳидова Н.А. Усулҳои шарҳи воҳидҳои фразеологӣ дар фарҳангҳои фразеологии забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. Бахши филология. – Душанбе: Матбааи таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи матн, 2021, - №6. – С. 46-52. – EDN MJCUTA.
- [5-М] Воҳидова Н.А. Оид ба устуворият ва гунаҳои фразеологизмҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н.А. Воҳидова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / ISSN(2219-5408). – Душанбе, 2022. - №2 (97). – С. 127-133.

II. Мақолаҳо дар дигар маҷаллаю маҷмӯаҳои илмӣ:

- [6-М] Воҳидова Н.А. Типология - омили рушди фразеографияи забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Масъалаҳои мубрами муосири фанҳои

гуманитарӣ. Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи минтақавии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 80-солагии профессор Абдувалӣ Бердиалиев. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. – С. 230-234.

[7-М] Воҳидова Н.А. Марҳалаи нав дар таҳқиқ ва омӯзиши ҳамгиروي забонҳо / Н.А. Воҳидова // Роҳҳои тақмили сифати таълими забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дар партави Паёми Пешвои миллат. Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ба муносибати 75-солагии зодрӯз, ҳаёт ва фаъолияти илмӣ-педагогии узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, Корманди шоистаи Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор Саидбой Шербоев. – Душанбе, 2019. – С. 96-99.

[8-М] Воҳидова Н.А. Фарҳанги фразеологӣ ҳамчун сарчашмаи таҳқиқ ва таълими фразеология / Н.А. Воҳидова // Маводи конференсияи илмӣ – амалӣ таҳти унвони «Хусусиятҳои татбиқи имлои нави забони тоҷикӣ дар синфҳои ибтидоӣ» бахшида ба таҷлили 70-солагии Аълочии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои филологӣ, дотсент Каримова Моҳинисо Абдуқаюмовна. – Хучанд, 2019. – С. 281- 285.

[9-М] Воҳидова Н.А. Фразеографияи забонҳои гуногунсохт ва нақши он дар таълим / Н.А. Воҳидова // Уфуқи андеша. Маҷмӯаи мақолаҳои олимон, муҳаққиқони ҷавон ва магистрантони ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров бахшида ба Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. - С.76-82.

[10-М] Воҳидова Н.А. Нақши «консепсияи Кунин» дар фразеографияи англис / Н.А. Воҳидова, А.А. Қурбонов // Масоили мубрами забоншиносии типологӣ, германӣ ва методикаи забонҳои хориҷӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо. - №10 (2020). – Хучанд, 2020 – С. 63-68.

[11-М] Воҳидова Н.А. Робитаи забонҳо – омили тақомули таълими забонҳои миллӣ (Гузориши масъала) / А. Абдуқодиров, Н.А. Воҳидова // Масъалаҳои мубрами филологияи ўзбек ва тоҷик. Маводи конференсияи байналмилалӣ-онлайнӣ. 26 ноябри соли 2020. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. – С. 779-782.

- [12-М] Воҳидова Н.А. Нақши фарҳангҳои фразеологӣ дар таълими забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Муаммоҳои таълими забонҳои хориҷӣ дар муассисаҳои олии касбӣ: вазъи кунунӣ ва дурнамо. Маводи конференсияи ҷухуриявии илмӣ-амалии онлайнӣ. Хучанд, 29 декабри соли 2020. – Хучанд, 2021. – С. 110-113.
- [13-М] Воҳидова Н.А. Омилҳои муҳими таҳқиқ ва таълими забонҳои хориҷӣ / Н.А. Воҳидова // Масоили мубрами забоншиносии типологӣ, германӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ (Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ). Факултети забонҳои хориҷӣ. – Хучанд, 2021, № 12 (2021). – С. 72-78.